

ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Ի 1904 ԹՎԻ ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

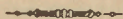

ԻՆՆԵՐԱՐԴ ՏԱՐԻ

1904

№ 2

ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Քոթաթեկաձէի

1904

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 3-го Мая 1904 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	† Արգար Յովհաննիսեան	5
II	Թաղման հանդէսը	27
III	Մի նմուշ «Մախլասի» ֆէլիէտօններից	31
IV	Գաւառական երգեր. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍԸ- ՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻ.	36
V	Յիշողութիւններ. ԲԱԶԵՐՐՈՒՆԻ.	53
VI	Ալէմգիր. պատմավէպ պարսիկների կեան- քից. Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.	69
VII	Եգիպտոսի կաթողիկոսութիւնը. ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԴ.	121
VIII	Բանակն ինչպէս ազատեցի. Կօնան Դօյլի Թարգմ. Տ. Վ.	127
IX	Միջայէլ նալբանդեանցը Հնդկաստանում. ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ.	141
X	Պատմութիւն Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ	159
XI	Ճապոնական լեզուն, գիրը եւ գրականու- թիւնը. գերմ. թարգմ. Ա. ԵԴԻԳԱՐ	174
XII	Գրականութիւն եւ կեանք. ՄԻՆ. ԲԵՐԲԵ- ՐԵԱՆ.	178
XIII	Սարեկին. ԲԵՆ. Տ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ.	188
XIV	Կանանց հարցի մասին. Ա. ՉԻԼԻՆԿՆՐԵԱՆ 189	
XV	Կալիֆօրնացու պատմածը. գերմ. թարգմ. ՏԻՐ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅ.	201
XVI	Հերքերա Սպէնսէրի մտքերից. Ա. ԵԴԻԳԱՐ. 210	
XVII	Խօսակցութիւն. գրոյց. Ն. ՆԱԴԵԺԻՆԻ. Ղ. Բ.	212
XVIII	Է. Կանտ. ՎԼ. Սոլովեւի. թարգմ. Ն. Ա. 221	
XIX	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԸԿԱՆ. 1. Յովհաննէս. Թումանեանի քանաստեղ- ծութիւններ. 2. Նկարչի կեանքից յիշո՞-	

դուծիւններ: Գ. Բաշինջաղեանի: ԳԱՐ.
ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ: — Վահան Թաւարըէ-
գեան. քանաստեղծութիւններ: Մ. Բ.:
Ստացուած գրքեր 228

XX ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ:

1. Հրսաքուժութեան նոր եղանակ:—
2. րադդիի գործածութիւնը խլիրդի քը-
ժշկութեան միջոցին:— 3. Թոքախտի
էլի մի նոր դեղ:— 4. Ինչպէս կոուել ծե-
րութեան դէմ:— 5. ծովի յատակը տե-
սանելի: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ. 251

XXI ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկե-
րութեան նոր տունը:—Միջնակարգ Հայ
դպրոց Կեսարիայում:—Ս. Էջմիածնի
ստէրէօսկօպիք պատկերներ:— «Նոր
Զուղայի լրաբեր»:—Նոր Նախիջեւա-
նից:— Նամակ խմբագրին:— «Աղցմի-
քի» կորած կտորը:—Մի նկատողու-
թեան առիթով:—«Հումայ» նուիրողներ: 256

XXII ՄԱՀԳՈՅԺ

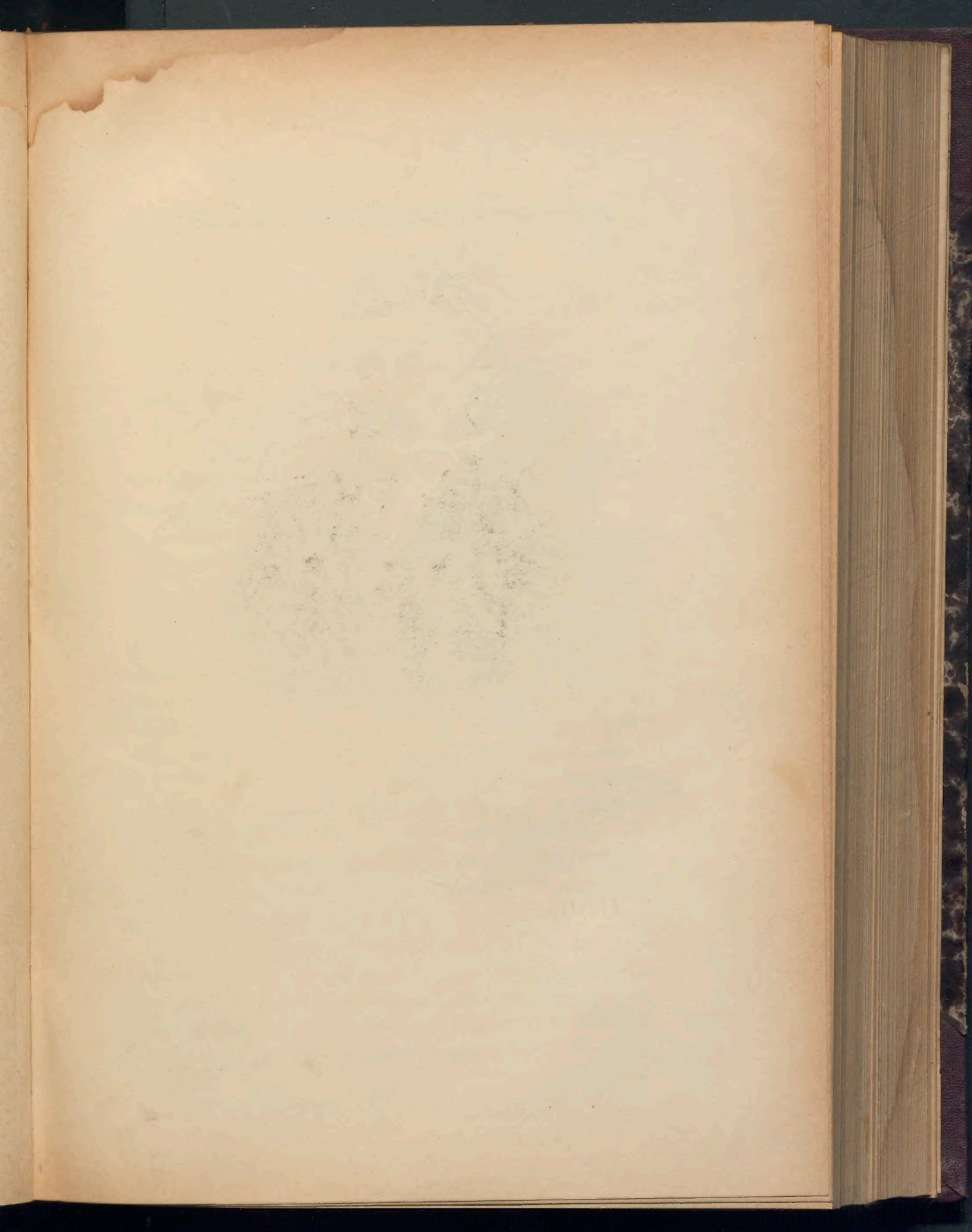
† տ. Սօֆիա Բերքերեան: ՀԱՅ: . . . 262

XXIII ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ. . . 265

**XIV ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:— Կենդրոնական զը-
րավաճառանոցի հայերէն գրքերի լիա-
կատար ցուցակ:**

XV ՅԱԻԵԼՈՒՄ:

- 1 Հարիւր տարուց յետոյ. Էդուարդ Բէլ-
լամիի. Թարգմ. Ղ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ ԵՒ Ռ.
ԽԱՆԱԶԱԴԵԱՆՑ. 1—32
- 2 Հայրեր եւ գաւակներ. Ի. Տուրգենեւի.
Թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. (Վերջ): 209—228

Wm. W. Phelps

— ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Արգար, Յովհաննիսեանն այն հազուագիւտ հայ գործիչներից էր, որոնց կորուստը ընդհանուրի կորուստն է: Իբրեւ անհատ նա այնպիսիներից էր, որի մահը զգալի կը լինէր հայ հասարակութիւնից անհամեմատ բազմաթիւ և անհամեմատ բարձր կուլտուրական հասարակութեան համար:

Ներկայ տողերը գրոււմ են շտապ, կորստի թարմ տպաւորութեան տակ: Այսօր մենք չենք խոստանում մեր ընթերցողին տալ տաղանդաւոր խմբագրի, փայլուն հոետորի և բազմակողմանի հասարակական գործչի լիակատար կենդանագիրը: Մտադիր չենք մանաւանդ քննադատութեան բովով անցկացնել նրա գործունէութիւնը: Երբ դեռ հանգուցեալի մերձաւորների արցունքները չեն դադարել, երբ դեռ նրա գերեզմանի վրայ հանգչող պսակների տերևները չեն թառամել, կարելի է միթէ սառն հոգով և անկողմնապահ քննադատել հայ գործչի երեսուն տարուայ ընթացքում արածները: Ժամանակին մենք ևս հանգուցեալի դրական կողմերի հետ մատնացոյց կանենք եւ բացասական կողմերը: Բայց այսօր դեռ վաղաժամ է: Հայ հասարակութիւնը դեռ ծանօթ չէ իւր շնորհալի զաւակի բազմակողմանի գործունէութեան հետ:

Այդ գործունէութեան ընդհանուր և անպաճոյճ պատկերն է, որ ուզոււմ ենք այս յօդուածով ներկայացնել «Լուսմայ»-ի ընթերցողներին: Մենք կը թուենք Արգար Յովհաննիսեանի արածները և այս հասարակ

ցուցակագիրն անգամ, կարծում ենք, բաւական կը լինի նոյն իսկ նրա թշնամիներին համոզելու, թէ որպիսի խոշոր գործչից զրկուեց հայ հասարակութիւնը: Թող ներկայ համառօտ կենսագրութիւնը ապագայ քննադատին ծառայի իբրեւ հում նիւթ նրա անկողմնապահ ուսումնասիրութեան համար: Աւելին ասելու յաւակնութիւնը առ այժմ չունինք:

Աբգար Յովհաննիսեանը, որ վախճանուեց ներկայ տարուայ Ապրիլի 15-ին Բաթումում և թաղուեց Թիֆլիսում նոյն ամսի 20-ին, ծնուել է 1849 թուականի Մայիսի 14-ին: Ասել է, նա մեռաւ իւր հասակի այն ժամանակամիջոցում, երբ տղամարդի խելքի կորովը գեռընկճուած չի լինում և նրա բնաւորութիւնը լիովին կազմակերպուած է կեանքի երկաւրտու փորձառութիւնից:

Աբգար Յովհաննիսեանը ծնուել է Թիֆլիսում, բայց նրա ցեղը ծագումն է առել Հին-Ջուղայում: Հանգուցեալի հայրը իւր ժամանակին Թիֆլիսի նշտնաւոր քաղաքացիներից մէկն էր, բժշկապետ Յարութիւն Յովհաննիսեանը: Մի շատ լուսամիտ և վերին աստիճանի զարգացած անձնաւորութիւն, որ Թիֆլիսում շատ ազդեցիկ անհատ էր: Ինքն ըստ ինքեան բժշկապետ Յարութիւն Յովհաննիսեանի կեանքը ներկայացնում է բաւական հետաքրքրական պատկեր, որ բնորոշում է հայի բնական ձիրքերն, աշխատասիրութիւնը և անհատական եռանդը՝ իւր համար կեանքի ասպարիզում ճանապարհ հարթելում:

Հին-Ջուղայի մի նահապետական, ոչ հարուստ և ոչ իւր ծագումով յայտնի ընտանիքի զաւակ Յարութիւնը ութ տարեկան հասակում իւր եղբոր Յակովբի ձեռքով բերւում է Հին-Նախիջևան: Այդ Յակովբը ծառայում էր Շերմազանեան եղբայրների առևտրական գործերում և յաճախ գնուէր էր Ռուսաստան: Ըմբռնելով իւր

կրտսեր եղբօր բնական ընդունակութիւնները, Յակովբը նրան իւր հետ տանում է Մոսկուա և յանձնում Լազարեան ճեմարանին: Այստեղ Յարութիւնին չեն ընդունում տեղ չը լինելու պատճառով: Յակովբը երեխային թողնում է Մոսկուայում և ինքը գալիս է Կովկաս: Յարութիւնի մասին տեղեկութիւն են տալիս Լազարեանին, և սա հրամայում է ուսումնածարաւ մանկանը ընդունել ճեմարան:

Աւարտելով գիմնազիական կուրսը, Յարութիւնը փափագում է շարունակել ուսումը: Բայց այդ ժամանակ Լազարեան ճեմարանից համալսարան մտնելու համար հարկաւոր էին առանձին պատրաստութիւն, քըննութիւն և, վերջապէս, կապեր: Օգնութեան է հասնում ճեմարանի ուսուցիչ Գերմանացի Շլէյխերը, որ շատ սիրում էր Յարութիւնին: Լինելով անորդի, գերմանացին որդեգրում է Յարութիւնին, պարապում է հետը և տալիս համալսարան: Ամբողջ ուսանողութեան ժամանակ Յարութիւնը մնում է Շլէյխերի բարի ազդեցութեան տակ և նրա շնորհով է, որ հանգուցեալն աչնպէս ազատ տիրում էր գերմաներէն լեզուին: Ապագայում Շլէյխերը ընկնում է չքաւորութեան մէջ և Յարութիւնը նրան օգնում է մինչև մահ:

1843 թուին Յարութիւնը բժշկի վկայականով տեղափոխւում է Թիֆլիս և անմիջապէս նշանակւում է քաղաքային հիւանդանոցի բժիշկ (младший ординаторъ) և նոյն թուականին ամուսնանում է Եղիսաբէթ Ղուբալեանի հետ: 1857 թուին Յարութիւն Յովհաննէիսեանը Պետերբուրգի բժշկական Ակադեմիայում տալիս է յաջողութեամբ բժշկապետի քննութիւն և վերադառնում է Թիֆլիս: Այս անգամ նա իւր գործունէութիւնը նուիրում է պետական պաշտօններին: Նա նշանակւում է Կովկասի բժշկական վարչութեան գլխաւորի պաշտօնափառար, միևնոյն ժամանակ, Կովկասի փոխարքայ Մեծ

իշխան Միխայիլ Նիկոլաեվիչն ընդունում է նրան իր մօտ անձնական բժշկի պաշտօնով: Մօտ տասնումէկ տարի ծառայելով այդ պաշտօններում, նա ծառայութիւնը թողնում է և սկսում է պարապել մասնաւոր բժշկութեամբ: 1886 թուին Յարութիւն Յովհաննիսեանը վախճանւում է և թաղւում Վերայի գերեզմանատանը:

Հանգուցեալ բժշկապետը, չը նայելով իր պատասխանատու պաշտօններին, իրան հեռու չէր պահում հասարակական գործունէութիւնից: Նա երկար ժամանակ եղել է Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձու, բժիշկ, երեցփոխան Մողնու եկեղեցու: Նրա դռները բաց էին հասարակական գործիչների համար, որոնց օգնում իւր խորհուրդներով և կապերով: Նրա ամուսնու Եղիսաբէղի աջակցութեամբ և նախագահութեամբ հիմնւում է Գալիանեան ուսումնարանը: Այդ կիներ, որ յայտնի էր Թիֆլիսին իր բնական ընդունակութիւններով և աշխոյժ բնաւորութեամբ, մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Աբգարի վրայ, որ յաճախ խոստովանում էր թէ իւր ազգային ուղղութիւնը պարտական է մօր ազդեցութեանը:

Բժշկապետ Յարութիւն Յովհաննիսեանը ազատ տիրում էր գրեթէ բոլոր եւրոպական լեզուներին: Հին լեզուները—յունարէն և լատիներէն նա գիտէր հիմնաւորապէս և ունի գրած մի ամբողջ դասախօսութիւն լատին լեզուով: Իւր ուղղութեամբ և ձգտումներով հանգուցեալը եւրոպացի էր: Ժիր և վառվռուն մարդ էր, որ իր խրոխտութեամբ և համարձակութեամբ գիտէր երկիւղ ներշնչել թշնամիներին և յարգանք բարեկամներին:

Յայտնի բան է, որ մի այդպիսի անձնաւորութիւն չէր կարող իր միակ արու զաւակին չը տալ ընտիր կրթութիւն, մանաւանդ որ նիւթական միջոցների պաւ-

Այսու թեան մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել:

Յանձնելով Աբգարին կարճ ժամանակով Գաբրիէլ խաթիսեանի պանսիօնը, շուտով նրան տեղափոխում են Պետերբուրգ: Այստեղ տասնումէկ տարեկան հասակում, այն է 1860 թուականին, Աբգարը իր մերձաւոր ազգական Մկրտիչ Սանասարեանի խնամքով մտնում է պ. Կարապետ Եզեանի պանսիօնը: Մանուկը շուտով արտայայտում է իր բնական ընդունակութիւնները, իւր աշխոյժ բնաւորութիւնը, վարվուոն հոգին և գրաւում է թէ իւր ընկերների, թէ դասատուների և թէ մանաւանդ պ. Եզեանի համակրութիւնը և դառնում է առաջին աշակերտը պանսիօնում: Չորս տարուց յետոյ պանսիօնը փակում է: Աբգարը տեղափոխւում է մայրաքաղաքի VI-դ գիմնազիտն: Այստեղ նա մնում է ընդամենը երկու տարի: Նշանաւոր բժիշկ Բօտկինը խորհուրդ է տալիս նրան հեռանալ հիւսիսից, որովհետեւ նրա մէջ թոքախտի նշաններ է գտնում: 1866 թուի ամառը Աբգարը վերադառնում է Թիֆլիս նիհարած ու դեղնած: Բայց և այնպէս նա կամենում է շարունակել ուսումը և մտնում է առաջին գիմնազիայի եօթներորդ դասարանը: Մի տարուց յետոյ աւարտելով ուսումը, նա ուղևորւում է Պետերբուրգ, հակառակ բժիշկների խորհրդին և մտնում համալսարանի իրաւաբանական ֆակուլտետը:

Սակայն այստեղ նա ուսանում է ընդամենը մի տարի: Նրա հոգին ձգտում է դէպի տւելի լուսաւոր երկրներ: Նա գնում է Գերմանիա և սկսում է Լալպցիգում լսել նշանաւոր պրօֆեսսորների դասախօսութիւնները փիլիսոփայական գիտութիւնների մասին մինչև 1872 թուականը: Այնուհետեւ նա վերադառնում է Թիֆլիս: Բայց նախ քան որևէ պաշտօնի ձեռնարկելը, գնում է Պետերբուրգ և ուսումնասիրում գործնական ֆինանսագիտութիւն, նոյն իսկ հաշուա-

պահութիւն: Ապա վերադառնում է Թիֆլիս և անմիջապէս ընտրւում է տեղական առևտրական բանկի գորեկտոր 24 տարեկան հասակում:

Այդ ժամանակից ահա սկսւում է Աբգար Յովհաննիսեանի գործունէութիւնը:

Երիտասարդը, կենսախինդ, օժտուած բնակաւն բազմակողմանի ձիրքերով, նախանձելի արտաքինով, սրախօս և սրամիտ, զուարճախօս և ուրախ սեղանակից, բարի և առատաձեռն ընկեր, նա միանգամից գրաւում է ընկերական շրջանների ուշադրութիւնը և զառնում Կովկասի մայրաքաղաքի բոլոր շրջանների և ազգութիւնների համար ցանկալի հիւր: Կեանքն ուրախ ժպտում է երջանիկ յատկութիւնների տէր երիտասարդին և լալն բաց է անում իւր դռները նրա առջև: Մտաւոր հարուստ պաշարի հետ Եւրոպայից բերած և գլխաւորապէս իւր հոգուց բղխած արտաքին արժանաւորութիւնները-քաղաքավարութիւնը, սիրալիր վարմունքը, ուրիշների կարծիքները ուշադիր լսելու պատրաստակամութիւնը և համբերողամտութիւնը գրաւում են ընդհանուր համակրութիւն:

Մենք շեշտում ենք Աբգար Յովհաննիսեանի այս արտաքին յատկութիւնները ոչ առանց պատճառի: Հայ գործիչները, լինեն նրանք խմբագիրներ, հրապարակախօսներ, ուսուցիչներ թէ ինչ, ընդհանուր առմամբ մի յատկութիւն ունեն, որ յամենայն դէպս չեն կորող համակրելի համարուել: Նրանք անուշադիր են դէպի ընկերական կենցաղավարութեան տարրական վայելչութեան կանոնները: Իբրև ընկերական շրջանների անդամներ նրանք ձանձրալի են և անտանելի: Նրանք չը գիտեն իրանց պահել հասարակութեան մէջ: Բաւական է, որ մի քաջ հեռանան իրանց նեղ բնից և արդէն անգոր են ինչպէս թւերը կտրուած թուշուններ: Չենք ասում օտարազգիների մէջ, որոնցից այնքան հեռու

են պահում իրանց, ալ նոյն իսկ իրանց հայրենակից-
ների շրջանում չը գիտեն պահպանել հասարակ մար-
դավարութեան կանոնները, եթէ այդ շրջանը նրանց
սովորական բարեկամներից չի բաղկացած: Անհամբերո-
ղամիտ, միակողմանի, զուրկ կանոնաւոր խօսելու և
վիճաբանելու ընդունակութիւնից, երբեմն անտեղի
կոպիտ, երբեմն մանեկենի պէս լուռ՝ նրանք ողորմելի
տպաւորութիւն են անում կողմնակի դիտողի վրայ: Ով
գիտէ քաղաքավարի վարուել, վայելուչ հագնուել,
մեղմ խօսել—նրանց աչքում «բուրժուա» է, մի բառ,
որի իսկական նշանակութիւնը նրանք սխալ են ըմբռ-
նում, քաղաքավարութիւնը շփոթելով բուրժուականու-
թեան հետ:

Այս դէպքում, հարկաւ, մեծ դեր է կատարում
ընտանեկան կրթութեան պակասութիւնը: Մեր գործիչ-
ները շատ քիչ բացառութեամբ ժողովրդի տգէտ խա-
ւերից դուրս եկած մարդիկ են: Լաւագոյն դէպքում
նրանք կարողանում են զարգացնել իրանց միտքը, իսկ
կրթել իրանց բնաւորութիւնը աւելորդ համարում ի-
րանց համար: Ահա ինչու շատ անգամ մի քիչ մտա-
ւոր պաշարի և տարրական զարգացման հետ հանդի-
պում ես անսահման գոռոզութեան և անբաւարար-
նութեան: Եւ այս ցաւալի թերութիւնը բնականաբար
ներգործում է մարդկանց ամբողջ գործունէութեան
վրայ: Այս է պատճառը, որ աշակերտը հայ ուսուցչի
բերանից լսում է հազար տեսակի անվայել դարձուած-
ներ, ընթերցողը հայ հրապարակախօսի գրուածների
մէջ հանդիպում է ամենակոպիտ փողոցային լիշոցների:
Այս է պատճառը, որ հայ մամուլի բանակուիւր հայ-
հոյանք է, հայ քննադատի քննադատութիւնը վիճաւո-
րանք, հայ ժողովների վիճաբանութիւնները անձնա-
կան երկպառակութիւն:

Բնաւորութեան կրթութիւնը ահագին ազդեցու-

Թիւն ունի մտքի արտադրութիւնների վրայ: Ով ինքն իրան չը գիտէ կրթել, չի կարող ուրիշներին կրթել. ով չը գիտէ իր կրքերը զսպել, չունի իրաւունք ուրիշների կրքերի մասին խօսելու, ով չը գիտէ իրան մարդավարի և վայելուչ պահել, չունի իրաւունք հասարակութեան մէջ դուրս գալու: Կան որոշ օրէնքներ, որոնց արհամարհելը համարւում է տգիտութիւն: Միայն հանճարներին է ներելի խախտել ընդունուած պատշաճաւորութիւնը: Բայց հանճարներն իսկ այնքան սովորական կարգ ու կանոնների դեմ չեն մեղանշում, որչափ մեր հասարակական գաճաճները: Ահա ինչու նրանք սիրելի չեն իրանց սովորական պարապմունքից դուրս, ահա ինչու նրանք ծիծաղ են յարուցանում իրանց համար քիչ թէ շատ անսովոր շրջաններում:

Աբգար Յովհաննիսեանն իւր հոգու ամբողջ կազմով իսկական հայ էր և հայ էլ մնաց մինչև մահ: Իւր ցեղի արժանաւորութիւնների հետ ունէր և, նրա թրութիւնները: Նա չոյնպէս հասարակ գերդաստանից էր և չէր կարող պարծենալ իւր նախնիքների տիտղոսներով: Բայց իւր կամքի ուժով և բնական ճաշակի նրբութեամբ կարողացել էր կրթել իւր բնաւորութիւնը, հեռացնել իւր հոգուց ասիական կոպտութիւնը և դառնալ հասարակութեան հաճելի անդամ:

Նա այն սակաւաթիւ հայ գործիչներից էր, որոնք գիտեն, ինչպէս ասում է ժողովուրդը, «ուկերես» չը մընալ օտարների առաջ: Ոչ ոք չը գիտէր դէպքը պահանջելիս հայ անուան վարկն այնպէս փայլուն ներկայացնել օտարների շրջանում, որպէս նա: Նա ընդունակ էր քչից անգամ օգտուել զարմանալի վարպետութեամբ:

Նրա բնաւորութիւնը լուրջ էր բայց ուրախ: Նրա վիճաբանութեան ձևը նուրբ էր, բայց ազդու և երբեմն թունաւոր: Նա այն անձանցից չէր, որոնք մի տարրական միտք յայտնելու համար խորիմաստ փիլի-

սովալի քղամիդ են հագնում և մի հասարակ գաղափար արծարծելիս բառի բուն իմաստով տանջւում են: Ընդհակառակը, նա ընդունակ էր շատ անգամ ամենալուրջ միտքն ամփոփել մի և որևէ կատակի կամ հեգնական դարձուածի մէջ: Նա խօսքի վարպետ էր և ունէր և՛ րոպական հռետորի բոլոր արժանաւորութիւնները: Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանը, որ կարող է պարծենալ շատախօս իրաւասուններով, իւր աւելի քան երեսնամեայ գոյութեան ընթացքում հազիւ թէ ունեցած է Աբգար Յովհաննիսեանի պէս պերճախօս իրաւասու: Նրա սրամիտ դարձուածները բերանից բերան էին անցնում և դառնում ընդհանուր սեպհականութիւն, ինչպէս յաջող ստեղծագործուած մի բանաստեղծութիւն: Եւ շատ անգամ նրա մի յանկարծակի արտաստնած խօսքի մէջ լինում էր աւելի իմաստ, քան մի ուրիշ հռետորի երկար ճառի կամ մի որևէ ժուրնալիստի անվերջ յօդուածում: Այս էր պատճառը, որ նա ամենուրեք ընկերական շրջանի հոգին էր և կենդանութիւնը: Եւ իւր ներկայութեամբ նսեմացնում էր, հակառակ իւր կամքի, իրանից շնորհալինների անգամ:

Աբգար Յովհաննիսեանը կաբինեթի աշխատաւոր չէր, որ միայն մի որոշ գործով բաւականանար և իւր բոլոր ուժերը նուիրէր գիտնական կամ զուտ գրականական գործունէութեան: Նա ծնուած էր հասարակական բազմակողմանի գործունէութեան համար: Նա միշտ ձգտում էր դէպի կենդանի գործ: Ահա ինչու լինելով խմբագիր, նա չը դարձաւ լոկ խմբագիր կամ հրապարակախօս, ունենալով գրականական ճաշակ, չը դարձաւ գեղարուեստական գրող: Նա չը դարձաւ եւ սոսկ հայկական գործիչ, որովհետեւ հայ հասարակական կեանքի ասպարէզը նեղ էր նրա հարուստ ուժերի համար: Բայց իւր բոլոր գործողութիւնների մէջ մնաց

Հաւատարիմ մի որոշ սկզբունքի. «լինել օգտակար նախ և առաջ իմ ազգին» ահա նրա հաւատամքը, որ և գործադրեց որքան կարող էր:

Արդէն իւր գործունէութեան սկզբում, այն է 1873 թուականին ջերմ փափագը իւր ազգին ծառայելու, արտայայտում է գրականական ասպարիզում: Իւր հաշուով նա հրատարակում է այդ թուականին մի շարք զուտ գրականական և մանկավարժական երկեր, ի միջի այլոց եւ Բաֆֆի յայտնի «Փունջը» երկու հատորով, Երկերի Վիլհելմ Տէլը» Գ. Բարխուդարեանի թարգմանութեամբ և Ստ. Պալասանեանի «քերականութիւնը մայրենի լեզուի»:

Բայց սոսկ հրատարակչի գործը, հարկաւ, չէր կարող գոհացնել Յովհաննիսեանի նման մի տաղանդաւոր մարդու: Եւ ահա 1876 թուականի յուլիսի մէկից նա ձեռնարկում է մի գործ, որ շատերին այն ժամանակ յանդգնութիւն էր թւում: Նա սկսում է հրատարակել «Հիւսիսափայլից» յետոյ առաջին գրականական հանդէսը «Փորձը» աւելի ևրոպական ուղղութեամբ: «Փորձը» նախ լոյս էր տեսնում երեք ամիսը մի անգամ և ապա երկու տարի անցած դառնում է կատարեալ ամսագիր:

Արդար Յովհաննիսեանին շրջապատում են այն ժամանակուայ բոլոր խոշոր տաղանդաւոր գրականական ոյժերը գրեթէ առանց բացառութեան և «Փորձը» յաջողւում է կատարելապէս: Իբրեւ զլիաւորապէս գրականական հանդէս «Փորձը» շատ քիչ է զբաղւում առօրեայ հարցերով, բայց սրա փոխարէն տալիս է հայ գրականութեանը մի շարք խոշոր գրականական թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական գործեր: Այնտեղ են տպագրւում Պաօշեանցի, Ծերենցի և Պարոնեանի երկերը և Շէքսպիրի ու Զիլլերի մի քանի գործերը Գ. Բարխուդարեանի թարգմանութեամբ, Ստ. Պալասանեանի (Գրիչ) քննադատական լուրջ յօդուածները:

«Փորձ»ի հրատարակութիւնից մի տարի առաջ Աբգարը ամուսնացած է լինում օր. Դարիա Քեթիսուգեանի հետ, որ հարուստ օթիտի հետ բերում է և իւր ընտիր ընտանեկան կրթութիւնը և հայ կնոջ լաւագոյն յատկութիւնները: Երիտասարդ զոյգը բաց է անում իւր հիւրասէր և հարուստ տան դռները հայ գրականական աշխատաւորների համար առանց հայեացքների և ուղղութիւնների խտրութեան: Դա առաջին և վերջին գրականական սալօնն է լինում հայերի մէջ, ուր մտքերը շփուում են և ուր խօսակցութեան և հետաքրքրութեան առանցքը լինում է հայ գրականութեան բարգաւաճումը:

Ոմանք իրանց միտքը կրթում և զգացումները նըրբացնում են այդ միակ հայկական սալօնում: Հարկաւ, շրջանի կենդրոնը և ոգին լինում է ինքը Աբգար Յովհաննիսեանը, որ իւր քաղաքագէտ վարուողութեան շնորհով կարողանում է տարբեր ուղղութիւնների տէր մարդկանց մէջ հաշտութիւն պահպանել և ստիպել նըրանց ծառայելու մի ընդհանուր բարոյական շահի.— հայ գրականութեան զարգացման գտղափարին:

«Փորձ»-ը հայերի մէջ առաջին պարբերական հանդէսն էր, որ զգաց հայ գրողի աշխատանքը վարձատրելու պարտականութիւնը և իրագործեց: «Փորձ»-ին աշխատակցողները վարձատրւում էին և այս է պատճառներից մէկը, որ նրա մէջ ամեն մի անցորդի խակ մտքի արտադրութիւններին տեղ չէր տրւում:

Դժբաղտաբար, կարճ ժամանակում ամբողջ հայութեանը սիրելի դարձած հարուստ ամսագիրը հրատարակուեց ընդամենը 5 տարի: 1881 թուականին «Փորձ»ը դադարեց: Պատճառը ոչ այնքան բաժանորդների սակաւութիւնն էր—«Փորձը դադարելիս ունէր մօտ 700 բաժանորդ—որքան ծախսերի շատութիւնը: Սկսելով լայն ծաւալով, Աբգար Յովհաննիսեանը իւր բնաւորու-

Թեան շնորհով չի կարողանում ծախսերը կրճատել։ մինչդեռ կրած դէֆիցիտը արդէն զգալի է դառնում նրա դրամական վիճակի համար։

«Փորձ»-ը դադարում է, բայց խմբագրի հոգին անհանգիստ է։ Նա չի կարող ապրել առանց գրականական գործունէութեան։ Քաղաքային խորհրդարանի եռանդուն իրաւասուն, ընդունակ ֆինանսական գործիչը, գրեթէ բոլոր հայ ընկերութիւնների անդամն ու նախագահը, Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձուն, քաղաքային մի քանի յանձնաժողովների անդամն ու նախագահը, չը նայելով իւր բարդ գործունէութեան, ձգտում է դէպի գրականութիւն։ Եւ ահա «Փորձ»-ի դադարումից մի տարի անցած իրաւունք է ստանում հրատարակելու «Արձագանք» շաբաթաթերթը։ Նորից հայ գրականութեան ընտիր ոյժերը շրջապատում են Աբգար Յովհաննիսեանին, նորից նրա հիւրընկալ դռները բացւում են նրանց առաջ։

«Փորձ»-ում Աբգար Յովհաննիսեանը կատարում էր գրեթէ բացառապէս խմբագրողի դեր։ Քննում էր, քննադատում էր և ուղղում ամսագրի մէջ տպուող երկերը։ Իբրև գրականական ընտիր ճաշակի տէր նա ցուցմունքներ էր անում հեղինակներին և շեշտում նրանց երկերի գեղարուեստական թերութիւնները։ Նա էսթետիկ էր և գիտէր ըմբռնել իրան ներկայացրուած վէպերի, բանաստեղծութիւնների մէջ գեղեցիկը և խորշել գուհիկից և կոպիտից։ Այս գէպքում նա իւր ժամանակակից հայ խմբագիրների մէջ մրցակից չունէր։

Իբրև հրապարակախօս Աբգար Յովհաննիսեանը ասպարէզ է գալիս իսկապէս «Արձագանք»-ի սկզբնաւորութիւնից սկսած։

«Արձագանքի» այն ժամանակուայ աշխատակիցները, որ «Փորձի» աշխատակիցներն էին, շաբաթաթերթում գրելու նախապատրաստութիւն չունէին։ Սովորած լի-

նելով երկար մտածողութեան, նրանց համար դժուար էր շուտափութ արծարծել օրուայ անցողիկ խնդիրներ և հասարակական հրատապ դէպքերը քննադատել: Միայն Ալէքսանդր Երիցեան էր, որ արագ գրելու և մի շաբաթաթերթի համար կարևոր աջակիցը լինելու ձիրքն ունէր: Ուստի մի առ. ժամանակ մինչև շաբաթաթերթի խմբագրութեան կազմի փոխուելը, մինչև նոր և թարմ ոյժերի երևան գալը Աբգար Յովհաննիսեանը ստիպուած էր շաբաթաթերթի հրապարակախօսական բաժնի ամբողջ ծանրութիւնն իւր վրայ ընդունել աշակցութեամբ Երիցեանի և Յարութի:

Սակայն շուտով պարզուեց, որ խմբագիրն անհամեմատ աւելի սրամիտ ֆելիետօնիստ է, քան վարվրուուն հրապարակախօս: Արդարև, հայ մամուլը մինչև այդ ժամանակ չէր ունեցել և այժմ էլ չունի Մախլասի պէս սրամիտ ֆելիետօնիստ: Նա գրում էր ոչ կոպիտ ձևով, չէր յարձակում, այլ քննադատում էր, չէր հայհոյում, այլ խալթում էր: Եւ նրա խալթոցները թունալի էր և կսկիծ տռաջացնող: Հակառակորդը կատաղում էր ու փրփրում Մախլասին կարգալիս, մի տողին պատասխանում էր հարիւր տողով, գոռում էր, հայհոյում, դարձեալ չէր հանգստանում, որովհետև ստացած հարուածը սուր էր լինում: Մախլասը գրում էր Սվիվթի սառնասրտութեամբ և այս էր, որ կատաղեցնում էր նրա հակառակորդներին և վերջի վերջոյ թուլացնում:

Նոյն թոյնը բղխում էր Աբգար Յովհաննիսեանի եւ հրապարակախօսական յօդուածներէց: Նա քիչ էր գրում, բայց գրում էր բաւական ազդու: Նրա ոճը քաղաքավարի էր, մեղմ, բայց ոչ ճապաղ: Նա քիչ էր յափշտակում, բայց երբ յափշտակում էր, գիտէր և յափըշտակել: Իսկ երբ կատաղում էր, գիտէր արդէն կատաղել ինչպէս տղամարդ: Բաւական է լիջել նրա «Հայոց ազգի կատա-

ղի թշնամին» վերնագրով յօդուածների շարքը, որոնք ուղղուած էին հայ վաճառականների այն մեծամասնութեան դէմ, որ յանուն իւր գրպանի ամենուրեք ապականում է իւր ազգի անունը, կանգ չառնելով ոչ մի աններելի միջոցի առջև: Լինելով ինքը վաճառականներից իսկ ընտրուած դիրեկտօր Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերութեան, նա յանդգնութիւն ունեցաւ ձեռնոց չալրտել իւր ընտրողների երեսին և կանչեց նրանց բարոյական դատի: Ճշմարիտ է, այդ յօդուածների առաջին շարքը պատկանում էին «Արձագանքի» այն ժամանակաւ երիտասարդ աշխատակիցներից մէկին, որ ոչինչ կապ չուներ վաճառականների հետ, բայց չէ որ «Արձագանքի» խմբագիրը Յովհաննիսեանն էր և իւր կամքով էր տեղ տալիս իւր շաբաթաթերթում յարձակումներին. չէ որ յետոյ ինքը ասպարէզ եկաւ իւր տմբողջ ստորագրութեամբ:

Սկսուեց կատաղի ընդդիմադրութիւն: Այն բոլոր անձինք, որոնք իրանց խիղճը մաքուր չէին զգում, որոնք իրաւ իրանց ազգի վերաբերմամբ բարոյական ապականիչներ էին, ոտքի կանգնեցին միահսմուռ: Կամեցան տապալել Աբգար Յովհաննիսեանին: Ապականիչներից մէկը շարադրել էր մի վերին աստիճանի անբարեգէտ բրօշիւր, որ չը քամահրեց ուրիշների գրպանից նոր դուրս բերած ձեռով դիպչել համարձակ խմբագրի անձնական, նոյն իսկ ընտանեկան պատուին:

Բայց Աբգար Յովհաննիսեանին յուսահատեցնելը հեշտ չէր: Տեսնելով ազգային ցեցերի ամօթահար լինելը, նա թողեց հրապարակախօսական ձեւը և սկսեց ֆելիետօններով ծաղակոծել նրանց: Կատաղութիւնն աւելի սաստկացաւ: Վերջապէս, անգօր հակառակորդները տեսնելով, որ գրչով նրա դէմ ոչինչ չեն կարող անել, վճռեցին այլ կերպ իրանց ոխը հանել: Դրա համար ընտրեցին այն միակ միջոցը, որին ընդունակ էին

տալ նրան նիւթական հարուած: Շուտով պիտի տեղի ունենային Աբգարի ընտրութիւնները իբրեւ զիրեկտորի: Հակառակորդները խօսք մի արին նրան սեպնելու: Բայց այս էլ չը յաջողուեց: Աբգար Յովհաննիսեանի վարկը շատ մեծ էր Թիֆլիսում: Նրա տապալելը հեշտ չէր: Վերջապէս, հակառակորդները յաղթահարուած յետ քաջուեցին կռուի ասպարիզից, վախենալով այն էլ կորցնել, ինչ որ ունէին:

«Արձագանքը» շարունակում էր. պահպանել «Փորձի» սկզբունքը՝ գրականական աշխատաւորներին վարձատրելու և պահեց մինչև վերջը: Երբ Բաֆֆին հեռացաւ «Մշակ»-ից և մի քանի տարի լռելուց յետոյ նորից սկսեց գրել այս անգամ «Արձագանք»ում, Աբգար Յովհաննիսեանի նիւթական վիճակն արդէն քայքայուած էր: Նա չուներ միջոց իւր ուզածի չափ վարձատրելու հեղինակաւոր վիպասանին, բայց և այնպէս նշանակեց աւելի տողավարձ, քան երբեք ստացել էր Բաֆֆին:

Աբգար Յովհաննիսեանի վարվուուն բնաւորութիւնը սիրում էր փոփոխութիւններ: Նա «Արձագանք» շաբաթաթերթը դարձրեց պատկերազարդ և դարձեալ ահագին նիւթական վնաս ունեցաւ: Ասլա թուլտուութիւն ստացաւ օրաթերթ գարձնելու և 1891 թուականից սկսեց լոյս ընծայել շաբաթը երեք անգամ:

Բայց բաւական է «Արձագանքի» մասին: Թողնենք խօսքը ուրիշներին և դառնանք Աբգար Յովհաննիսեանին:

Իբրեւ հասարակական գործիչ Աբգար Յովհաննիսեանը ռուսահայերի մէջ չուներ նախորդը, չուներ առ այժմ և յաջորդը իւր անդուգական աշխուժութեամբ, եռանդով և վարած պաշտօնների քանակութեամբ ու բազմատեսակութեամբ:

Երեք անգամ նա ընտրուել է պատգամաւոր Վեհափառ Հայրապետների ընտրութիւններին, երկու ան-

գամ Թիֆլիսի թեմից, մի անգամ Բրուսայի և Եգիպտոսի հայերի կողմից:

Նա երկու անգամ ներկայ է եղել Արևելագետների համաշխարհային ժողովներին Ստոկհոլմում և Միլանում:

Նա տասնուվեց տարի շարունակ վարել է Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձուի պաշտոն, միշտ գլխավոր ղեկավարողի դերը կատարելով: Նա եղել է հոգաբարձու և խնամակալ Դայիանեան օրիորդաց դպրոցի երկար տարիներ և մի տարի միայն Յովնանեան ուսումնարանի:

Մօտ քսան տարի նա եղել է Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի իրաւասու՝ մասնակցելով քաղաքի բոլոր ֆինանսական խնդիրներում և, վերջապէս, հիւանդութեան պատճառով հրաժարուել է պաշտօնից:

Նա եղել է Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերութեան վարչութեան անդրանիկ նախագահը:

Կից այս բոլոր պաշտօններին և իւր խմբագրական ծանր աշխատութիւններին, Աբգար Յովհաննիսեանը ունեցել է և ուրիշ ոչ պակաս օգտաւէտ պարապմունքներ: Ութսունական թուականների վերջերին նա գերմանացի Արտուր Լայստի աշխատակցութեամբ սկսում է գերմաներէն լեզուով Լայպցիգում հրատարակել յայտնի «Armenische Bibliothek»-ը, որի նպատակն էր Գերմանիային ծանօթացնել հայ վիպասանութեան և հայ բանաստեղծութեան հետ: Տասնումէկ հատորներ հրատարակելով, որոնց մէջ մտել են Պատկանեանի, Բաֆֆիի, Պօռեանցի ընտիր երկերը, Աբգար Յովհաննիսեանը մտադիր էր թարգմանել ու հրատարակել նոր հեղինակներից ևս, բայց նիւթականի պակտսութիւնը խափանեց նրա մտադրութիւնը: Այնուհետև նա երբեմն պարապում էր թարգմանութեամբ հայերէնից ֆրանսերէն և առանձին զրբոյկով հրատարակել է Բաֆֆիի «Խառ-փր-ը» և «Բիբի-Շարաբանին»:

Չը նայելով այդքան պաշտօններին և այդքան աշխատութեան, Աբգար Յովհաննիսեանը հիւրասիրում էր և աջակցում Կովկաս եկող յայտնի ևրոպացի ճանապարհորդներին և գիտնականներին: Անգլիացի Կօնբերը և Դիլլօն, Ֆրանսիացի Չանտր, գերմանացի Ռօրբախ ու Փինկ գիտնականները, Թիֆլիսից հեռացել են քաղցր տպաւորութեան տակ, շնորհիւ Աբգար Յովհաննիսեանի: Եւ բոլորը իրանց գրուածներէ մէջ վկայում են հայ գործչի ևրոպական կրթութիւնը, զարգացումը, լեզուագիտութիւնը, սրամտութիւնը և հիւրընկալութիւնը: Իւր անձնաւորութեամբ նա անգիտակցաբար նպաստել է հայ անուանը և վարկին օտարների աչքում: Իսկ այս մի այնպիսի ծառայութիւն է, որին շատ քչերն են ընդունակ:

Վերջերս Աբգար Յովհաննիսեանը հրատարակում էր Փինկի գերմաներէն «Հանդէս հայագիտութեան» անունով պարբերական հանդէսը: Նա պատրաստում էր հայկական առաջների ֆրանսերէն թարգմանութիւնը բացատրութիւններով, բայց վաղահաս մահը չը թողեց նրան՝ այդ գործը լրացնելու:

Նա իսկապէս ժամանակակից լուսաւորութեամբ էր և բազմակողմանի զարգացած: Երեւակութեցէք ձեզ, որ ժամանակակից բնական գիտութիւններին ծանօթ, կենսախինդ, աշխարհային կեանքի բոլոր հաճոյքները վայելելու միջոց ունեցող մարդը գիտէր աղօթել ինչպէս մի նահապետական քրիստոնեայ: Նա հաւատ ունէր: Եւ այս հաւատն էր, որ նրան պահպանում էր չափազանցութիւններից և ոյժ էր տալիս նրան դժբաղտութիւնների ժամանակ չընկճուելու: 1889 թուականին էր, եթէ չենք մոռացել, երբ նա երկու օրուալ ընթացքում կորցրեց իւր երեք արու զաւակներից երկուսին—Լևոնիկին և Գրիգորիկին: Նրա բոլոր բարեկամներն ու ծանօթ-

ները հիանում էին տեսնելով, թէ զգայուն հայրը, որ պաշտում էր իւր զաւակներին, որպիսի հերոսութեամբ է կրում իւր անասելի վիշտը: Դժբաղդութեան ամենասուսկալի վայրկեաններին անգամ նա չէր կարցնում իւր հաստատակամութիւնը և խելքի արթնութիւնը: Իբրև քաղաքակիրթ մարդ՝ իւր վշտով ուրիշներին չը ձանձրացնելու համար նա միշտ ժպտում էր, իւր ցաւերն ու հոգսերը թազցնելով սրտի խորքում:

Աբգար Յովհաննիսեանը իբրև էսթէթիկ և գեղարուեստասէր, հարկաւ, չէր կարող հեռու մնալ եւ հայ թատրոնից: Նա սիրում էր հայ թատրոնը, բայց սիրում էր այն չափով, որչափ այդ թատրոնը կարողանում էր գեղարուեստի հետ հաշտ ապրել: Հայ թատրոնի ամենափայլուն ժամանակամիջոցին, այն է եօթանասնական թուականների վերջերին և ութսունականների սկզբին Աբգար Յովհաննիսեանը իշխ. Բէհրուզեանի և իշխ. Ամատունու հետ ամենաեռանդուն մասնակցութիւն ունէր թատրոնական գործերում: Պետրոս Աղամեանը մասամբ նրան էր պարտական իւր մտաւոր զարգացումը: Անուանի գերասանը Աբգարի խորհրդով և աջակցութեամբ սկսեց ուսումնասիրել ևրոպական կլասիկ գրուածները, որոնց թւում եւ Շէքսպիրի երկերը: Թիֆլիս գալիս Աղամեանը զաղափար անգամ չուներ Շէքսպիրի մասին: Պատմում են, որ նա տուաջին անգամ կարդալով Համլետը, չի ըմբռնում նրա իմաստը և հերոսին անուանում է ապուշ, այդ այն հերոսին, որի վրայ ապագայում այնպէս սիրահարուեց փայլուն գերասանը: Նոյնպիսի բարերար ազդեցութիւն ունեցել է Աբգար Յովհաննիսեանը Աղամեանի ժամանակակից եւ միւս բեմական աշխատաւորների վրայ: Պակաս չի օգնել նա եւ հայ թարգմանական ռեպերտուարին: Նա ունի Ֆրանսերէնից թարգմանած մի շարք պիէսներ, որոնցից մի քանիսն այժմ էլ ներկայացւում են: Բացի

բարոյականից, Աբգար Յովհաննիսեանը նիւթապէս էլ աջակցել է բեմին, շատ անգամ ունեւոր դերասաններին օգնելով փողով:

Իւր բազմակողմանի ձիրքերի շնորհով էր, որ Աբգար Յովհաննիսեանը բացի հայերից վայելում էր եւ օտարազգիների յարգանքը: Գերմանական կրթութեան շնորհիւ, նա գերմանացի էր գերմանացու հետ, ֆրանսիական բնաւորութեան շնորհով նա ֆրանսիացի էր ֆրանսիացու հետ և իւրաքանչիւրը նրան վերաբերւում էր ինչպէս իւր հայրենակցին: Փրանսերէն և գերմաներէն լեզուներին նա տիրում էր կատարելապէս: Ռուսերէն խօսում ու գրում էր ինչպէս բուն ռուս: Նա գիտէր եւ իտալերէն, որ սովորեց մի երկու շաբաթուայ ընթացքում, երբ հռչակաւոր իտալական ողբերգակ Ռոսսին Թիֆլիսումն էր: Կարճ միջոցում Ռոսսին այնպէս սիրեց Աբգարին, որ այնուհետև նրան տնուանում էր բարեկամ: Աբգար Յովհաննիսեանը վերջին ժամանակները ուսանում էր անգլիերէն և արդէն բաւական սովորել էր գրել ու կարդալու համար:

Տեղական լեզուներից գիտէր վրացերէն և նրա արախօսութիւնները յաճախ կրկնւում էին վրաց շրջաններում:

Իւր այս յատկութիւնների շնորհով էր, որ Աբգար Յովհաննիսեանը բոլոր փառայեղ բազմամարդ և արխատոկրատ հանդէսներում միաձայն ընտրւում էր կռաւարիչ: Այդ պաշտօնը նրան վաղուց էր ձանձրացրել և շատ հանդէսներից հրաժարւում էր որպէս զի ստիպուած չը լինի այս կատարելու:

Երջանկայիշատակ Աղէքսանդր Երրորդ Կայսրը Թիֆլիս ժամանելիս Աբգար Յովհաննիսեանը քաղաքի երեք ընտրեալներից մէկն էր Նորին Մեծութեանը քաղաքի կողմից արժանավայել ընդունելութիւն ցոյց տալու համար:

Վերջին չորս-հինգ տարիները նա, անողոք հիւանդութեան պատճառով, բոլորովին հեռացել էր հասարակական գործերից և վաբում էր միայն Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերութեան կառավարչի պաշտօնը: Արդէն նա մեռած էր և ինքն էլ զգում էր իւր ստալուտ մահը: Այլ ևս չքացել էր նրա վարվուուն դէմքից մշտական ուրախ ժպիտը: Մաշուել էր, ընկճուել, դէմքը կրում էր հողի գոյն, շրջում էր ինչպէս ուրուական, իւր բարեկամների ցաւակցութիւնը զարթեցնելով:

Նրան չօգնեց ոչ մի բժշկութիւն: Գնաց մի քանի անգամ արտասահման, վերադարձաւ աւելի տկարացած: Նա կամեցաւ վերջին փորձն անել և նորից ողորուեց արտասահման: Բայց կէս ճանապարհին մահը բռնեց, նրան Սև ծովի ափին, Բաթում քաղաքում:

Առաջ ենք բերում նրա կեանքի վերջին ըուպէնների նկարագրութիւնը, բժիշկ Լևոն Տիգրանեանի, որ ուղեկցում էր հանգուցեալին արտասահման: Ահա բժշկի անպաճոյճ, բայց սրտաշարժ խօսքերը.

Ապրիլի 14-ին, առաւօտեան գնացքով ուղևորեցինք Թիֆլիսից դէպի Բաթում: Այդ ճանապարհորդութիւնը համեմատաբար յաջող անցաւ: Հետեւեալ առաւօտ մենք երկուսովս կառքով գբօսնում էինք ծովափին և մեծ մասամբ կառքով կանգնած էինք մնում այս ու այն տեղ: Ես աշխատում էի երկար չը խօսել նրա հետ, որովհետև նա այնքան թոյլ էր, որ խօսելը նրան դժարութիւն էր պատճառում: Գտնւելով Բաթումի գեղեցիկ բնութեան մէջ և նայելով անսահման ու խաղաղ ծովի հորիզոնին, Արգարն ասեց. որքա՛ն ազատ եմ շնչում այստեղ, այս գեղեցիկ եղանակին, ի հարկէ, որ այստեղ ես կարող եմ կազդուրւել: Երբ կանգնած էին զիմնագիծնի առջև, որ ծովի ափին է, աշակերտները խմբովին երգում էին: Արգարն ասեց. ճի՛նչպէ՛տ գեղեցիկ են երգում: Մենք սպասեցինք մինչև երգի վերջացնելը: Այդ վերջին երաժշտութիւնն էր, որ նա լսում էր: Նա սիրում էր երաժշտութիւնը:

Ժամի երկուսին մենք վերադարձանք հիւրանոց: Նա

յոգնած զէմք ունէր, որ սովորական էր նրա համար, սակայն ըստ մեր հին սովորութեան, մի քանի զւարճախօսութիւններ անելուց յետոյ, ես առաջարկեցի նրան, կառքում երկար նստելուց յետոյ, պարկել և հանգստանալ: Նա լսեց ինձ: Ժամի երեքին Աբգարի ամուսինը և ես խորհուրդ տւինք նրան չիջնել ճաշարան, այլ նրա համար ճաշն ուղարկել վերև: Տիկնոջ հետ ես իջայ ճաշարան: Ժամի 3¹/₂-ին մենք արդէն կրկին նրա մօտ էինք: Նա հանգիստ պառկած էր: Մօտենալով նրան և տեսնելով որ նրա զէմքը՝ ղաւականին զուարթ էր, շոյելով նրան՝ հարցրի կատակի ձևով ու Թիֆլիսի բարբառով «Աբգար ջան, քէփումդ վունցիս»: Նա բռնելով ձեռքս, սրտանց սեղմելով ու ժպտալով պատասխանեց. «ոչինչ, լաւ եմ»: «Ուրեմն», ասացի, «գնամ իմ սենեակը, հանգստանամ 10 րոպէ եւ կրկին գամ»:— «Զէ, մի գնա, ահա պառկիր հենց այստեղ, այս մահճակալի վրայ» ուր նստած էր տիկինը: Ես պառկեցի, բայց չը քնեցի, միայն թեթև մոռացութեան մէջ էի: Չանցաւ մօտ կէս ժամ, յանկարծ լսեցի նրա մահճակալից վայր ընկնելու մի սաստիկ ձայն: Նոյն րոպէին թռայ տեղիցս: Աբգարը վայր էր ընկել յատակի վրայ: Նրա աչքերը կիսափակ և անկեանք էին, ամբողջ երեսը և մանաւանդ շուրթերը կապտած, դողում էին, շնչառութիւնը համարեա վերջացած էր, թևերը և բուռնցքները կծկւած, ցնցմանց մէջ էին, զարկերակը չէր խփում, սիրտը չէր բաղխում: Նա իմ հարցերին և ճչին ոչ մի, ոչ մի պատասխան չը տուեց և երեսի կապտութիւնը վայրկենապէս սաստկացաւ: Նրա լայնացած սիրտը պայթել էր և այդ էր պատճառը, որ ցնցուելով վայր էր ընկել մահճակալից: Ռուս վագեցի սենեակից, աղաղակով օգնութեան կանչեցի նրա ամուսինը, որ ընդհանուր հիւրասենեակում նամակ էր գրում իր որդուն: Լսելով ձայնս, ներս եկաւ ու տեսնելով իր Աբգարին յատակի վրայ, ապշած հարցնում էր, թէ ինչ պատահեց: Ծառաների օգնութեամբ բարձրացրինք մահճակալի վրայ: Նա արդէն վախճանուած էր: Նա այլ ևս չը կար այս աշխարհի համար: Այդ բոլորը կարող էր տեսնել ինքն ոչ աւելի քան մի րոպէ: Մի տեղական բժիշկ, որ երևի հիւրանոցումն էր, հինգ րոպէից յետոյ եկաւ ու նոյնպէս հաստատեց նրա մահը: Երեկոյեան պահին Թիֆլիսից եկաւ Աբգարի քոյրը, տիկին Աֆթանդիլեանը, որ մտադիր էր մի քանի օր անցնել մեզ հետ:

Մի երկու ժամից յետոյ Բաթումի հայ հասարակութիւնը

մեզ մօտ էր, յայտնում էր իր ցաւակցութիւնը Արգար Յովհաննիսեանի յանկարծակի և անսպասելի մահուան առթիւ: Նոյն օրը, այն է ապրիլի 15 ի կէտ գիշերին, աջակցութեամբ Բաթումի երիտասարդութեան և հասարակութեան, նրա դիակի հետ ուղևորուեցինք գէպի Թիֆլիս: Պահելով Արգարի դիակը Թիֆլիսում, նրա բնակարանում, ինչպէս յայտնի է լրագիրներէց, ապրիլի 20 ին նրա մարմինը յանձնուեց հողին, Վանքի բակում. անձրևը տեղում էր, կասես, մեզ հետ երկինքն էլ լալիս էր:»

Արգար Յովհաննիսեանի անուէն էլ կը մնայ անջնջելի ազգի մտաւոր կեանքի ապագայ պատմութեան մէջ:

ԹԱՂՄԱՆ ՀԱՆԴԷՍԸ

Թաղման նախընթաց երկու օրերը հոգեհանգիստ կատարուեցաւ հանգուցեալի տանը, Բեհբուդեան փողոցում, ուր բերուած էր վաղաժամ մեռած գործչի դին Բաթումից, այնպիսի խուռն բազմութեան ներկայութեամբ, որ մեծ մասը ստիպուած եղան փողոցում մնալ կարգը կատարելու ժամանակ:

Ամսոյս 20-ի առաւօտեան դեռ 8 ժամից սկսած հանգուցեալի տանը և Բեհբուդեան փողոցում սկսան խռնուել երկու սեռի և ամեն հասակի մեծ բազմութիւն. 10 ժամին արդէն յուղարկաւորութեան ներկայ էին բոլոր պատգամաւորները, Թիֆլիս գտնուած բոլոր վարդապետները, Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական, ուսուցչական խմբերը, երգեցիկ խումբը, բարձր դաստատան աշակերտները և բոլոր ծառայողներ, տղայոց II դիմնագիտի աշակերտները, գրեթէ ամբողջ հոգևորական դասը (բացի մի երկուսից), Յովնանեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը, ուսուցչական խումբը և աշակերտուհիները, «Փորձ»-ի և «Արձագանք»-ի աշխատակիցները, փոխադարձ վարկի ընկերութեան ամբողջ պէրսօնալը, քաղաքագլուխն և իրաւասուները, բոլոր բանկային հաստատութեանց ներկայացուցիչները. Թիֆլիսի բոլոր հայ և վրացի խմբագիրները (բացի Մշակից և Մուրճից), Թիֆլիսի բոլոր հայ գրագէտները և անհամար բազմութիւն:

Յուղարկաւորութեան հանդիսադիրը և պատարագիչն էր գեր. տ. Գարեգին եպս. Սաթուհեանցը:

Երբ հանգուցեալի դին դուրս բերուեց փողոց, դադաղին դիմաւորեց Յովնանեան դպրոցի խումբը և կրօնուսույց Հ. Արսէն ա. ք. Բագրատունին խօսեց մի սրտառուչ դամբանական դպրոցի կողմից: Այնուհետև հանդէսն ընթացաւ Վելեամինեան փողոցով, Երևանեան հրապարակով, ուր հանգիստ դրուեց փոխադարձ վարկի ընկերութեան տան առաջ, ապա Լոռու-Մելիքեան փողոցով իջեցրին Ներսիսեան դպրոցով, որի առաջ նոյնպէս հանգիստ դրուեց:

Օդը քաղցր էր և գարնային, Վանքի բակը չըտեղաւորեց այն բոլոր ժողովրդին, որ լցուել էր ամեն կողմից հանգուցեալին վերջին յարգանքը տալու համար. 4 դիակառքեր զարդարում էին հանգուցեալի արժանիքը դրուատող բազմերանգ պսակները, որոնց թիւը 65 էր, հինգն արծաթեայ:

Ս. պատարագին երգում էր Ներսիսեան դպրոցի քառաձայն խումբը, որ շատ երկար տևեց: Հայր մերի ժամանակ բեմ բարձրանալով Երևանի թեմակալ Հ. Կարապետ վարդապետը, մի շատ ազդու ճառ խօսեց Աբգար Յովհաննիսեանի գործունէութեան մասին: Պատարագից լետոյ խօսեց նոյնպէս Երևանի թեմական դպրոցի տեսուչ հ. Գարեգին վարդապետը, դրուատելով հանգուցեալի բազմակողմանի արժանիքը:

2 ժամն էր, եղանակը սկսուեց փոխուել, երկինքը արձագանգ տուաւ հայ ժողովրդի վշտապատ զգացմունքներին և յորդ անձրևը արգելեց մի առժամանակ հանգուցեալի դին դուրս բերել եկեղեցուց, ուր սկսան գերեզմանի կարգը կատարել. սակայն 3 ժամին արդէն, երբ անձրևը կտրելու յոյս չկար տակաւին, յուղարկաւորութիւնը ուղղուեց դէպի Վանքի գաւթի հալաւարեւելեան կողմը, ուր Ազգիս Վեհաստիճան Քահանայապետի հրամանով փորուած էր յաւիտենական

Հանգիստը, ուր և ամփոփուեցաւ նորա երկրաւոր մնացորդները:

Մինչև թաղման օրը հանգուցեալի ընտանիքի ա-
նունով ստացուած էին զանազան կողմերից աւելի քան
եօթանասուն ցաւակցական հեռագիրներ, իսկ «Լուծայի»
խմբագրութեան անունով ստացուեցան վշտի և ցաւակ-
ցութեան 14 հեռագիրներ հետեւեալ տեղերից.

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ Հայ Հասարակութիւնից, Նոր-
Նախ. Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնից և նոյն-
տեղի Հայ Երիտասարդութիւնից, որոնք խնդրել էին
մեզ պատգամաւոր լինել հանգուցեալի թաղման և
պսակներ դնել իրանց կողմից:

ԲԱԳՈՒԻ գիմնադրօնի Հայ Աշակերտներից.

ՆՈՒԽՈՒԱՅ փոխանորդ տ. Սիօն վարդապետից.

ՆՈՒԽՈՒԱՅ Հայ Երիտասարդութիւնից, տ. Ասրեա-
նի կարուձևի դպրոցի Հայ Աշակերտուհիներից, Ուսա-
նողներից, Քահանաներից, Հայ Տիկիներէից, Հայ Օրի-
որդներից:

ՇԱՄԱԽՈՒ Հայ Հասարակութիւնից.

ԲԱԳՈՒ. Մկրտիչ Բարխուդարեանից՝ Հայ գրագէտ-
ների կողմից, և

Հ. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ. Արշակ Եղիգարից:

Ստացուած հեռագիրներից նշանաւորները առաջ
ենք բերում այստեղ.

Ն. Կ. Բ. Մեծ Իշխան ՆԻԿՕԼԱՅ ՄԻԽԱՅԼՈՎՉԻ
հեռագիրը Փարիզից.

Բժիշկ Ալթանդիլեանցին

Հէնց նոր իմացայ Արգար Արտեմիչի
մահը. խնդրեմ յայտնել նորա ամբողջ ըն-
տանիքին իմ ամենասրտագին ցաւակցու-
թիւնը:

ՆԻԿՕԼԱՅ

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի կողմից հեռագրում է Ե. Վ. Մուրատեանը՝ հանգուցեայի որդուն.

Նորին Սրբութիւնը հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կատարելով Ս. Էջմիածնի նախաթոռ Մայրավանքում՝ օրհնում է Ձեր հանգուցեալ հօր յիշատակը՝ մաղթելով առ Բարձրեայն մխիթարել Ձեր վշտակիր ընտանիքը:

ԲԷՐԱՅԻՑ՝ Կ. Պօլսի Ամեն. Պատրիարք Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանը հեռագրել է Թիֆլիսի Հայոց Առաջնորդարանին.

Ողբում ենք հռչակաւոր հրապարակագիր, գրականութեան պաշտպան, վաճառականութեան նեցուկ և հայերի պարծանք Աբգար Յովհաննիսեանի մահը: Յայտնեցէք մեր վշտակցութիւնը իւր ընտանիքին:

Մաղաքիա Պատրիարք.

ՄԻ ՆՄՈՒՂ «ՄԱԽԼԱՍԻ» ՓԷԼԻԷՏՕՆՆԵՐԻՑ

Թիֆլիսի քաղաքագլխի ընտրութիւնը

Այսօր Թիֆլիսի անգլխութեան վերջ կը դրուի:

Երեք ժամին (կէսօրից յետոյ) Իզմայիլ փաշան ընտրուելու է Վրաստանի մայրաքաղաքի ներկայացուցիչ:

Մի հետաքրքրական երևոյթ: Իսկապէս Թիֆլիզի բնակիչների ոչ մի դասակարգ անկեղծօրէն չէ կամենում նորան քաղաքագլխի բազկաթուռի վրայ բազմած տեսնել, բայց և այնպէս նա քաղաքագլուխ կընտրուի: Միթէ մեր այս հանելուկներով լի քաղաքում՝ սա ամենից աւելի գլուխ կոտրելու հանելուկը չէ: Աշխատենք սակայն լուծել առեղծանելիքը: Բայց նախ քննենք ուշիմ ընթերցողի հետ միասին թէ ով և ինչ պատճառով չէ կամենում Իզմայիլ փաշային քաղաքագլուխ տեսնել:

Ա.

Չեն կամենում նորան բոլոր վրացիք, որոնք, իմէրէլներին, գուրիացիներին, փշավներին և թուղերին հետը հաշուելով, կազմում են քաղաքիս բնակիչների մի քառորդ մասը:

ա.

Վրացոց արիստօկրատիան մատեմատիկական — ազնուապետական հիմունքներ է առաջ բերում այս թեկնածութեան դէմ: Թիֆլիզը այն նահանգի գլխաւոր քաղաքն է, ասում են նոքա, ուր վերջին վիճակագրա-

կան տեղեկութիւնների համաձայն, իշխանական ցեղերին պատկանող 4925 շառաւիղներ են ապրում, որոնցից 2553-ը տղամարդ և 2372-ը կին¹⁾։ Եթէ վերջիններին մի կողմ թողնենք, միթէ ներելի չէ ենթադրել, որ հէնց այն 2553 իշխանների մէջ մի պայծառափայլ անձն կը գտնուէր, որ արժանի լինէր կրելու Վրաստանի մայրաքաղաքի ներկայացուցչի արժաթափայլ շղթան։ Միթէ արգարացի չէր լինի պահանջել այդ՝ այնքան առաւելութիւններից զրկուած ազնուականների համար։ Եւ վերջապէս միթէ մօտակայ անցեալում պարտաճանաչ ազգաբնակչութիւնը քաղաքագլուխ չէր ընտրում իշխանների, միթէ նա չընտրեց Մամիկոնեանների շառաւիղ իշխան Եազօն Թումանեանին կամ Լօնգիմանի շառաւիղ իշխ. Նիկողայոս Արզութեանին։ Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատահեց այժմ, որ կամենում են ընտրել մի սոսկ մարդու, որ նոյն իսկ չի՞նչ չունի։ O tempora! (o tempora!): Ոչ, ազնիւ վրաց ազնուականութիւնը կը դիմադրէ այս թեկնածութեան. այս նորա պատմական պարտքն է։

բ․

Վրաց արիստոկրատիայի այս պատճառաբանութեան համամիտ են միանգամայն սակաւութիւ հայ իշխանական ցեղերը և համամիտ ձեռնալու պարտք են համարում բոլոր հայ չինովնիկները 14-րդ կլասսից սկսած։

գ․

Այսպէս է դատում վրաց ազնուապետութիւնը, իսկ ինտելիգենցիա կազմող «իրենց հայրենիքի պատրիօտ» վրացիքն ամփոփում են իրենց հակակրօնութիւնը Իզմայիլ փաշայի վերաբերութեամբ հետեւեալ բանա-

¹⁾ Смъ Сводъ статистическихъ данныхъ и населеніи Закавказскаго края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списовъ 1836 г. Изд. закавк. статист. комитета.

ձևով. «նա իր երեք համախոհների հետ, իրաւունք համարեց վրացի իրաւասուններին վռնդել քաղաքային վարչութիւնից, ուստի նա ոչ միայն անարժան է մեր մայրենի քաղաքի գլուխ լինելու, այլ մեր պարտաւորութիւնն է նորա թշնամիների գլուխն անցնել և այն ժամանակ Ծերեթէլին էլ չի փրկիլ նորան:

«Անկցի, անկցի»:

Բ.

Եթէ ազնուապետական դասակարգից անցնենք ուղղակի այն ստուար մեծամասնութեան, որ կազմում են վաճառականներն ու արհեստավորները, նոքա ևս չեն ուզում Իզմայիլ փաշային:

«Ախար, հէր օխնած, դա ինչ գալափա կուլի, ասում են նոքա, ուրիշ վունչիչ վուր չլի՝ գալափէն բոյով բուսաթով մարդ պիտի ըլի, միր Զրօխնէքին, նըրանց ջգրու, էնէնց վիդ պիտի ունենայ վուր խալխի աչքը վրէն մնայ. ախար վունց էս է, վունց էն:

«Ասում ին զալամ ունէ կօսէ. տօ քաղկի գօրա ինչ, աղբէր, թէ դրուստ լաւ զալմի տէր է թող «Արձագանքումը» գրէ. էդ կազէթում գրողները դիփ էլ զօրբա մարդիկ ին. թէ Եագօնը իրիք շարք առանց աշիբկի չէր գրում, էնդուր մինձ մարդկանց հիդ չէր նստում ու չէր վիկենում այ: Չէ, ինչ ուզումիք ասեցէք համա Իզմայլովը միր քաղկի խարջ չէ: մարթը քաղկումը պետք է ըլի զօչաղ ու վուչ թէ մենակ գլասնութէնումը»:

Գ.

Ինտէլիգենցիային և հարուստ դասակարգին պատկանող հայերն ընդդէմ են նորա քաղաքագլխանաւուն, որովհետեւ առաջիններից իւրաքանչիւրը, Գօգիլօյից սկսած, իրեն է միայն արժանի համարում այդ պաշտօնին, իսկ երկրորդների համար, չօլախից սկսած, լաւ «գալաւէն» նա է որ...

Դ.

Գալով առանձին կուսակցութիւններին, պ. Իգմայլեանցի թեկնածութեան սաստիկ հակառակորդներ են համախոհները.

«Դա բոլորովին չէ ըմբռնում, ասում են նոքա, երիտասարդութեան քաղաքական նշանակութիւնը, ապացոյց որ նա քաղաքի իրաւասու չընտրեց ոչ մի երիտասարդ: Դա... չէ հասկանում երիտասարդութեան ապահովութեան բեղմնաւոր գաղափարը, որովհետեւ նա ոչ մի նիւթապէս ապահովող պաշտօն չտուեց մեր Քաղաքային վարկային ընկերութեան մէջ, Ուրեմն եզրակացնում են նոքա, դորան ոչ մի կերպ չպէտք է ընտրել, որովհետեւ դա ոչ թէ երիտասարդութեան, այլ բուրժուազիայի ներկայացուցիչ կլինի:

Կանգ առնենք այստեղ:

Այսպէս ուրեմն ոչ վրացիքը, ոչ իմերէշները, ոչ գուրիացիները, ոչ փշաւները, ոչ հայ ազնուականները, ոչ պաշտօնախնդիր խամախոհները, ոչ ժողովուրդը վերջապէս չեն կամենում քաղաքագլուխ տեսնել Իգմայիլ փաշային: Ուրեմն ո՞վ է ուզում դորան և ի՞նչ իրաւունքով էք պնդում այդպէս համարձակ որ դա կընտրուի այսօր քաղաքագլուխ, հարցնում է ուշիմ ընթերցողը:

— Այո, դա կընտրուի, ասում եմ ես, որովհետեւ դորան կընտրեն իրաւասուները:

— Բայց իրաւասուները, այն էլ ոչ բոլորը, այլ մի 4—5 մարդ, հօ իրենց համար չեն ընտրում քաղաքագլուխ, այլ ինչպէս հէնց խօսքի կազմութիւնը ցոյց է տալիս՝ քաղաքի համար:

— Ղորթ էք հրամայում, պատասխանում եմ ես, բայց շատ բաներ կան աշխարհիս երեսին, բարեկամ Հօրացիօ», ասել է Շէքսպիրը:

— Բայց այդ պատասխան չէ, պ. Մախլաս, իսկ դուք խոստացաք լուծել հանելուկը:

— Մի՞թէ խոստացել եմ, ուրեմն ասեմ ձեզ՝ նա կաշառել է իրաւասուններին...

— Ի՞նչպէս թէ կաշառել է, բայց չէ որ նա նիւթական միջոցների տէր չէ:

— Այո՛, այդ ճշմարիտ է, բայց կարելի է կաշառել ազնիւ գործունէութեամբ, անձնուէր աշխատանքով, խելքի նրբութեամբ...

— Մեզ մնում է ցաւել, որ այդ խելքի նրբութիւնից նա ձեզ բաժին չի հանիլ, պ. Մախլաս, ապա թէ ոչ այս տեսակ անհամ թերթօն չէիք գրիլ, ընդմիջում է զայլրացած ընթերցողը:

— Ուրեմն հանելուկին հանելուկով պատասխանեմ. դուք գիտէ՞ք թէ ինչ է Դամոկլէսի սուրը:

Արդ՝ հարցնում եմ ձեզ, ի՞նչն է նախադասելի, ընտրուածը թէ...

Sapienti non sat!

ՄԱԽԼԱՍ

ԳՆԻՍՈՒՆԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՉՏԵԱՆՑԻ

Բաղդ ունեցանք ստանալ Կ. Պոլսից, բարձր. Տէր Յով-
հաննէս ա. ք. Մկրեանից, զաւառական երգերի մի ձեռագիր
ժողովածու մեր տաղանդաւոր ժողովրդագրող Հանգ. Գարեգին
Ե. Սրուանձտեանցի հաւաքածոյքից, որոնք, որքան մեզ յայտ-
նի է, դեռ ևս ոչ մի տեղ տպագրուած չլինելով՝ ուրախութեամբ
հրատարակոււմ ենք «Լումայի» էջերում:

Ա.

Եաման սարեր հով էրէք (ըրէք)
Իմ դարդին դարման էրէք
Գիշեր խալտայ (սխալայ) դուրս ելայ
Թուխ ամպերն անուշ կը ցօլայ:
Ցոլայ վըր հարուայ սարին
Բարև տարէք իմ եարին.
Եարիկս է պաղջէն ի քուն
Պուրսայի բարձրն էր գլխուն:
Եարուկ էդ ինչ է կուտիս,
— Գիշ մը լօրու միս,
— Բրդուջ ձգէ յիս.
Տանիմ հիւանդիս,—
Հիւանդն էր փողան (սրահ տան)
Դողան բեզ մէյտան
Քան զտակ մը սեհան
Հըտ ծովու ափան:
Ծովու փրփուր ծոցիկս էր,
Մերշկայ կնիկ բուրիկս էր,
Բերդի խաթուն մերիկս էր,
Ծանգր Ամիրէն հէրիկս էր,
Երթանք քուլա սօր

Գնենք ճուխտ մը սօլ
 Հագնենք զօրէտօր
 Ընկնանք չօլէ չօլ:
 Երթանք Խդրի գեղ,
 Գնենք, նուկի մեղ,
 Ընենք ձուածեղ
 Տանենք հովուին.
 Հովիւ խռովաւ
 Ոչխար մալուաւ
 Պէրուր շիւարաւ
 Կթոց գլորաւ:

Բ.

Աղջիկ խօրոտիկ խօրոտիկ
 Մի քէլի բորիկ խօրոտիկ
 Փուշ կելայ տոտիկ խօրոտիկ
 Երթանք ի մարագ խօրոտիկ,
 Ուտենք մենք կարագ խօրոտիկ.
 Կարագն է մեղրով խօրոտիկ
 Պագիկդ շատ համով խօրոտիկ:

Գ.

Դուն ելեր ես կերթէս էգին
 Դուն ու քու ջուխտակ տէգեր կին,
 Որն որ տեսնէր կ'երնէր հոգին:
 Դուն ելեր ես կ'երթէս ի Պէր
 Ոչ պէր եղնէր ոչ պէրատէր
 Զիս չ'էնէիր շատ դարդի տէր:
 Դուն ելեր ես կ'երթէս մարագ
 Վիշտ էր երկէն մէջդ էր բարակ,
 Քու ուտելիք մեղր ու կարագ
 Քու հագնելիք քեզ բումպարագ:

Դ.

Սալտէդ (սէրդ) մէջ իմ սրտիս սեր է
 Շորորա, կիւլվարդ, չորորա,
 Վարսերդ երեսիդ երերայ,
 Շորորա, կիւլվարդ, չորորա
 Ես տեսայ դու եկար սարէն
 Բացիր զիմ խօսաց տարէն
 Թագացողեր սրտիս ետէն:
 Զուպէդ հըտ պաժիդ պարէմպար
 Սրտիկս լցիր շատ ահ ու զար
 Արի՛ զիս մ'ընի՛ տարպէտար:
 Միրզօն կանչէր մէկ միայն Տէր
 Շուտով մեռնէր քու հէրն ու մէր
 Զիս չ'ենէիր քեզ սիրոյ տէր:
 — Բարով եկար, քեզի տեսայ
 Սալամ կիւլվարդ կասեն, դո՛ւն ես,
 Զիս էրէ Շառօյին փեսայ
 Սալամ կիւլվարդ կ'ասեն, դո՛ւն ես:
 Իմ աչիցն ես կիւլի խանդան
 Դու կը մնէս սուլթան ու խան
 Էս խուրպան կ'եղնիմ քու անուան,
 Սալամ կիւլվարդ կ'ասեն, դո՛ւն ես:
 Մութն աշխարհ է, տէրին դիւնեայ
 Դարդերս թաժեցաւ չի՛ հիննայ
 Իմ ահ ու զար քեզ չի՛ մնայ,
 Սալամ կիւլվարդ կասեն, դո՛ւ ես:

Ե.

ՄԵՂԱՅ ՔԸԶԻ ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ

Ստեղծեցիր երկինք գետինք
 Զանազան օրէնք կապեցիր,
 Երև լուսին խուլոգ խաննաթ
 Տուեցիր լուսեղէն սարիֆաթ

Աստղունք ըտիր երկնուց զիննաթ

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի,

Մըջ աշխարհին ե՛րար գացիր

Էն դառն դժոխք աւերեցիր

Գերեալ հոգիք ազատեցիր.

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Երեք թագաւոր եկան քեզ տեսան,

Դու մկրտուեցար գետ Յորդանան,

Դրախտ շինեցիր խիստ պիտուական,

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Մըջ աշխարհիս հեծար ջորի

Խօսքերդ ջափահիր անգին

Ճգնաւորներ քեզ կ'աղաչին,

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Ին(ն) դաս հրեշտակ քեզ փառաբանեն

ահապ,

Տաճարից կարդէր սաղմոս շարական

դասադաս

Ողորմութիւն երկնուց սուն (սիւն) հանապազ

Քըզի չը կէր քուն: Դաւիթ մարգարէն

չինէր քու տուն

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Գնալն ու գալ թմի (լըմնայ) տարի

Մարդ կայ չար է, մարդ կայ բարի,

Վըր գերեզմանիդ լուսաւորի

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Ուխտաւորներդ հազար բիւր են

Ակունք գոհար քեզ կը բերեն,

Լոյս գերեզմանդ կը համբուրեն,

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Տաճարիդ մէջ կուտան կեցո՛ւ

Դատաստանին մեղքն հարցու,

Մեղաւոր թալեն, արդար վերցուն

Մեղայ քըզի Յիսուս որդի:

Մարդուն դու տալ դօլվաթ ու սալ,

Մեռնողին մենակ մէկ սալ,

Քու դատաստան Ուռնայի կալ,

Մեղայ քրդի Յիսուս որդի:
 Մեղքս եղեր քօջ ու սարայ,
 Բերանս խօսայ սիրտս եարայ,
 Ստեղծող դու էնիս զարայ
 Որբեր ըմէն (ամեն) քրդի ծառայ,
 Լեզուս մէջ բերնիս պլպուլ է,
 Միրզօն զիր մեղք քրդի կուլայ,
 Մեղայ քրդի Յիսուս որդի:

Զ.

ՍԱՆԱՄԷՐՆ ՈՒ ՔԱՒՈՐ

Մէր տէրն նստեր եօթն աթոռ
 Օրհնէ զՍանամէրն ու զՔաւոր (կնքահայր)
 Իմաստուն էր թղթին կիշէր (նայէր)
 Կերթէր սարեր ծաղիկ զաղէր (փնտռէր)
 Մեռոն կ'եփէր, կարգ կը քաշէր,
 Մաքրէր զՍանամէրն ու զՔաւոր:
 Քու պղինձը անկրակ կեռայ,
 Կանանչ Մեռոն ծանր բեռ է
 Սանամէրը մաքուր Մէր է (մայր)
 Մաքուր Սանամէրն ու Քաւոր:
 Քաւորութիւն խիստ անչափ է,
 Չար թշնամին մարդ կը խաբէ,
 Չարկէ զկանանչ մեռոն թափէ,
 Խային Սանամէրն ու Քաւոր:
 Մեր տէրն իջի Յորդանան գետ,
 Ունի Գաբրիէլ Միքայէլ աշակերտ
 Ըրեց Քաւոր Սուրբ Կարապետ
 Օրհնեց զՍանամէրն ու զՔաւոր:
 Արին առեր է չորս կօշէն
 Կանանչ մեռոն լցուկ չուշէն
 Էն է պահի զաշխարհն ի շէն,

Մաքուր Սանամէրն ու Քաւոր:
 Սանամէր որ իմանայ,
 Դիմէ զՔաւոր սարաւփանայ,
 Էրկինք զետին ուրախանայ
 Սնքուր Սանամէրն ու Քաւոր:

Է.

ԿԻՐԱԿԻ ՆԻ ԿԻՐԱԿՆԱՄՈՒՏ

Մեր Տէրն եօթն օր ստեղծմունք ըրեց,
 Առաջ ինք պահեց սուրբ կիրակին,
 Տուեց մեզի թանպիհ ըրեց
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:
 Որն սր Աստծուց կենէ,
 Ականջ չ'ենէ սուրբ կիրակուան
 Ան մարդ քընց անօրէն դէն է (անդին է)
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:
 Որ կիրակի արտ կը վարէ
 Անոր գործք մահուց չար է,
 Արքայութենից պէպար (զուրկ) է,
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:
 Որ կիրակի արտ կը ցաբէ
 Իր մարմնուն բան կը հոգայ
 Մարմին ողջ է, հոգին տըքայ
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:
 Որ կիրակի արտ կը քաղէ
 Թշնամուն բնաշուն կանգայ
 Մարմինն ողջ է, հոգին կուպ է,
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:
 Որ կիրակի սէլ (սայլ) կը բանայ,
 Աստուծոյ օրէնք կը խառնէ,
 Պատիժ կուգայ վըրէն չառնէ.
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:
 Որ կիրակի էրան կ'ենէ,

Անոր յաղթող քահանան է,
 Չարայ ընող սուրբ սեղան է
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Որ կիրակի փէտ կը տաչէ,
 Անոր կրակ զայն կը խաչէ,
 Մարմին ողջ է, հոգին մաչէ
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Կիրակուան շատ կայ հիսա
 Որ նոր կ'ենէ զօր կը կիսէ,
 Ականջ ըրիր մեղայ քիսա:
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Մեր մեծաւոր Լուսաւորիչ,
 Մարդ կայ գիտուն, մարդ կայ ոչինչ,
 Գրիր քսան ու չորս պատիչ (պատիժ)
 Որ չպահէ սուրբ կիրակին:

Կիրակմտի զօրն էլ շատ է,
 Որն որ անսր ղաղըր գիտէ
 Յարժամ (միշտ) զանոր մուրատ կուտայ,
 Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Հօտաղն ըսեց կիրակմտից,
 Սէլուոր սէլն էն տեղ արձկեց
 Կէս գիշեր բարձուկ կալ բերեց
 Մաքուր պահուած սուրբ կիրակմուտ:

Մութն աշխարհիս բաներ սուտ է,
 Որ սուրբ պահեց կիրակմուտ է
 Դատաստանին հոգուն ումուտ է
 Որ մաքուր պահէ կիրակմուտ է:

Աչըդ Միրզօն հալպաթ կը մեռնի,
 Աս աշխարհ հէմ քաղցր է հէմ դառն է,
 Օր մը Գաբրիէլ զհոգին կ'առնէ,
 Գովայ զկիրակին ու զկիրակմուտ:

Ը.

ԳԱՒԹՅԻ ՄԸ ԻՐԵՆՑ ՈՒԽՏ ԵՐԹԱԼԸ ԿԸ ՊԱՏՄԷ

Տէրի (տարի) մը ուխտ էր Մրաթուկ,
 Մենք լէ հըգանք ու խբանք.

Հրգանք ու խրկանք. հմա կինաս
Թէ ինչ էր հրգանք ու խրկանք.

Իմ պապու քօլօզ դրեր ենք գլուխսի,
Քօլզի ծէր ծակ էր, փրջում սրեր էր
էրնէ դուրս, կը ճրատէր ինչ որ
Պօղի պըլուսնի պէս.

Զիմ պապու կէռըք հագեր ենք,
Մախաթ զարկեր ենք ի փողպատ,
Կը ճրատէր ինչ որ Ռուսի թըվնքի պէս.
Զյուռն կապեր ենք ի պառիկս,
Կռնկիչ կը տըռտղէր յետք դիս,
Համտու իչի պէս.

Իմ պապու դատուընին (տրեխին)
Առեր ենք ի ձեռս, կութ մը զարկի
Ի գլուխ՝ մէկ լէ կէս եղաւ
Ուրֆայի սալի պէս:

Զուխտ մը զարկենք հոն, մէկ լէ դէս,
Զոքանչս կաներ էր վըր քարին
— Կը մեշէր (մտածէր) վրէս.
— Էյ մեռնիմ քէ Մրաթուկ,
Դու անզոքանչ ինչպէս կեաներ ես
Եզ վէրվէրի սըրէր:

Թ.

Տէրի մը մէք օթ հոգի ելանք կացինք Մրաթկու կողեր,
խոտ կը հնձէինք.

Հմա կինաս էս ու սընուորն նուորն էնք եան չէ. էս
ենք, ուրտիկ, Մուրտիկ. Լօլօ Մընօն, Պօպօչի Եղօն, Սրկէվըփի
Դսպօն, ու մեր մեր հըպլօն: Մէք օթ մարդ, տեսանք մէկ էն-
դին մթնդաց ու եկաւ, եկաւ ու եկաւ: Եկաւ վըրդապետուկ
մը քընց էնց մը. ըսեց պարի ախշար (բարի ողջոյն՝) վըր
ձըզի: Մէք մաթ եղանք ու կանանք. Հըպլօն շատ շարստան
տեղ էր ոլորտի, ըսէց, ողորմի քու պապուն, լուս լէ իջնայ
վըր քու մամուն:

Վըրդապետուկ կեանաւ, ձեռք սրեց մօրուս ու քեաշուաւ:

Ժ.

ԿԱՐՕՍ ԽԱԶ 1)

Հոտաղներ զուրան դաշտին,
 Ուրանք ուրանք խաչ շինեցին.
 Ընկուզի թփով փաթթեցին
 Չոքան լացին աղաչեցին:
 Աստուծմէ շատ խնդրեցին,
 Դու չնորհք տաս քարոզ խաչին,
 Թուաւ ինկաւ ծառի պօպին.
 Նրազ գնաց Տէր Յոհանին
 Արի տար զիս եկեղեցին,
 Գիշեր մեծ լոյս տամ տաճարին
 Յորեկ հով ընեմ աշխարհին:
 Եօթ քահանայ եօթ վարդապետ
 Եկան կանանչ ծառի կշտին,
 Թուաւ ինկաւ գիրկ Յոհանին
 Ոսկի քարոզ վարդապետին
 Տարան դրին եկեղեցին.
 Գիշեր լուս կուտար տաճարին
 Յորեկ հով կը'նէր աշխարհին
 Ղուրպան եղնիմ քարոզ խաչին:
 Հայ մը ուրագաւ Հայոց հաւատ
 Գնաց ըսեց Պարսիկ խանին,
 Խաչ մը ելեր Հայոց ազգին
 Էն արժան չէ Հայաստանին.
 Էն արժան է քու խազինին
 Ակն ու գոհար քո խանըմին,
 Խանը կանաւ վրը պատանին
 Չեռքով ըրեր Չուխատարին,
 Գնա Քարօս խաչ բեր ինձի
 Էն արժան չէ Հայոց ազգին.
 Էն արժան է իմ խազինին
 Ակն ու գոհար իմ խանըմին:

1) Կարօս խաչի մի ուրիշ վարիանտ մենք տպել ենք
 «Լուսայի» առաջին տարիներում: Մ. Խ.

Գնաց Չուխատար գեղի կշտին
 Փէտ մը զարկեց գիւղականին,
 Մէկ լէ զարկեց Ռէսի տղին.
 Թէփսի մ'ոսկի գիւղականէն
 Թէփսի մ'ոսկի Ռէսի տընէն
 Եղնի քու սօլ ու մըխսի գին
 Զեռք մի զարկի Քարոզ խաչին:

Գնաց ըսեց Պարսիկ խանին,
 Ան չընդունեց այնքան ոսկին,
 Խանը կանչեց իւր քով զԱլին
 Ղրկեց գնաց Քարոզ խաչին.
 Ալին ձին կապեց ժամու գռան
 Մտաւ ներս ծունկ զարկեց բեմուն.
 Զեռքը զարկեց Քարոզ խաչին
 Կատղաւ Ալին կերաւ զիր ձին.
 Մազէ խարար փաթաթեցին
 Պատնի տկով զլորեցին
 Ղուրպան եղնիմ Քարոզ խաչին:

Պարսիկ խան կանած վըր պատին
 Ասքար ըրեց Քարոզ խաչին
 Առջին դարձաւ վըր յետինին
 Յետին դարձաւ վըր առջինին,
 Աւենք զիրար կոտորեցին,
 Կատղաւ խանը վըր պատանին
 Կատղաւ խանըմ վըր հարամին,
 Կատղաւ մանուկ մըջ օրոցին:

Պատան եօթն հեղ ժաժը հկաւ
 Նոր Քարոզ խաչը յետ դարձուցին
 ձիւղ (հօտ) մը ոչխար քո խնկան գին
 Իլխի մը ձի քո մօմի գին,
 Զուխտակ դուրթան քեզի ընծայ
 Դու խնայէ իմ տան տեղին:

Տարան դրին եկեղեցին
 Գիշեր լուս կուտար տաճարին
 Յորեկ հով կ'ընէր աշխարհին
 Էն արժան էր Հայոց Ազգին,

Շատ արժան էր Հայոց հաւտին
Ղուրպան եղնիմ Քարոզ խաչին:

ԺԱ.

Աղբրանց արուն մըջ վոթան քարերուն
Սուսամ սէմնուլ զարդարանք սարերուն,
Քաֆր տիւպար դու ըսիր,
Է՞ր ինքար ըրիր:
Պալասան ծաղիկ, հոսով մանուշակ,
Քու ծոց պառկող
Ի՞նչ կընէր օրդան տօշակ,
Քաֆր տիւպար դու ըսիր:
Է՞ր ինքար ըրիր:
Շուշան է խօրօտ,
Վարդ սպիտակ կարմիր,
Դու իմ սրտիս մէջ
Կրակ ու բոց դրիր.
Քաֆր տիւպար, դու ըսիր,
Է՞ր ինքար ըրիր.
Էշխ ու հաւաս ունիմ
Յորժամ կը խօսամ,
Վարպետից առեր եմ
Դա, Այբ, ու Սէ, (գաս)
Մեղէերս շատցեր են
Թողութիւն արն
Արժանացու առնեմ
Մէն, Այբ ու Սէ: (մաս)
Է. աշխարհքի մեղք
Մարդիկ կը շահէ,
Ահլի մարդ պէտք է
Աստծու պատուիրան պահէ,
Աստծու ճանապարհը քալող
Չաթի անահ է, որ լինի
Աստծու Խէ, Այբ ու Սէ. (խաս)
Սէյրանի Սարգիսն եմ
Մեղքէս կը դառնամ

Բարութիւն գործելով
 Չարութիւն մոռնամ.
 Վատէս լրմընցեր է
 Հոչս կը բառնամ,
 Դու իմ գերեզման
 Գիմ, Այբ, ու Սէ: (գաս).

ԺԲ.

ԴԱՏԱՍՏԱՆ

Փառք քեզ, փառաց թագաւորին.
 Փառքիկ մը տանք Ստեղծողին.
 Աստուած սիրող անկաճ էրէք
 Բաներն ըսեմ դատաստանին:
 Յորժամ կուգար նորս տարին
 Խիստ դժուար էր յետին տարին
 Քամին կէլնէր հարաւային,
 Էն սար ու ձոր յիրար խառնուին.
 Կու ցածրանար բանձրիկ սարեր
 Կը հափսարէր դառներ գետին.
 Հուր մը կելնէր ծածկէր զաշխարհ
 Կը կորսուէր Ազամորդին:
 Խաւրէր արեւ, խաւրէր լուսին,
 Խաւրէր աստղունք հըտ իր կշտին,
 Խաչ մը կելնէր յարեւլաց
 Խիստ պայծառ էր Հայոց Ազգին,
 Նօթնպատիկ քընց (քտն) զառաջին:
 Աստծու մանկտիք, ես ձեզ գերի,
 Նկէք գործէք, գործեր բարի,
 Բաներ սուտ է էդ աշխարհի,
 Վաղ ամենայն մարդ մեռանի
 Մալ կու մնայ վերեւ հողի:
 Հոգին կռուաւ հըտ մարմընուն
 Ըսաւ, ելի ճուաղ տանք Աստծուն,
 Մարմին կռուաւ հըտ իր հոգուն
 Ըսաւ, գործ մը չունիմ բարին

Ինչ ճուշտ առաջ Ստեղծողին:

Որն որ ունի գործեր բարի
Զինքը ջոկին հըս արդարին,
Որն որ չունի գործեր բարի
Զինքը ընեն սառնամանին:

Խաղար տարան մեղաւորին
Թէ մազէ կարմունջ կապեցին,
Մեղաւորներ նստան լացին
Մեզի նեղ ճանքով կը տանեն,
Առաջ գալով չար թշնամին
Բարով եկար իմ սիրելի.
Արի գքեզի պատիւ տանեմ,
Տարաւ թալեց (ձգեց) հուր փհհհին.
Միսն ջնջեց, արուն ծծեց,
Ոսկոր թալեց մէջ կրակին:

ԺԳ.

ՀԱՆՆԵԼ ՈՒՅՆԵՐ

<p>1. Սև ուլ ուլիկ
Բռնեմ պոչիկ
Թալեմ քօչիկ
(չամիչ):</p>	<p>2. Խալխալ մանկզոն
Հըրի ճրապիղօն
(ծխածան)</p>
<p>3. Ինծի բան մը կայ, տարի տարի
Տասուերկու ամիս, կուտէ խոտ,
ու չը ք...է (խայլոն գլուխն է):</p>	
<p>4. Աղամայ տարիէն ի բաց
Կիկւին կայնի մէկ ոտաց (դուռ):</p>	
<p>5. Կալ կաչի՝ կամ երկըթէ,
Զուր տուր ու քըչէ (գլուխ, ածելի):</p>	
<p>6. Բունկալ բունկալ մի ոտն ունի,
Մի երնայ դուրս, գել կը տանի (սունկ):</p>	
<p>7. Հութ հութէն, երկու թաթէն
Կախվուկ ի պատէն, աշխարհ թափի
Թամաչէն. (թմբուկ):</p>	

8. Չորս չորթան տասուերկու Սուլթան
Բարձած կերթան. (գուլթան):
9. Ինծի բան մը կայ, բան չը մնի,
Ոտն է գլուխ խասամանի
Մարդ պիտի առաջ կայնի (հրեշտակ):
10. Անծին չալկեց անբուս
Անդադարի տունկով ընցաւ.
(ջուրին, աղ և կամուրջն են):
11. Ինքն ի հողէն, կեանքն արեւն,
մահն ի ջրէն. (աղ):
12. Ինծի աղուէս մը կայ կերթայ,
կերթայ, պոչ կ'երևայ (ասեղ):
13. Տապտապին աղբէր (կղբայր)
Ջրին հօրօղբէր, (հօրեղբայր)
Աւտալսիրութեան
Մէջ քաղքին չէր մտնիր (նաւ):
14. Հաւք մը կէր, հանք էր
Խզըջուխին վանք էր
Արուն ծովէն ձէն կիտէր
Սօթն աղբիւրէն ջուր կիգար. (վիշապ):
15. Հաւկթի նման սիւտակ է,
Ու ամեն մարդուն պէտք է (պատանք):
16. Էլայ ել, կտրաւ սրտիս թել,
Թափաւ սուլթան սխեռ. (կարկուտ):
17. Լու մը թռաւ լուս կարպետէն
Չըվդիկ զարկեց տիվանխանէն
Մարդ մը սպաննեց Հնդկաստանէն. (կայծակ):
18. Ամպ օրօրաց, ձուն թրթռաց,
Ամպ քո—բարձ, քարուան
Դու դարձ, (մեռել):
19. Մարդ մը առաւ խուրձ մը խոտ
Ջուր անցաւ մէկ չը պատաւ (մօրուք):
20. Գոմ մը կայ, կը տանէ երկու հարիր
Ոչխար, խել մը խոտ չտանէ (մըջիւնի բոյն):
21. Գոմչու կաշի, ըրըպու փոշի,
Նը կը հալի նը՝ կը մաշի. (ոտքի տակ):
22. Ըրըպ ուր պիտի սըրեց,

- Ութ հարիւր հազար
Մարդիք մըկտեղ
Շրջեց, (քուն):
23. Հաւք մ'իջաւ էրկնուց,
Ոսկի լական էր կտուց,
Հա էրէց, հու էրէց
Չորս բան աշխարհ չը գտաւ.
Պատասխան. Մէկ ծովուն ծածկոց չկայ,
Մէկ երկնուց սուն (սին) չկայ,
Մէկ ջորուն ծնունդ չկայ,
Մէկ ալ մարդու ափի մէջ մազ չկայ
24. Ինձի բան մը կայ, տարի ցերեկ դուրս
Կը զըռնէ, ու երբ տուն կը դառնայ
Մէկ տասնոցի տեղ կը բռնէ ձեռքի փայտ):
25. Փամանակէ ի բաց, Պաթի խանուն մ'են դրած,
Արծուին թամբ են դրած, արծիւ թռաւ
Թամբ մնաց. (հոգին ու մարմին):
26. Արտ մը կայ, մէջ խուրձեր ընկած
ու չի ժողվուիր. (երկինք և աստղեր):
27. Մսէ բերդ, երկթէ թարանճա,
տէրն վրան կը ճօճայ, (ձին, զանկուն
(ասպանդակ) և թամբ):
28. Պապէն նստի փեթկի բերան,
մուրուք ծալի գրի բերան (սանտր):
29. Ինծի ծառ մը կայ, ծառի գլուխ կօլ մը կայ,
կօլի մէջ օձ մը կայ, օձի գլխուն վարդ մը կայ.
(ճրագ, ձէթ և բոց):
30. Անջուր ջաղաց, անկրակ բաղորջ.
(մեղրէ հաց):
31. Ինքն ի հող, մօրուքն ի շող (չաղգամ):
32. Էն կողմ դար, էս կողմ դար
մէջն անդադար (գետ):
33. Հանելուկ, հանմանելուկ,
ծէրն է ծաղիկ,
տակն աւելուկ (խաւրձի):
34. Զին ի ձոր թամբեցինք
գլուխն երկինք հասուցինք. (ծուխ)

35. Մսէ օրսոյ փէտէ տղայ,
բանի զարնես կը վըղվըղայ, (գամապարայ):
36. Արտ կը կայ խիստ լայն ու երկար,
որու մէջի խուրձեր ժողվել չէ հնար.
(երկինք և աստղեր):
37. Հոգի չունի կը խօսի. (ժամացոյց):
38. Աղամէն ի վեր, կանոն մ'են գրեր,
Արծիւն իր բուն մտեր,
Բունն չէն եղեր,
Վերջ արծիւ որ կը թռնայ
Իր բունն ալ աւեր մնայ. (Հոգին և մարմին):
39. Դուռ ջրէ, բանիք փէտէ,
Նէճիր փախաւ, նէճիրուն բռուաւ,
(Մովսէս, իր գաւազան և Փարաւոն)
40. Ամպն եկաւ հով էրէց,
Էզ (եզն) ծնաւ, կով բերեց.
(Աղամ, Եւա):
41. Ինք քընծ լու մի, պաժ քընձ սունի մի.
(Կանամբ):
42. Արի ըսեմ չի գար, մի գար ըսեմ կի գայ,
(Շրթունք):

ԺԴ.

Ելէք տեսէք, ո՞րն եկաւ
Երեք պօզ (ճերմակ) ձիաւոր եկաւ.
Մէկն էր Յիսուսին, մէկն էր կուսին,
Մէկ խանկարած ասուարաին,
Եկան սարով, գացին ձորով,
Մեր Տէրն եկաւ խերով բարով:
Տո՛ր կերթաս
Տուն հիւընդին.
Նրդիս տղացկնին,
Բալնիս թալինք վերն բարձին,
Չը վախենայ սիրան ի փորին,
Չը գլորուի լեզուն բերնին,
Չուր գալուստ գայ Քրիստոսին:

ԺԵ.

ՉԱՐ ԱՉԻՑ ԱՂՕԹՔ

Չար աչքն ի չար փուշ,
 Չար փուշն ի չար կրակ,
 Չար կրակն ի ծով
 Ծովն ի յանատակ:
 Սև օձն եկաւ կրկչալէն
 Կթեցի զկաթ քսու չինէն
 Լըցի վըր չար փշին,
 Ու զարկի մըջ չար աչքին,
 Ու ըսեցի. չար աչքն ի չար փուշ,
 Չար փուշն ի չար կրակ,
 Չար կրակն ի ծով,
 Ծովն ի յանատակ:

ՅԻՃՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Բ.

Մժնկերտը և նորա մասին պատմական տեղեկութիւնս Մժնկերտի մեր գի աւերակները: Քարափոր եկեղեցիներ. «Ալի տաշ», «Աղա բարա» ուխտատեղին «Լըզլար զալա», վանքի տեղը. «Կուշխանա»: Միգիշ խաշը: «Սաքուան վերան». Սուրբ խաչ վանքը թրին վանքի տեղը: Հանդստարանները: «Խոյ բեասան» և «Հարունթափ» գերեզմանատները: «Քիւմրատ» մատուռը. Կիրակոս փահլեանը. Ջերմուկի ժողովրդահանգէսները: Այրեր: Աւերակ գիւղեր: Մըժնկերտի և միւս թրքաբնակ գիւղերի ներկայ րնակիչները:

1877 թուականի յուլիս ամիսն էր: Այդ ժամանակ իմ ամբարանոցն էր Դարալագեազի Խաչիկ գիւղը: Այդ միջոցին այդ տեղ էր և Ալէքսանդրապոլի գաւառի Ղփչաղ (Հառիճոյ վանք) գիւղի բնակիչ Յակոբ Պետրոսեանը, որ պատերազմի ինչ ինչ հանգամանքներից ստիպուած, առ ժամանակ հեռացել էր դէպի Դարալագեազ: Նա բնիկ Բասենու Մժնկերտ գիւղից էր և 1830 թուից գաղթած: Սիրում էի լսել Ազո քէհի (այդպէս նորա սովորական կոչումը) գաղթելու շրջանի երիտասարդական տպաւորութիւնները, որ դրի անցած մի օր լոյս կը տեսնէի: Սիրում էի լսել նորա հասարակ և անպաճոյճ պատմածները Բասենի և մանաւանդ Մժնկերտի կեանքից:

Երբ խօսքն անցնում էր Մժնկերտին, Ազո քէհան չէր կարողանում սառնութեամբ պատմել: Նա հոգով յուզւում էր և մտքով վերանում և մի անգամ արտասանեց «ախ, աչքովս կրկին տեսնէի Մժնկերտը և ապա Սիմէօն ծերունու նման ասէի «արդ արձակեա զհոգիս ծառայի քո»:

Այս խօսքերն այնքան խորը տպաւորութիւն արին իմ գիւրազգաց սրտիս վերայ, որ յիշողութիւնիցս չէին հեռանում, մինչև անգամ այս րոպէիս, Բագում, սոյն տողերը գրելու վայրկեանին, կարծես առաջս դեռ ևս նստած է իմ պատուական Յակոբ Պետրոսեանը: Խաչիկում, Ազո քէհի մօրմօրի ազդեցութեան ներքոյ ես երեակայում էի Մժնկերտը, բայց, երբ մտքովս չէր անցնում, որ ճակատագիրը Պետրոսեանի

¹⁾ Լուծայ 1903 № 6.

խօսքերից մի տարի յետոյ ինչ անձամբ կձգի Դարալագեալից Բասեն, ուրեմն Մժնկերտ:

Պետրոսեանը մեռաւ, չարժանացաւ Մժնկերտի՝ կրկին տեսութեան, բայց նորա գիւթիչ խօսքերը կախարդել էին ինձ և ես բռնոն տենչանքով ցանկանում էի տեսնել Պետրոսեանի տարաբաղոյ ծննդավայրը, որ անյայտ չէ նաև Հայոց ազգի պատմութեան էջերում, տեսնել և կարելոյն չափ մանրամասն նկարագրել ի յիշատակ նորա յաւերժացեալ կարօտ որդոց, Պետրոսեանի, որին ես պարտական եմ նաև Բասենի գաղթի տեղեկութիւններով:

Պարաուրդանում ես արդէն մօտ էի Մժնկերտին և ուղիղ 1878 թուի մայիսի 25 էր, որ այց գնացի: Առաւօտը պատարաստի ձին մօտեցրեց կապակն և ինքն էլ ուղեկցեց: Իմ վրանից հարաւ անմիջապէս բարձրացայ լեռան գլուխը, անցայ Ալթըն Բուլաղ գիւղատեղի մօտով և կանաչների միջով աստիճանաբար ցածացայ: Դեռ ևս հեռուից ես նկատեցի ամրոցը, շրջակայ բլուրները, սուրբ Խաչի դեռ ևս ձիւնապատ գագաթը, լանջերի մայրի անտառները, ձորերի սիւնացած մերկ ժայռերը, առուակների հոսանքը և այլն:

Հայոց պատմութեան մէջ յիշատակուում է Մժնկերտի անունը: Վրաց Թաւար թագուհու օրով, ժբ. դարու վերջերում, հայազգի եղբարք Չաքարէ Սպասալարն և Իվանէ Աթաբէզն, ընդարձակելով վրաց տիրապետութեան սահմանները, հասցրին նորանց Բարկուշատից մինչև Մժնկերտ: ¹⁾ Կիլիկիոյ Սիս քաղաքի ժողովի նիստին, 1307 թուին, Անաւարդի Գրիգոր կաթողիկոսի առաջարկութեան առիթով, մասնակցում էր 41 եպիսկոպոսների շարքում և Վիրակոս եպիսկոպոս Մժնկերտոյ: ²⁾ Մժնկերտ կոչումը ծագում է ոմն Մաժանի անունից, որ Հայր Ալիշանի հաւանօրէն կարծիքով պէտք է լինի Արտաշէս Բ. որդի Մաժան քրմապետը: ³⁾

Այժմեան Մժնկերտը, 6476 ֆուտ ծովից բարձր, զրուած հիւսիսից հարաւ ձգուող մի հովտի մէջ, Բայլի սուլ (բէզի ջուր) անուն առուի երկու ափերում: Սա միանում է արևելեան կողմում Զըզաւ առուի հետ, որ հոսում է նոյնանուն քարակոշկոտ ձորակի մէջ և ապա հարաւում, 6—7 վերստից յետոյ կորչում են Արաքսի հոսանքի մէջ: Առուների միացման տեղում բարձ-

¹⁾ Ստեփ. Օրբ. Պատմ. նահ. Սիսական. հ. Բ. գլ. Կգ. 137:

²⁾ Զամչեան հ. Գ, 310: ³⁾ Ալիշան. Այրարատ. 38:

քացող բերդապսակ բլուրի լանջերում ընդարձակօրէն սփռուած են նախկին, պատմական Մժնկերտի ցիրցան փլատակները: Սոցա ընդարձակութիւնը այլ և եօթը լայնածոց հանգստարանները գաղափար են տալիս անցած, գնացած Մժնկերտի մեծութեան վերայ:

Աւերակների մէջ կեդրոնական տեղ գրաւող վերոյիշեալ երկարաւուն բլուրն իւր գագաթի վերայ պահել է սրբատաշ քարից կերտուած մի բերդ, որ այժմ քայքայուած նայում է իւր անցեալ փառքի վերայ: Հարաւից բարձրանալով, հանդիպում էք կամարակապ դարձասին և այն կողմ աստիճանաբար դէպի վեր հարաւային պատին կից շէմից անցած, մտնում էք ամրոցի ներսը: Հեմից վեր, արտաքուստ, բերդապատի վերայ, այլ և բերդի արևելեան ծայրում, սև քարի վերայ նշմարելի են մի մի ընդարձակ արձանագրութիւն խնամքով փորագրած, սակայն ինձ անհասկանալի, ըստօրում նորանք, չգիտեմ, արաբի թէ թուրքի լեզուով էին:

Արևելքից արևմուտ ձգուող և աստիճանաբար լայնացող քերդի երկարութիւնն է 300 քայլ, իսկ աւելի ընդարձակ ծայրի (արևմտեան) լայնութիւնն է 26 քայլ: Ամրապինդ պատերի հաստութիւնն է 8 արշին և սորանց վերայ կան մարտկոցներ և պատի պահարաններ (դօլաբ): Երևում են արդէն աւերակ դարձած շատ տներ, որոց թւում, բերդի արևմտեան ծայրում, մինը փորած է ամբողջ ժայռի մէջ: Երկու են ջրամբարներն, Երկուսն էլ ամբողջ քարից փորած, մինը մաշուած, խանգարուած, իսկ միւսը դեռ ևս մնայուն, երկարութեամբ 10 քայլ, լայնութեամբ 6 քայլ, 5 քարէ աստիճանով:

Հարաւում իջնում է դէպի Զըգաւ առուն գետնափոր կամարածակ գաղտնի ծանապարհ, մասամբ քայքայուած պատերով, և նորա ներքի բերանը բացում է ժայռի ձեղքուածի մէջ, անմիջապէս ջրի ափին: Վերին Մժնկերտից քարէ խողովներով ջուր է բերուած բերդի մէջ և այժմ խողովները գիւղացոց տըների պատերումն են: Հեմից բարձր, դէպի արևելք, մի նեղ ծանապարհ ժայռի տակով տանում է նեղ տափարակ տեղ նոյն քերդաժայռի վերայ, որ կոչւում է Դոլթուղ ղալայ:

Այժմեան Մժնկերտի թուրք բնակիչները հաւատացած են, և ինձ էլ հաւատացնում էին, որ բերդը շինել է Ճինիվի. չի ղրալը (Թագաւորը), պատերազմել է Ալի իմամի (մարգարէ) հետ, յաղթուել է սորանից և այլն: Բայց սոյնպիսի առաս-

պելներով պնտամենայնիւ չէ բացատրոււմ բերդի անցեալը և նա մնաց ինձ անյայտ:

Իշնելով բերդից, ցննենք նորա լանջերը, որ կազմուած են ժայռերից և սոցանից պոկուած՝ գլորուած մեծամեծ բեկորներից:

Զարմանալ արժանի է հին ժամանակների մարդկանց համբերութեան, աշխատասիրութեան և տոկունութեան վերայ, որ մանելով բարափի սիրտը, փորել են այն տեղ եկեղեցիներ, տներ և բազմաթիւ այրեր:

Մշակերտի հնութիւնների կարգում արժանաւոր տեղ կարող են գրաւել բարափների մէջ փորուած եկեղեցիները, որոնք ցրուած են բերդի արեւմտեան լանջում: Ահա ձեր առաջ կանգնած է ժայռի մի ահագին բեկոր պոկուած ընկած բերդի բարձրութիւնից: Մուրճով պինաւորուած ձեռքը փորել է դորա մէջ մի եկեղեցի իւր դռնով, լուսամտով, աւազանով և բեմով, Երկարութիւնն է 8, իսկ լայնութիւնը 5 քայլ:

Սորանից 10 քայլ հեռու կանգնած երկրորդ եկեղեցին, նոյնպէս բեկորի մէջ փորուած, 8 քայլ երկարութեամբ, 5 քայլ լայնութեամբ, Երկու լուսամուտներից մինը միակ հարաւային մուտքի վերէն է, միւսը բեմի կամարի տակ: Աւազանը հիւսիսային պատի մէջն է. կէս արշին բարձրութեան բէմը միայն աջ կողմից ունի երկու աստիճան, իսկ ձախակողմեան որմնափակ սիւնի ձակատին կարգում ենք այս արձանագրութիւնը, «Յիշատակ է սուրբ խաչ երազոկչին հոգւոյն»: Թիւ չկայ: Արձանագրութեան վերը փորագրած է երկու խաչ, Տանիքը կամարաձև է և նոյն բեկորից. սակայն այս եկեղեցին լայնութեամբ տանիքից մինչև յատակը, որ նոյնպէս նոյն բեկորիցն է, ձեղրուած է և ձեղքի կողքերը իրարից քիչ հեռացած:

Տեղական բնակիչ թուրքերը, որ բոյոր ժամանակ ուղեկցում էին և ամենայն պատրաստականութեամբ ցոյց տալով բոլոր նշանաւոր տեղերը, հաղորդում էին ինձ սորանց հետ կապ ունեցող աւանդութիւնները, սոյն այս եկեղեցին անուանում էին Ալի դաշ և պատմում էին, որ հազրաթ Ալին, մեծ մարգարէ Մհամմադի փեսան, պատերազմ յայտնելով Մշակերտն ստող ձինիվիզ թագաւորին, հալածել է սորան և սա անձնապաշտպանութեան նպատակով պատսպարուել է Ալիդաշի մէջ, որտեղից, չնայելով հազրաթ Ալու համոզիչ խօսքերին, չէ կամեցել ելնել: Հազրաթ Ալին վերջին ծայր համբերութեան

հասած, այլ ևս չէ կարողանում տանել յանդուգն ճինիվիյի յամառութիւնը, իւր զիջքըղար թրի մի հարուածով ճեղքում է վերից վայր, որից ծագում է Ալիդաշ կոչումը:

Հէնց այս պատերազմի մէջ, հապրաթ Ալու զինուորներից մինը-Աղա Բաբա անունով, գլխատոււմ է ճինիվիյի թագաւորի զինուորից և գլխատուած զինուորն, առնելով թեւի տակ իւր զըլուխը, գնում է Զըգաւ գետակի ձախ եզրից բարձրացող ահա այն յերան գագաթն, ընկնում և մեռնում է, նորա միաշար քարակոյտ գերեզմանը զիարաթ է (ուխտատեղի) հիւանդների, չապրող երեխանց և չբերք կանանց համար, որոնք մի գեշեր մնալով Աղաբարայի գերեզմանի մօտ հասնում են մուրազին:

Ալիդաշից ոչ հեռի կանգնած է երրորդ բեկորաշէն եկեղեցին երկու բեմով, բաժանուած իրարից միջնապատով: Ելնելու աստիճանը ուղիղ մէջ տեղումն է, իսկ աւազանը հիւսիսային պատում: Կամարաձև առաստաղը դեռևս կանգուն լինելով, արևմտեան պատը բոլորովին ջարդուել թափուել էր: Սորա մեծութիւնը հաւասար է նախնիթացների մեծութեան և այս երևոյթը շատ հետաքրքրական է, այսինքն որ բոլոր երեք եկեղեցիների մեծութիւնը նոյնն է:

Բերդի հարաւային և արևմտեան լանջերում, բեկորների մէջ, շատ կան այսպիսի շինութիւններ, արդէն մաշուած, ջարդուած, փշրուած, որի պատճառով դժուար է որոշել թէ եկեղեցի են նոքա եղել՝ թէ բնակարաններ: Այսպիսի փշրուած շինութեան մի պատ, արդէն ծակուած, մինչև այժմ կանգուն է մնացել գերեզմանատնում և բժշկի դեր է կատարում ՄԺնկերտի բնակիչների կրծքացաւ և հազունեցող երեխանց համար, որոնք ճեղքուածից աջուձախ անցնելով պատուում են ցաւից:

Յիշեալ բեկորները դարերի ընթացքում, շարժից և այլ պատճառներից պոկուել վայր են ձգուել, անշուշտ բերդասարի ժայռից, որպիսի անկումն պատահում է և ներկայ ժամանակում: Հէնց 1877 թուին այդպիսի մի ահագին բեկոր, իւր ուժգին ճայթիւնով, մեծ սարսափ ազդելով, բնակիչների վերայ, պսկուել, գլորուել, կանգնել է գիւղի արևմտեան սահմանում:

Բերդի հարաւում, առուի ձախ կողմէն բարձրագիւր ժայռի մէջ շինած է չորրորդ փորածոյ եկեղեցին, արևմտեան պատն իւր դռնով արդէն ջարդուած, իսկ աստիճաններով ելնելի բարձր բեմի վերայ բնական ժայռից հանած վեմբարը

իւր երկու կողմի պատուհաններով սկիհը բազմեցնելու համար, կանգուն է դեռ ևս: Եկեղեցու երկարութիւնն է 7, իսկ լայնութիւնը 5 քայլ:

Սորանից երկու քայլ հեռու կան երկու փորածոյ տնակ 5 քայլ լայնութեամբ և երկարութեամբ, յատակի կենդրոնում մի փոս, գուցէ կրակատեղ քիւրսի դնելու: տնակներից մինը խորտակուած է: Եկեղեցուց վեր, քիչ հիւսիս, մի անմատչելի տեղ, երևում է այր, արևմտեան դռնով և լուսամտով: Գուցէ եկեղեցու զոնից ժայռի ճակատով աստիճաններ լինէին իւր ժամանակին, որ այժմ անհետանալով անմատչելի է դարձել այրը, որ մինչև անգամ Մժնկերտցիք երբէք չեն բարձրացնէ նորա մէջ: Սակայն նոքա հաւաստիացնում էին ինձ, որ նա իրօք այր չէ, այլ եկեղեցի է, և եթէ այսպէս է, ուրեմն նա կլինի հինգերորդը:

Զըգաւի ձորում, որ տեղացի թուրքերն անուանում են Զըգաւ դարայ, գետակի աջ ափի մօտ, բարձրագոյն ժայռոտ լեռան լանջում փորած է մի եկեղեցի, երկարութեամբ 7, լայնութեամբ 4 քայլ: Հարաւային շարովի կրաշաղաղ պատն արդէն կիսով չափ խոնարհուած է: Վարմիր ու կանաչ գոյներով նկարած հրեշտակները դարդարում են բեմի առաստաղի ճակատը, իսկ բեմի կամարաշէն առաստաղը ներկայացնում է նոյն գոյներով նկարած կիսամաշ Հայր Աստուծոյ պատկերն, աթոռի վերայ բազմած: Հիւսիսային ժայռակալմ պատում մի պատուհան, գուցէ աւազան, և նորանից վեր, առաստաղի տակ, բացւում է մի խորշ:

Սորան անմիջապէս կից և դռնով միացած կանգուն է փորածոյ սենեակ 7 քայլ երկարութեամբ և 5 քայլ լայնութեամբ, հարաւային շարած և այժմ խոնարհուած պատով: Հիւսիսային փորածոյ պատի մէջ կան մինչև 10 հատ փոքր պահարաններ, որոնց ես անուանում եմ պատուհան (դուար): Այս սենեակը հաւանականօրէն պէտք է լինի գուրթի կից եկեղեցուն: Միասին սոքա տեղացիների լեզուով կոչւում են Ղզլար Ղալայ (աղջկանց բերդ): Սա ինձանում կլինի ուրեմն վեցերորդ եկեղեցին:

Սոյն գաւթի հիւսիսային պատին կից, 4 քայլ սորանից բարձր դիրքով, բոլորովին ժայռի մէջ փորուած է մի այլ եկեղեցի իւր բեմով և արևմտեան դռնով, լայնութեամբ 4, երկարութեամբ 6 քայլ, որ կլինի եօթներորդ եկեղեցին:

Աւերջին եկեղեցուն կից, նորա մուտքի առաջ կան երկու կից փորածոյ սենեակներ, 7 և 5 բայլ մեծութեամբ իւրաքանչիւրը, փոքրիկ լուսամուտով միջնապատի մէջ իրար հետ միացած. առանձնակի մուտքով հարաւից, պատերի մէջ փոքրիկ պահարաններով և յատակի կեղւորում մի մի փոսով, որ կրակատեղի է նման: Սոցա կից կան ևս երկու պոսպիսի սենեակներ, բայց արդէն քայքայուած: Հաւանօրէն սորա խուցեր են:

Ղզլար զալայի մասին ինչ ուղեկցոյ Մժնկերտցի թուրքերը պատմում էին հետեւեալ աւանդութիւնը: Ճինիվիպի Մժնկերտում զրալի ժամանակ, նոյն զիւղացի մի երիտասարդ սիրահարուելով մի օրիորդի վերայ, բացասութիւն է ստանում վերջինիս հօրից և ապա փախցնելով աղջկանը, գալիս են այստեղ և շինում են այս սենեակներն ու ծածուկ լինակում նորանց մէջ: Աղջկայ հայրը, շատ որոնելուց յետոյ, վերջապէս իմանում է աղջկայ տեղը, մի քանի մարդկանց մասնակցութեամբ գալիս է Ղզլար զալայ, սպասում է երիտասարդին, որի արիւնաթաթախ զիակի վերայ նետուելով՝ աղջիկն արիւնոտում է իւր ձեռքերը: Ապա հօր սրի տակ սպանուող աղջիկը, յուսահատ սարսափի մէջ, արիւնոտ ձեռքերը դիպցնում է պատին և ներկում սորան (Հայր Աստուծոյ պատկերը): Երկու սպանուածների մարմինը թաղուել են այն խորշի մէջ, որ յիշուած է վերը, վեցերորդ եկեղեցում, որը բարձրութեան պատճառով ես չտեսայ, և ուր ուղեկիցներիս հաւատացնելով կան երկու շիրմաքար:

Ղզլար զալայից 50 բայլ ցածր, նոյն ժայռի մէջ կայ փորածոյ եկեղեցի, ութերորդը, 6 և 3 բայլ երկարութեամբ և լայնութեամբ, բեմով, երկու լուսամուտով և մի դռնով: Սորա հարաւային պատին կից և մի լուսամուտով իրար հետ միացած կայ ևս և մի եկեղեցի, որ արդէն քայքայուած է: Սա ինններորդն է: Առաջին եկեղեցու բեմի առաստաղի ճակատում երեք փորագիր խաչ, իսկ բեմի արեւելեան պատի վերայ կայ կոպիտ տառերով արձանագրութիւն, բայց անորոշելի:

Սորանց մօտ վազում է սառնորակ աղբիւրը:

Բերդից հիւսիս, քառորդ վերստաչափ հեռաւորութեամբ, նեղ ժայռոտ կիրճի բերանում, Բայլի առուակի ձախ կողմում, երևում են աւերակ փոքր եկեղեցու հետքեր՝ հիմնապատերով սրբատաշ քարերից, մի բեմով և երկու աւանդատներով: Սա արդէն տասներորդ եկեղեցին է:

Սորա շուրջը կան խցերի և տների աւերակներ, և այդ տեղը կամ ժայռը կոչուում են վանքի տեղ, վանքի ժայռ են:

Վանքի մօտ բղխում է մի յորդ և առատ աղբիւր, որի մասին ուղեկից Մժնկերտցի ծերունի Մամմադ Վադիր օղլին հաղորդեց, որ այս աղբիւրը բերել է խողովներով, հեռուից, 1825 թուին, նախ քան Մժնկերտի հայոց գաղթը, նորանց ծխատէր քահանայ Տէր Յակոբը:

Նոյն Մամմադը, որի անունն այստեղ գոհութեամբ եմ գրոշմում, ըստ որում իմ ուղեցոյցներից զխաւորընա էր և այս բոլոր տեղեկութիւնների և աւանդութիւնների համար նորան եմ երախտապարտ, յայտնեց, որ այս եկեղեցին մեծ ուխտատեղի է, ինչպէս և միւս հայկական ուխտատեղիները, թուրքերի համար, և օգնում է ոսկրացաւից, յօդուածացաւից և այլ տեսակ հիւանդութիւններից: Նորա պատմելով, Մժնկերտցի Հիւսէին Թոմարլի օղլին, 20 տարի առաջ, յանդգնեց քանդել վանքի պատերը, նորա քարերով իւր համար յուռն շինելու: Սողանլուի անտառում Հիւսէինն ընկաւ ծառի տակ և ջախջախուեց: Նորանից յետո, մեռան և նորա գերեզաստանի միւս անդամները: Նորերումս մի թուրք նոյնպէս վերցրել էր մի քանի քար, բայց վանքը նորա վերայ, երազում, այնպիսի մի սոսկումն էր ձգել, որ առաւօտն իսկոյն յետ բերաւ քարերը: Մեծ է վանքի զօրութիւնը, կրկնում էր Մամմադը:

Մժնկերտից $\frac{3}{4}$ վերստաչափ հեռու Միլլի դիւզի ճանապարհի վերայ, ժայռի մէջ փորած է մի եկեղեցի իւր բեմով, դռնով և լուսամտով, 7 և 5 քայլ երկարութեամբ ու լայնութեամբ: Սա տաւանեմէկերորդն է: Սորա աջ և ձախ կողմում, այլև արեւելեան կողմում, կան փորած մի մի սենեակ իւրեանց լուսամտով և առանձնակի մուտքերով: Մինի մեծութիւնն է 5 և 5 քայլ, միւսներինը 3 և 2 քայլ, իւրաքանչիւրի մէջ կան յատակում մի մի գերեզման, դատարկ և առանց շիրմաքարի, հաւանական է, որ այս գերեզմանները դիտմամբ քանդած լինին շահի նպատակով:

Հինգ քայլ սորանից հեռու սկսում է երկար անցք 9 քայլ երկարութեամբ և 3 քայլ լայնութեամբ, մի կողմի պատը շարովի: Անցքի միւս ծայրում բացւում է մի փորածոյ սենեակ, մի լուսամտով և 4 քայլ լայնութեամբ և երկարութեամբ: Կայ և մի այլ սենեակ, արդէն քանդուած, որի մօտ երևում է խողովներից հիւսած ջրի ճանապարհ, սակայն ջուրն անհետացել է:

Այս շինութիւնները տեղացիներից կոչուում է Կուշխանայ (Թոգնանոց) ըստորում վայրի աղանիւնները ձմերային ցրտից պատսպարուում են նորանց մէջ:

Մշնկերտից արեւմուտ, երեք վերստաչափ հեռու Թուրքաց լեզուով Միդիչ խաչ սարի վերայ, Ձինար քլիսա գիւղի աւերակների մէջ, մնացել են մի եկեղեցու հիմնապատերը, որ կլինի տասներկուերորդ եկեղեցին:

Սորա մօտ է, սարի գագաթին և մի ուխտատեղի Թուրքերի համար, Միդիչ խաչ անունով, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ահագին խորանարդ քար կիսով չափ հողի մէջ տնկած:

Կադիր օղլի Մամազը պատմում էր, որ հին ժամանակներում Մշնկերտում եղել է մի հայ, Միդիչ (երեւի Մկրտիչ) անունով, որին ամէն մի երեխայ իւր համագիւղացիներից վայր ձգելիս է եղել նորան՝ նորա անդօր և թոյլ լինելու պատճառով: Այս մասին Միդիչը շատ լալիս է եղել: Մի ալեւոր գիւղերն, երազում, երեւոյով նորան, յայտնում է, թէ տալիս է, նորան կարող ոյժ և ցոյց է տալի խորանարդ քարը: Առաւօտեան Միդիչն ի Կարմանս ուրիշների թեւի տակն է առնում այդ ահագին խորանարդն, իբրեւ մի թեթեւ քար, և տանում տընկում է սարի գլեխն, որից և սարը կոչուում է Միդիչ խաչ: Ինքը մեռել է Մշնկերտում:

Մշնկերտից հարաւ կայ մի այլ ուխտատեղի, Սաքսան վերան (եօթանասուն տուող) սարի վերայ, ուր կայ մի հատիկ գերեզման, շրջապատած սրբազան մայրի ծառերով և այնքան սրբալից, որ ոչ ոք չի վստահանալ մի հատ ճիւղ կտրիլ ծառերից, ապա թէ ոչ Ալիշադրաքցի հայի նման կպատժուի, որ մի առանցք կտրելու համար, տուն չհասած, երկու եղն էլ ատակում են: Սարի լանջում ցանել են մի կող (չափ) սիսեռ և ստացել են 70 կոգ, դորանից էլ սաքսան վերան անունը:

Մի ժամ ճանապարհ այս տեղից հեռու է սուրբ խաչ եկեղեցին, Սողանլուի մի գագաթի վերայ, որի մասին յիշատակութիւն եղաւ վերը:

Սորա մասին Մամազն աւանդում էր թէ՛ սուրբ խաչ վանքն իւր ժամանակին ունեցել է 366 գիւղ. վանքի քահանան մատակ ձի հեծած, տարուայ առաջին օրը այցելութեան էր դուրս գալիս վանքից և իւրաքանչիւր գիւղում միայն մի օր մնալով, տարուայ վերջին օրը հասնում էր վանքը: Մահուան րոպէին քահանան խոստովանել է, որ ինքը մեռնում է ոչ քաղ-

ցից և ոչ ծարաւութիւնից, այլ սարեւրի գրտերից: Տարուայ առաջին օրը բաճանայի մատակը ծանրանում էր, իսկ նորից վանք վերադառնալու օրը վանքումն արդէն ծնում էր:

Վերոյիշեալ նկարագրութիւնից դժուար չէ ենթադրել, թէ ինչքան մեծ բազմութիւն է եղել Մժնկերտում և նորա շրջակայքում, թէ աշխարհիկ և թէ հոգևորական մարդկանց, որ մի ամփոփ տեղում արտագրել են լազմաթիւ մատուռներ և եկեղեցիներ: Եթէ մի թուուցիկ ճանապարհորդութեան ժամանակ ես կարողացայ զննութեան առնել աւելի քան 13 մատուռներ և եկեղեցիներ, հապա ո՞րքան կլինէին և այնպիսիները, որոնք անհետացել են կամ սպրդել են աչքիցս և որոնց յայտնագործելու և նկարագրելու համար հարկաւոր էին աւելի քան ամիսներ: Եթէ մի ամփոփ տեղի համար, որպիսին Մժնկերտն է, թուրք տարրը հայ տարրի մասին կարող էր այսքան աւանդութիւններ հաղորդել ինձ մի օրում, հապա որքան առաւել տեղեկութիւններ և աւելի երկար ժամանակ կարող էր աւանդել հայ տարրը: Երևում է, որ հայոց ազգի պատմութիւնը համարեա՞ ոչինչ չէ աւանդում մեզ, որ ուղղակի վերաբերուէր Մժնկերտին:

Այդ պատճառով էլ մի որևէ պատմական տեղի կամ անցքի մասին վերջին ժամանակի հետազոտները շատ անգամ լուր ենթադրութիւններ են դիմում: Չամչեանի պէս հայոց պատմութեան ծանօթ մարդը Մժնկերտը դնում է Ախուրեան գետի մօտ ¹⁾, Ինձիճեանի և Ալիշանի պէս հնագէտները «հաւանականօրէն» բառն են յաճախ առաջ բերում ակամայից:

Օրինակ, տասներորդ դարու վերջում, Արուց Աբաս թագաւորի մայրն, Ասողիկի վկայութեամբ, «զվարս կրօնաւորութեան յանձն առեալ՝ երթայ բնակէ ի տեղին, որ թրին վանք կոչի. զի են եկեղեցիք փորածոյ ի սպիտակ քարի ընդդէմ հաւառոյ. և աղօթից և գործոյ բարեաց պարապեալ և հոգևոր առաքինութեան» ²⁾

Ահա այս թրին վանքի տեղն այժմ յայտնի չլինելով, Հ. Ալիշանը, Ինձիճեանի և Վիւրեղ վարդապետ Սրապեանի կարծիքներին համաձայն, հաւանականօրէն ընդունում է, որ լինի Բիւլի գլխէ՛ սուրբ խաչի շրջակայքում, որովհետեւ վերջինս փորածոյ է: ³⁾

¹⁾ Չամչեան, պատմ. հ. գ. «Յանկան. մարդկան և քաղաքաց.

²⁾ Ստեփ. Տարօնեցի. պատմ. Բ. հանդէս. գլ. ԺԵ. էջ 198.

³⁾ Հ. Ա. Ալիշան «Այրարատ», էջ 38.

Եթէ այդպէս է, հապա չէ՞ կարելի ենթադրել, որ Թրին վանքը Մժնկերտի մօտ լինի, որ հեռու չէ սուրբ խաչից, ունի բազմաթիւ փորածոյ եկեղեցիներ, վերջապէս Ջգաւ առուի ափում ունի աւերակ գիւղատեղի Թունգուլի անունով, որ փոքր ինչ մօտենում է Թրին բառին:

Թողնելով այս ենթադրութիւնը, կրկին անցնում եմ հետազոտութեանց թելին: Ինչպէս վերը յիշած է, եօթը լայնահիստ հանգստարանները Մժնկերտում կազմում են ոչ պակաս նշանաւոր երևոյթ: Նորանց քարերն ըստմեծի մասին օրօրոցաձև են և մեծագիր, կան նաև ձիաձև և խոյաձև, դէմքերը դարձրած դէպի արևմուտ: Տեսայ և մի հատ կողքի վերայ կանգնած քար, որի ճակատի ուղուցիկ նկարը ներկայացնում է փողահարն զրուհի նախ բերանում փչելիս, միւսը շամփրով խորովածը և գինու բաժակը ձեռքերում բռնած, երրորդը՝ միայն բաժակը ձեռքին իսկ չորրորդը՝ ծառան թևերը կրծքին դրած՝ համեստ նայում է: Դարալագեալը շատ ունի պատկերազարդ տապանաքարեր, որոնց վերայ զուարճասէրը միշտ սպով և ջուլթակով է նըստում, իսկ զրուհիայով երեք:

Մժնկերտի տապանաքարերը խիստ ժլատ են արձանագրութիւններով: Միայն երկու քար են կրում գրութիւն: Մինը բերդի հարաւային ծայրի գերեզմանատանը «Այս տապան հանդատեան թոխատդի մահտեսի Աբրահամին, որ հանգուցեալ առ Բրիստոս Աստուած»: Միւսը Ջրգաւ առուի ձախ ափի հանգըստարանում «կազմեցաւ խաչս ձեռամբ ներկարար Սարգիս ի բարեխօսութիւն ծնողաց իմոց»:

Իւրաքանչիւր գերեզմանատան մէջ կան մի կամ երկու խոնարհուած մատուռներ և սոքա, թէ առաջ և թէ պիտմ, ուխտատեղի են թուրքերի համար: Ցնորուած հիւանդներին մի գիշեր պահելով բերդի հարաւային կողմի գետափնեայ գերեզմանատան քայքայուած մատրան մօտ, հիւանդն առողջութիւն է գտնում և գերեզմանատունը կոչւում է տեղական լեզուով Խոյ քնասան մագարիլիք. (ցնորմունք կտրող հանգստարան):

Սորա և բերդի հարաւային ծայրի միջև գտնուած գերեզմանատունը թուրքերն անուանում են «Հարսընթափ»: Այս հայկական բառի ծագումն և նշանակութիւնն ես չկարողացայ իմանալ:

Բերդի արևելեան ստորոտում, Ջրգաւ չայի աջ ափի բարձրադիր տափարակի վերայ սփռուած հանգստարանում, կանգ-

Նաժ է մի բոլորչի սրբատաշ գմբեթայարկ շինութիւն Տինգ Տատ միաչափ և միանման պատուհաններով իւրեանց ծաղկանման քանդակահիւս շրջանակներով: Կամարակապ առաստաղը ներսից և դրսից գեղեցկահիւս քանդակադործ ծաղիկներով զարդարուած է: Նոյնը և դրան շրջանակի վերայ: Տանիքի մի մասը քանդուել է 1840 թուի շարժից: Մուտքն երեք աստիճանով տանոււմ է ներս և ցածր մինչև յատակը, որ ամբողջ հարթած ժայռ է: Յատակում, իրար կողքի, կան քարի մէջ փորած երկու բազ գերեզման մարդոյ ոսկրներով, իսկ սոցա անգիր տապանաքարերը շրջած ձգած է նոյն մատուռի մէջ: Մատրան տրամագիծը տասը քայլ է: Զկարողացայ իմանայ թէ ով է բացել գերեզմանները և կամ ի՞նչ են գտել նորանց մէջ: Ներքուստ, պատերի քարերի վերայ, տեղ տեղ փորագրած է հայկական Տ տառը:

Տեղական թուրքերը մատուռն անուանում են *Քիւմըաթ* այսինքն գմբեթ և պատմում են հետեւեալ աւանդութիւնը: Այս զոյգ գերեզմանների մէջ թաղուած են Մժնկերտի Ճինիվիլցի այն զրալի (թապաւորի) տղան ու աղջիկը, որ պատերապմ ունեցաւ հազրաթ Այու հետ: Նախ մեռել է տղան: Ապա հիւանդ աղջիկը խնդրել է իւր հօրը, որ մեռնելուց յետոյ թաղէ այնպիսի մի տեղ, ուր օձը չկարողանայ մօտենալ նորան և չուտէ նորա լեզուն: Թագաւոր հայրը կատարելով աղջկայ խնդիրը կախել է նորա մարմինը զամբիւղի մէջ քիւմբաթի առաստաղի օղից, որ միքանի տարի առաջ դեռ ևս կախուած էր: Խորամանկ օձը այնուամենայնիւ կարողացել է սողալ զամբիւղի մէջ և ուտել օրիորդի լեզուն: Այս լինելուց յետոյ՝ աւելորդ են համարել թողնել նորան զամբիւղի մէջ, ուստի իջեցրել են և թաղել միւս գերեզմանում, եղբօր մօտ:

Երբ դեռ ևս Մժնկերտի հայ բնակչութիւնը չէր գաղթել, իւրաքանչիւր տարի, զատկի տօնին, հայերը և թուրքերը միասին ժողովուում էին մատուռի շուրջը, հայ և թուրք օրիորդները երիտասարդների հետ, զուռնայի նուագածութեամբ, պարահանդէս էին բռնում, իսկ ժողովրդի խումն բազմութիւնը հացկերոյթով և զբօսանքով էր զբաղում: 1830 թուից այս կողմ, հայերի գաղթելուց յետոյ, վերացել է այդ սովորութիւնը:

— Ափսոս մեր հայեր, որ հեռացան, մեղանից, պատմում էր Մամադը. նորանք հեռանալով, զիւլի խէր քարաքնաթն էլ հետները տարան: Եղբօր պէս էինք ապրում հայերի հետ. մեր մեծերը շատ խնդրեցին նորանց յետ կանգնել գաղթելու:

մտքից, բայց իզուր... էլի չէին գաղթիլ նորանք, շատերն ա-
կամայ գաղթեցին և այդ բոլորի պատճառն էր դալի հայթա-
յն ժամանակի զօրքը, որ շատ նեղութիւն էր տալի ամենիս,
բայց առաւել հայերին, տանում էին սիրուն հարսներ, սիրուն
աղջկունք, ամէն տեսակ իրեղէններ, մի խօսքով, ինչ հաւանում
էին, ինչ աչքերը տեսնում էին, այն էլ անարգել տանում էին,
ոչ ոք չէր համարձակիլ դէմ կենալ...

— Հայերի ժամանակ, շարունակում էին Մամմադն և միւս-
ները, Մժնկերտն այսպէս 10 տանից աղքատ փոքրիկ գիւղ
չէր, մեծ գիւղ էր, քաղաքի նման, գուբան, բազար, առևտուր...
ամէն բան լի, առատ, ամէն բանի անկարօտ, օտարների համար
հիւրասէր, միայն Կիրակոս փառլեւանը բոլորիս արժէր...
Մինչև անգամ անծանօթ, պատահական ծանապարհորդին Կի-
րակոս փառլեւանը նահապետական ձևով հայհոյելով, բերում,
նստացնում, ուսեցնում, խմեցնում էր ու ճանապարհ ձգում:

— Ո՞վ չգիտէր, ո՞վ չէր ճանաչում Պիրակոս փառլեւանին,
ո՞վ չէր լսել նորա անունը, նորա ղյոժը, նորա հիւրասիրութիւ-
նը, ամբողջ Բասենում յայտնի մարդ էր, շարունակում էր
Մամմադը. Մժնկերտի 50 տան հայերի մէջ ամենից առաջաւո-
րը նա էր: Իբրև փառլեւան Բասենում ոչ ոք չէր կանգնում
նորա դէմ: Չերմիւքի (Ջերմուկ, տաք հանքային աղբիւր) խա-
ղահանգիսումն էլ նա առաջին տեղն էր գրաւում: Այդ իստի
սու աղբիւրը (տաք ջուր) որ մենք Չերմիւք ենք անուանում,
գտնւում է Ջուինից հարաւ, Խան չայի ձախ ափում, յայտնի է ե-
ղել շատ շատ առաջ, ճինիվիկների զրաւներից էլ, հազարաթ
Այուց էլ շատ առաջ, ինքն այժմ մեծ գիւրաթի տեղ է (ուխտա-
տեղի) թէ հայերի և թէ թուրքերի համար. ունի աւազան,
ունէր և տուն, բայց անցեալ տարի ոռւսի ասկեարը քանդեց
և փայտը վառելիքի գործ դրեց:

— Իւրաքանչիւր տարի, երեք անգամ, մայիսի 7, 14 և
21 ին հաւաքւում են Չերմիւք՝ Բասենի ամեն կողմերից և ա-
մեն ազգութիւններից, մատաղ են մօրթում, հացկերոյթ են
սարքում, չրումը լողանում են, զբօսնում են և որ ամենագլխա-
ւորն է ձիով ջիրիթ են խաղում և մենամարտութեան ասպա-
րէզ են բանում: Հնուց սովորութիւն է դարձել և սրբու-
թեամբ էլ կատարւում է, որ Բասենի այցելող ժողովուրդը
բաժանւում է Չերմիւքում երկու բանակի, որից ոչ մինը չի
անցնիլ միւս բանակի Ջիրիթը, մենամարտը կատարւում է

երկու հակառակ և մրցող բանականների ընտրեալներից: Այդ հանդիսին ներկայ են լինում և Արչրումից եկած հարուստները, որ ջատագովում են երկու կողմի հերոսներին էլ և յաղթութեան ժամանակ իսկոյն կանգնում են բանականների մէջ, որ խառնակութիւն և կռիւ չլինին:

—Անայց նոյնպէս լինում են զիարաթում, բայց լինում են տղամարդկանցից յետոյ, այսինքն մայիսի 21 ից յետոյ: Նորա տանում են մատաղ, հաց, գաթայ և այլն: Այս տարի պատերազմն արգելք եղաւ:

—Ահա այդ մենամարտութեան հանդէսներին միշտ մասնակցում էր Վիրակոս փաշլեանը և առաջին տեղն էր բռնում: Նա խիստ ուժեղ մարդ էր: Հայի՞՜ֆ... հայի՞՜ֆ... փաշլեան. որ գաղթեց մեկանից: Գաղթելու ժամանակ փաշլեանը տարաւ իւր հետ Ռուսաստան իւր ջրաղացի վերի բարը, որովհետեւ նորան բերել էր Լօռու քարահանքից և բերել էր մեծ չարչարանքով... վերջացրեց Մամմաղը:

Երբ Մամմաղի պատմութիւնը պատում էր Վիրակոս փաշլեանի շուրջն, ես նորա անունը յիշեցի Բասենի գաղթի պատկերից, որ մի տարի առաջ պատմել էր ինձ Գարալագեան զի Խաչիկ գիւղում Յակոբ Պետրոսեանը, Յիշեցի, որ կան գիւղացի (Վարինի մօտ) Մարտիրոս Վէքիլեանը, որ կտաւ հատի ձէթ ծախելու նպատակով, 1830 թուից առաջ, զալիս էր Ռուսաց սահմանները-Գիւմրի, Փամբակ և այլն և լրտեսութեան յանձնարարութեամբ վերադառնալով Վարին, բռնուել էր թուրք իշխանութիւնից, փախել էր բանտից և գիշերը հասել էր Մժնկերտ փաշլեանի մօտ, որի օգնութեամբ և առաջնորդութեամբ նոյն գիշերն անցնում է Սողանլուի անտառը:

Յիշեցի նորից, որ փաշլեանի ազդեցութեամբ և մասնակցութեամբ Մժնկերտի գաղթականները բնակութեան համար կանգ են առել Ալէքսանդրապօլու գաւառի Եգեանլար գիւղում և յետոյ նորա հետ միասին մի բանի գերդաստաններ մտադրուել են փախչել ծածուկ նորից Մժնկերտ:

Երբ ես յայտնեցի Մամմաղին, որ ճանաչում եմ միքանի Մժնկերտցի հայերի, որոնց թւում և Յակոբ Պետրոսեանին, Մամմաղն ուրախութիւնից չգիտէր ինչ անէր: Նա հաղորդեց որ ինքը Յագօի հետ հասակակից է, մօտիկ ընկեր, և միասին այս հանդերում հորթեր էինք արածացնում:

—Թուրք, հայ չէինք ջոկում իրարից մի գիւղ, մի հասա-

բակութիւն էինք կազմում, հայերի ժամանակ մենք թուրքերս ընդամենը 40 տուն էինք, նորից շարունակեց Մամմադը, բայց նորանք իւրեանց շահերը մերից չէին ջոկում, օրինակ հայ ծըխատէր քահանայ տէր Յակոբն, որ թաղուած է միւս հանգստարանում, Խույ բեասանի մօտ, իւր հաշուով բերել տուեց վանքի աղբիւրը բոյոր գիւղացոց համար: Քոչելու բոպէին շատ սրտաշարժ տեսարան էր, ընդհանուր լաց ու կոծ էր, կանայք, աղջկունք, երիտասարդներ, հասակաւորներ հայերից և թուրքերից իրար գրկախառնած, չէին ուզում բաց թողնել միմեանց... հայի՛Ֆ... հայի՛Ֆ... Նորանց գաղթելուց յետոյ նորանցից մնացած հոգերը մեզ վերայ թափի արին... մենք էլ ճարահատեալ համաձայնեցինք, վախենալով թէ մի գուցէ ուրիշ տեղերից մարդիկ բերեն բնակեցնեն, այժմ մեր հողն այնքան շատ է, որ մեծ մասը մնում է անմշակ, պատմում էր Մամմադը:

Նորից անցնենք հնութիւնների: Ոչ պակաս տեղ են բռնում և Մժնկերտի պրերը, սփռուած՝ բերդի լանջերում և մանաւանդ Ջըգաւ ձորում: Ես հաշուեցի 12 տեղ, բազի այն պրերը, որոնք՝ քանդուելուց՝ թողել են միայն չնչին հետքեր: Ջըգաւում կան լեռան մէջ այրեր, որոնք յարկերի նման դասաւորուած են իրար վերայ դէպի վեր, ընդհանուր բարձրութեամբ աւելի քան տասը սաժէն, այնպէս որ մինի առաստաղը միւսի յատակն է և հաղորդակցւում են իրար հետ յատակի կենդրոնական բոլորիկ անցքով: Ոմանք ունին լուսանցքներ դէպի գետակը: Սորանց մասին աւանդութիւն չգիտեն:

Հին գիւղատեղիներից, բացի վերոյիշեալ Թունգուլից, յայտնի են հիւսիսում Քեօլա Ահմադ և Ջըգաւ ձորի բարձրավանդակում, գետակի աջ կողմում, Ջըգաւ գիւղը իւր աւերակ տնատեղերով և գերեզմանատնով հասարակ քարերից: Սորանից է ստացել ձորն իւր անունը: Հայերի ժամանակ, այստեղ երկու հայ ցանում էին առւոյտ (եօնջայ) իսկ այժմ թափի է վերին Մժնկերտցի մի թուրքի մօտ:

Հ. Ղ. Ալիշանը Ջըգաւն անուանում է Ջէկ և վերջինս խառնում է Ջաք գիւղի հետ ¹⁾: Երկու գիւղերն էլ բոլորովին տարբեր են թէ՛ տեղադրութեամբ և թէ՛ անունով: Ջըգաւը, Մժնկերտի մօտ է, իսկ Ջաքը Խան չայի վերայ, Ենիքեօյի մօտ, ինչպէս յառաջուց տեսանք: Ջըգաւն ամենեւին չէ կոչւում Ջէկ իսկ Ջաք ուսերէն արտասանութիւն է թուրքերէն Ջեաք

¹⁾ Հ. Ղ. Ալիշան. «Այրարատ» էջ 36 և 38.

արտասանութեան, որ աղջատուած բուն հայկական Ձագ բառն է և գիւղի անունը:

Ապա Մասմազն իւրայիններով տարաւ ինձ գիւղն, ուր ցոյց տուաւ հայերի ծխական եկեղեցու տեղը, Ալիգաշի մօտ Բայլի չայի ձախ ափում. եկեղեցու հետք չկար. Գիւղի վերի մասում զեռ ևս նշոյնութեամբ կանգուն էր Վերական փահլեանի ջրաղացն, կառավարութիւնից գնել էին երկու եղբարք Հասրաթ Վուրբան. Գիւղի ներքի մասում Մկոյ (Մկրտիչ—) քէհի չրաղացն էր, որ արգէն պատկանում էր նոյն գիւղացի ոմն Ահմադին: Տեսանք Մկոյ քէհի աւերակ տունն ու գոմը: Գոմի մասին Մամմադը յիշում էր, որ հարսանիքները միշտ այս գոմումն են կատարելիս եղել մեծութեան համար, ուր հայ և թուրք աղջկունք և տղայք պար էին բռնում մինչև լոյս և թէ ինքը Մամմադը, Յագօի հետ (Յակօբ Պետրոսեան) շատ է պար եկել այստեղ: Եւ այսպէս մի առ մի անուանացի ցոյց էր տալի Մամմադը գաղթած հայերի տները, գոմերը, մարագներն և այլն:

Այսպէս վերջացաւ իմ այցս ներքին Մոնկերտին կամ ինչպէս թուրքերն են արտասանում Միշինկիրտ: Ներքին է ասում այն պատճառով, որ հայերի գաղթելուց յետոյ կազմուել էր դէպի վեր, արևելք, վերին Մոնկերտ՝ թուրք բնակիչներով, սակայն 1877 թուին իսպառ քայքայուած ոռոսաց ձեռքով, որովհետև բնակիչները բռնել և յանձնել էին Մուխտար փաշային ոմն քիւրդ դալի Հիւսէյինին, որ իբրև լրտես՝ մատաչափ նամակ էր տանում Լոռիս Մելիքովից Տէր Ղուկասովին: Դալի Հիւսէյինին Արզրում պէտք է կախէին, բայց մի հրաշքով ազատուում է լանտից և փախչում:

Իմ տեսած և այժմ նկարագրած գիւղերն ինձնից յետոյ ո՛րքան են կերպարանափոխուել, Աստուած իմ: Սրբասանում, Ենիքեովում, Զաքում, Վարաուրդանում Մոնկերտում՝ և ուր գիւղերում, Բեռլինի դաշնագրութիւնից յետոյ, բնակեցրած են արգէն բացառապէս յոյն գիւղացիներով, որոնք իւրեանց կենցաղավարութեամբ միայն ծիծաղ են յարուցանում տեսնողի մէջ... ¹⁾

ԳԱՋԱԲԵՐՈՒՆԻ

¹⁾ Լ. Սարգսեան «Այց թիւրքաց Հայաստանին».

(կը շարունակուի)

ԱԼԷՄԴԻՐ ¹⁾

(Վէպ պարսկական կեանքից)

VI

... Կանայք պատի տակից, իսկ Խոսրէվը փողոցի մէջ տեղից, ետ մնացած, սակայն զաղտագողի, աչքը միշտ նրանց, գնաց ուր նոքա գնացին. որովհետեւ աղախինը քիչ ետ էր մնացել և ասել էր երիտասարդին.

— Հետևիր մեզ և նշանակած տեղս սպասիր մինչև գամ իմաց տամ. խանութս ուզում է խօսել քեզ հետ...

Եւ Այիշէ խանութը իր աղախին Փաթմալի հետ շուկայից շուկայ անցնելով՝ դուրս եկան Սար-չէշմա, քայլեցին դէպի Շահաբզիւլագիմի թաղը և մտան նրա ծուռ ու մուռ փողոցները:

Խոսրէվը երբ այդ տեսաւ, պահ մի վարանեց: Նեղ, աւերակներով ու փլատակներով, աղպանոցի փոխուած բացուածքներ ունեցող այդ հեռաւոր փողոցների ամայութիւնը ուշքի բերեց նրան: Սիրտը սեղմուեց. սկսեց զղջալ, մինչև իսկ քայլերը դանդաղացրեց և վերջ ի վերջոյ մի աւերակի մօտ կանգ առաւ:

Երևի աղախինը նկատեց այդ, որովհետեւ բռնեց խանութի թևից, մի քանի րոպէ խօսեց նրա հետ, ապա, շուրջը նայելուց և ստուգելուց լետոյ որ անցորդ չը կար, արագ քայլերով մօտ եկաւ և ասաց Խոսրէվին.

— Միթէ աղան յոգնեց արդէն:

— Ո՛չ... շփոթուեց երիտասարդը— բայց այս ո՞ր տեղ էք տանում ինձ:

¹⁾ Տես «Լուսայ» № 1 1904 թ.

—Ախ այ՛ո, ծիծաղեց աղախինը—երևում է որ այս կողմերը չես եղել: Խանութի մօտ ենք գնում, բայց կողմնակի խուլ փողոցներով. իսկոյն դուրս կը գանք մեր տան առաջ... Սակայն, եթէ վախկոտ ես, ետ դարձիր. քեզ խնդրող չը կայ..

Ասաց, առանց պատասխանի սպասելու դարձաւ և միացաւ խանութին ու երկուսն էլ շարունակեցին իրենց ճանապարհը:

Խոսրէվը մի վայրկեան շուարած մնաց, յետոյ տմաշեց իր վախենալուց, թոթուեց իրեն և հետեւեց նըրանց, վճռելով միշտ հեռուից գնալ՝ տեսնելու թէ ո՛ւր են հասնելու վերջ ի վերջս:

Փողոցից փողոց—աւելի փլուածքների և բացուածքների մէջ եղած շաւիղներով, երբեմն ուղղակի քանդուած պատերից անցնելով, երկու կանայք քիչ յետոյ իջան մի նեղ ու խուլ փողոց, որ ծայրից ծայր միապաղաղ աղիւսէ պատ ունէր և հեռւում մի փոքրիկ դռնակ: Հասկացաւ: Հարեմխանայի ետևի դռնով էին ուզում իրեն ներս մտցնել: Եւ վախ զգաց: Ըմբռնեց որ մի նշանաւոր մարդու տուն էր մտնելու. կեանքի մէջ առաջին անգամն էր այդ դիպուածը. թէև Այիշէի գեղեկութիւնը գերել էր նրան, բայց վախը աւելի զօրեղ գտնուեց:

Կանգ առաւ փողոց դուրս հանող փլուածքի այս կողմը և սպասեց:

Աղախինը, որ թողել էր խանութին ծանր քայլելու գէպի փոքրիկ դուռը, դարձաւ, իջաւ փլուածքից երիտասարդի մօտ և արագ՝ ասաց.

—Սպասիր այստեղ. քեզ կը բերեմ կնոջ վերնագգեստներ և յետոյ ինձ հետ միասին կը մտնենք... Ներքինի չը կայ. մի ծերունի ծառայ է միայն, որ խանութի շուեն է... Հագուստը քեզ կը բերեմ միւս դռնով...

Ու անհետացաւ, թողնելով երիտասարդին սրտատրոփ և վախով լցուած:

Երբ երկու կանայք անհետացել էին, մի րոպէ մտածեց ետ դառնալ, փախչել: Սրտի ճմլումն աւելանում էր, մի տեսակ անհանգստութիւն էր համակում

Նրան: Նստեց մի գլորուած պատի կտորի վրայ և պահ մի մտածեց:

Թէ ո՛ր էր—ինքն էլ չը գիտէր: Շահաբղիւլաղի մի թաղումն էր—այդ հասկացել էր. բայց եթէ ետ դառնալ կամենար, ձիաքարշի գիծը գտնելու համար անշուշտ նրան պէտք էր հարցնել առաջին պատահած անցորդի:

Միւս կողմից, հարեմխանան, այն հաճոյքը որ նորից պիտի տեսնէր գեղեցիկ Այիշային տնային կիսամերկ հագուստով, երեսը լիովին բաց, որ պիտի մանաւանդ ունենար այդ կնոջ իր գրկի մէջ—այնտեղ, այդ խորհրդաւոր պատերի ետևում, իր կեանքումը երբէք չը տեսած, մինչև այժմ իրեն յաճախ գրաւող կանանոցում...

Ու մնաց: Եւ տասնուհինգ թուականից յետոյ նա, Փաթմա աղախնի հետ, դողդոջուն, գունատ՝ երեսի ծակոտ կէն ըուլանդի տակ, պարուրուած կապոյտ սաւանով, հագած կանացի լայն շալվարը, դտքերը մի զոյգ անյարմար կարմիր մուճակների մէջ—մտնում էր փեքրիկ դռնից ներս:

Հարեմխանայի այդ բազը սկսում էր մի հրաշալի, հովասուն և լաւ խնամուած պարտէզով:

Դռան վրայ նստած ծառան միայն գլուխը բարձրացրեց և ասաց.

—Այդ դ՞ու ես, Փաթմա:

—Ես եմ. խանումը եկե՛լ է:

—Նոր եկաւ. իսկ դու ինչո՞ւ էիր մենակ թողել նրան... որ խանը իմանայ... Հետինդ ո՞վ է:

Այս բոլորը նա ասում էր ո՛չ իբր քննողի պէս, այլ իբր հետաքրքրուողի: Ծերունի դռնապանը, իրաւ որ, Այիշէ խանումի շուքն էր. մի խռփած, ողորմելի ծերուկ, որ գրեթէ միշտ ննջում էր դռան ետևը կկզած:

—Խանումին ես Սար-չէշմէ թողի, որ այս նոր աղախին գ'համ բերեմ:

—Հա՛, նոր աղախին է... իսկ սիրո՞ւն է:

—Քեզ ինչ, ծերունի...

Ծիծաղեց Փաթման և երիտասարդի հետ ներս մտան:

Այիշան Նասրուլլահ խանի չորրորդ և ամենասիրելի կինն էր, բերուած Շիրազից և առանձին արտօնութիւններ վայելող: Նրան տուած էր հարեմխանայի երկրորդ բագը, բոլորովին անջատուած առաջինից և միմիայն մի փակ դռնով նրա հետ կապուած:

Այդ բագում Այիշէն տէր և իշխան էր լիազօրութեամբ իր առանձին պարտէզն ու շատրուանով աւազանը, իր խոհանոցն ու սենեակները, իր աղախիններն ու սև ստրկուհին: Նասրուլլահ խանը ոչինչ չէր խնայել սիրած կնոջը հիւրի դարձնելու և նրա բնակարանը՝ դրախտ:

Ճոխութիւն էր տիրում ամեն կողմ. թաւիշ, մետաքս և գորգեր, հագարներ էին նստել տանտիրոջ վրայ:

Այդ իսկ բագումն էր, որ ոտք կոխեց երիտասարդը և քիչ յետոյ մտաւ մի պերճ զարդարուած սրահ, որի դռան առաջ նա սառած մնաց հիացումից:

Մետաքսապատ մի բարձր ներքնակի վրայ, մէջքը փափուկ և ճոխ բարձերի թիկն տուած՝ նստել էր ժըպտուն, գեղեցկութեան մի հրաշակերտ, թանգագին ականդէններով շողշողուն, տնային կիսամերկ, կուրծքն ու ոտքերը բաց հագուստով Այիշէ խանումը, որ հրաւիրում էր պատանուն մօտ գնալ և տեղ բռնել իր կողքին:

Խոսրէվը մի վայրկեան հիացմունքից չը կարողացաւ քայլ առնել: Յետոյ, Փաթմայի օգնութեամբ ազատուեց կանացի հագուստից և դողդոջուն մօտ գնաց:

— Մօտ նստիր, այստեղ... համարձակ և քաջող ժպիտով բռնեց նրա ձեռքից կինը և զրեթէ նստեցրեց իր ծնկների վրայ:

Աղախինը դուրս գնաց, յետոյ ներս եկաւ ուրիշ երկուսի և սև ստրկուհու հետ, որոնք լուսամուտները փակեցին, բերին խմելիքներ, թէյ, քաղցրեղէն և ձեռները կուրծքերին կանգնած՝ մնացին դռան մօտ:

Խանումը և ոչ իսկ բանի տեղ էր դնում նրանց ներկայութիւնը ու շարունակում էր սիրալիր, նախ մօտ քաշել երիտասարդին, յետոյ նրա ալտերը գգուել և հուսկ ուրեմն, փռանց ալեալութեան՝ զրկեց ու սկսեց համբուրել ամաչող երիտասարդին:

—Դու ինչ որ կարծես ամաչում ես, խան... քըրք՝ ջաց նա—այդ ստորակներին... մի ամաչիլ, նրանք իմ շներն են, ուրիշ ոչինչ... Անունդ Մէհաբի խան է, չէ...

—Այո...

—Այդքան միայն խօսելդ... տղամարդ չես. ուրիշը քո տեղը լինէր, այժմ կը գրկէր, համբույրներով կը ծածկէր ինձ, գեղեցիկ տողեր կասէր, ուրախութիւնից կը գոռէր... իսկ դ՞ու... կարծես աղջիկ չի՞նես... լաւ, ես քեզ օրինակը տամ, խօսել սովորեցնեմ... էյ, գինի տուէք:

Եւ երբ աղախիններից երկուսը դուրս էին վազում, Ալիշան ոստնեց, կրքոտ կերպով քաշեց դէպի իրեն երիտասարդին, գրկեց ու գոչեց.

—Զուարճացիր և ոչնչից մի քաշուիլ... իսկ եթէ վախենում ես, կասեմ քեզ որ առանց իմ հրամանի ոչ ոք, լսում ես, նոյն իսկ տանտէրը ոտք կոխել չէ կարող այս բազը...

Ապա գրկած երիտասարդին, դարձաւ Փաթմային ու ասաց

—Եիրինի (քաղցրեղէն)... կանչիր Զոհրային և թող թառը (նուագարանը) բերէ...

Եւ այսպէս, հարեմխանայի կրքոտ կինը ամէն բան արաւ շփոթուած ու ամաչող երիտասարդին համարձակութիւն ներշնչելու համար:

Յետոյ, երբ երկնք, գգուանքները փոխադարձ էին սկսում դառնալ, երբ գինին ու երաժշտութիւն էր դալիս, երգ, պար, քրքիջ ու զուարճութիւնը ողողում էին սենեակը, Խոսրէվը արդէն լիովին մոռացել էր վախն ու ամօթը և համարձակ, արբշիռ կերպով ընկդմում էր հեշտութեան մէջ:

Ալիշէ խանումը կառարելապէս արբեցնում էր նրան «երկու շրթունքներով—բաժակի և իրեն»: Պարզ էր որ վարժ էր նա այդ բոլորին: Աղախիններն իսկ ժպտով և սովորած, դիտում էին իրենց խանումի նոյն իսկ չափազանց համարձակ, լիտիութեան հասնող գգուանքներն ու շարժուածքները:

Ամէն ինչ շատ լաւ էր գնում. խանումը արբեւնում էր, արբեցնելով Խոսրէվին. հեշտասիրական ծայ-

րահեղ ցոյցերի մէջ՝ մի աղախինը նուագում էր, երկրորդը երգում դիմացնին, գետնի վրայ միմեանց ետեւից սփռոց էին կազմում կերակուրներ, քաղցրեղէն, օշարակ և այլն, դրսում սկսում էր մթնել. ժամանակը սահում էր աննշմարելի:

Եւ անշուշտ Խոսրէվը իր կեանքի մէջ գուցէ առաջին և վերջին անգամ լիովին կը ճաշակէր երազած գերագոյն հաճոյքը, եթէ տեղի չունենար մի ինքնըստինքեան շատ սովորական, բայց չարագուշակ հետեանք ունեցող դէպք:

Որտեղից որ էր, երեւի մօտակայքում գտնուող մի մզկիթի մինարէի վրայից, յանկարծ ներս խուժեց մի բարձր, հնչեղ ձայն, որ զիլ ձայնով կանչում էր.

— Ալլահ աքպէր...

Երեկոյեան ազանն էր: Հաւատացեալ իսլամներին երեկոյեան աղօթքի հրաւիրող մեծագոյն ձայնը:

Թէեւ արբած, բայց Այիշէ խանումը նստեց, ձեռքը դէմքին քսեց ու ասաց բարձրաձայն

— Ալլահ աքպէր... Փաթմա, չը մոռանանք ճըշմարիտ միւսլիմանի պարտաւորութիւնները... փռիք այն կողմ խալիլը-նամազը (գորգ աղօթքի համար) և ես ու Շահգադէն կը կատարենք մեր երեկոյեան աղօթքը... գնացէք դուք էլ...

Աղախիները ցած դրին ամէն ինչ և դուրս գնացին: Փաթման բարեպաշտութեամբ փռեց փոքրիկ գորգը մի ինչ որ մետաքսէ փոքրիկ քսակից հանեց սուրբ հողից շինած փոքրիկ քարը, դրեց նրա վրայ և դուրս գնաց:

— Միասին աղօթենք, խան, դարձաւ Այիշէն Խոսրէվին:

Երկրասարդը լուռ, լրջացած ու շփոթուած՝ չը գիտէր ինչ ասել կամ լսել: Որպէս կրակապաշտ պարսիկ, նա ոչ միայն չէր աղօթելու, այլ պիտի ջանար ներկայ չը լինել մահմեդականի աղօթքին:

Այդ շուարումը Այիշէի ժպիտը շարժեց.

— Երեւի դու էլ մեր այժմեան ջահիլների պէս շատ նախանձախնդիր չես... բայց գիտես, ես մօշտէլիդի աղջիկ եմ... և եթէ ուզում ես սիրուել ինձնից,

ունենալ ինձ... առաջ աղօթիր... Յետոյ էլի կը գուար-
ճանանք:

Խոսրէվը մնաց անշարժ և զգաց որ գունատ-
ւում էր:

— Միթէ այդքան խաթը չը շահեցի քեզ մօտ. մօտե-
ցաւ նրան Ալիշէն, գրկեց ու սկսեց զգուել—իմ խաթ-
րի համար... դէհ, ապա... միւսիւման դարձնեմ քեզ...
կատակ մի կարծիր որ մոշտէլիդի աղջկայ սիրականն ես...

Երիտասարդի դէմքը կծկուեց և նա ոտքի ելաւ
ու գունատ մօմուաց.

— Չեմ կարող...

— Չես կարող... զարմացաւ կինը— չես կարող...
մայրդ ու հայրդ ուրեմն քեզ չեն սովորեցրել աղօթելը:

— Ո՛չ, չեն սովորեցրել... շտապեց ասել երիտա-
սարդը՝ կասչելով այդ պատրուակից:

Ալիշան ուրախ ծիծաղեց: Դիմադրութիւնը բորբո-
քեցնում էր նրան:

— Ա՛յ քեզ բան... ասաց նա— ուրեմն ո՛չ միայն
պիտի ինձ մօտ սովորես սիրել և գուարճանալ, այլ և
աղօթելը... սա խօ պարծանք եղաւ ինձ համար... Ա-
պա, մօտ եկ և ինձ նման արա... ես քեզ աղօթելն
էլ սովորեցնեմ:

Դրութիւնը անելանելի էր: Մի վայրկեան, միայն
մի վարկեան Խոսրէվը մտածեց անել ամէն ինչ, կեղ-
ծել, որպէս խաղ, որպէս առերեսս դերասանութիւն,
զգալով որ շատ վատ բան էր լինելու եթէ չը կատա-
րէր գեղեցիկ կնոջ կամքը: Բայց այդ վարկեանը երկար
չը տևեց: Մօր, իր շատ սիրելի մօր հրաշալի դէմքը,
հեզ և սիրող հայեացքը պատկերացաւ դիմացը. իր հօր
պատուէրները, իր կրօնի ազատ, մեծ և վսեմ վարդա-
պետութիւնը յիշեց, և, երբ Ալիշէն ուզում էր քարշ
տալ նրան դէպի գորգը, ցնցեց գլուխն ու այս անգամ
վճռականօրէն ասաց.

— Ո՛չ. չեմ կարող... չեմ ուզում...

Ալիշէն ևս առ ևս զարմացած՝ թողեց նրա թևը
և հետաքրքրուած՝ հարցրեց.

— Բայց ինչո՞ւ, դու միւսիւման չես, դու կռա-
պաշտ, հրէայ, քրիստոնեայ ես... դու շահագրէ չես

միթէ, քո հայրդ ու մայրդ անհաւատներ են... և այդպէս ձեռացնում ես քեզ իմ առաջ... երեխայ մի լինիր... եթէ ասեմ որ գրկիր ինձ, համբուրիր, եթէ ասեմ որ ոտներս համբուրիր...

—Ուրախութեամբ... բայց միւսիւմանի աղօթք՝ ոչ...

—Ինչպէս... դէմքը կնճռեց Ալիշան—ուրեմն իրաւ, դու միւսիւման չեմ... գուցէ բաբի ես դու... Խօսիր, շուտ, ինչ ես դու...

Ու մի քալլ հեռանալով, սպառնալից, նայեց նրան: Երիտասարդը կռթնեց պատին և լուռ մնաց:

—Խօսիր, ճշաց Ալիշէն—ասա, ո՞ւմ էր արդեօք որ համբուրեցի, գգուեցի. մի միւսիւմանի, թէ մի անհաւատ շան, մի բաբիի կամ... Խօսիր, եթէ ուզում ես որ շարունակեմ քեզ սիրել, եթէ չես ուզում որ զրդշամ, պղծուած համարեմ ինձ...

Խօսըէվը մի քալլ արաւ դէպի դուռը և ասաց զուրդոջուն.

—Թոյլ տուր ինձ հեռանալ... շնորհակալ եմ սիրուցդ... բայց... հրամայիր ինձ դուրս տանել այստեղից... մեղաւոր եմ որ գրաւուեցի, եկալ...

—Ա՛, ո՛չ... դու ինձ հետաքրքրում ես... Ես քեզ ուզում եմ, հասկանո՞ւմ ես, ուզում եմ ամբողջ հոգովըս... Ես միայն այսօրուայ համար չէ որ սիրում եմ քեզ, ես ուզում եմ որ դու իմը լինես միշտ... ամէ՛ն օր... դու միշտ պիտի գաս ինձ մօտ... Ես Փաթմային կասեմ որ տունդ ճանաչի և ամէն անգամ երբ յարմար գտնեմ՝ գաս ինձ մօտ... ո՛չ. ես քեզ նման սիրունը չեմ տեսել, քեզ պէս ոչ ոքի չեմ սիրել... հասկանո՞ւմ ես...

Եւ այս ասելով, կրքոտ, տաք երկրի պակշոտ շեշտերով, նա մօտեցել էր, փարուել երիտասարդին, գրգռում էր նրան, ջերմ, տուփական համբույրներով ծածկում նրա շրթունքները, այտերը...

—Ասա... ասա որ դու միւսիւման ես: Հասկանո՞ւմ ես, ես մօշտէիդի աղջիկ եմ, կրօնը ինձ համար մի պահանջ է դարձել, ես պիղծ եմ համարում ան, ինչ որ միւսիւմանի չէ, ես շո՛ւն եմ համարում և սատկաց-

նելու արժանի այն ամէնին, ով միւսիւման չէ... խօսիր, ինչ ես դու... եթէ միւսիւման ես, աղօթիր ինչ հետ... չը գիտես՝ սովորեցնում եմ... իմ խաթրի, իմ սիրոյ համար... արա՛ ուզածս և պիտի տեսնես որ ո՛չ մի կին ինչ նման չէ սիրել և չի սիրիլ քեզ... աղքատ ես — քեզ ոսկիներով կը լեցնեմ... պատուի՛ ես ցանկանում — քեզ պալատ կը մտցնել տամ... խօսիր, ասա միայն որ դու միւսիւման ես...

Յետոյ մէկէն, թողեց նրան գրկից, կանգնեց քիչ հեռու և աւելի հանդարտ ձայնով ասաց.

— Լաւ ուրեմն, մի աղօթիլ, ոչինչ... չեմ ուզում...

Խօսքէվը ազատ շունչ առաւ: Բայց շտապեց, որով հետև Ալիշան խորունկ և խիստ ձայնով շարունակեց.

— Սակայն — ասաց նա — ամէն միւսիւման իր որդուն փոքրութիւնից սովորեցնում է մի բան, մի գերագոյն բան, որ ապացուցանում է իսլամ լինելը... Արտասանիր ինչ քէլէմէյի շահադաթը (վկայութեան խօսքերը) և մի աղօթիլ ու ես քոնն եմ ընդ միշտ... Արտասանիր...

Եւ ձեռքը պարզած՝ լուրջ սպասեց:

Երիտասարդը աւելի ևս գունատուեց:

— Ասա... գոչեց խստութեամբ Ալիշէն — ասա ինչ հետ. «Ալլահիլլահուլ-ուլլահ»... կրկնիր... Մուհամէդը րասուլ-ուլլահ, Ալիէմ վէլիուլլահ... Չես արտասանում... աս... դու միւսիւման չես ուրեմն...

Եւ կատաղի, ոստնելով դէպի նա, բռնեց նրա երկու ուսազլուխներից ու ճչաց.

— Ի՞նչ ես դու ուրեմն. քրիստոնեայ... հրէայ...

Այլ ևս անհնար էլ ծածկուել և Խօսքէվը մեռելատիպ, երերուն և սոսկումից թուլացած, ասաց.

— Ես գէըր ¹⁾ եմ:

— Գէըր... Անէճք... պիղծ, տասնհազար անգամ անիծեալ, շո՛ւն, աղտոտ գէըր... Անէճք, անէճք...

Յետոյ ետ քաշուեց, թքեց, մի վարկեան կատաղի աչքերով նայեց նրան ու մէկէն, արագ վճռականութեամբ վազեց դէպի սենեակի մի կողմը՝ գողալով.

¹⁾ Կրակապաշտ պարսիկ:

—Ի՞նչ, մի գէ՛բը համբուրի, գգուի մօշտէյիդի աղջկայ... մի շուռն անհաւատ այստեղ մտնի և կենդանի դուրս գայ...

Խոսրէվը զգաց որ ամէն ինչ վերջացել էր և նրան հարկաւոր էր մի կերպ դուրս նետուել այդտեղից ու արագ կերպով վազեց դէպի դուռը։ Այիշէի ճիչը, լսուած միւս սենեակներից, ներս թափեց աղախներին, որոնք սոսկմամբ տեսան թէ ինչպէ՞ս գեղեցիկ տիկինը բարձերի տակից քաշում-հանում էր դամասկեան սուր դաշոյնը։

—Խանձում, հոգիս... գոչեց Ֆաթման փակելով Այիշայի դէմը—Ի՞նչ եղաւ քեզ...

—Գեբը է, գեբը է այդ շուռնը... ճչաց Այիշան, ճգնելով ազատուել նրա ձեռքից—Թողէ՛ք որ սատկեցնեմ նրան... ես համբուրեցի, գգուեցի մի գեբը, ես, մօշտէյիդի աղջիկս... սիրեցի մի գեբըրի՛...

Բայց Խոսրէվն արդէն դուրս էր ձգել իրեն սենեակից, շտտպմամբ հագել էր կօշիկները, բագը ոստնել ու վազում էր միջան մէջ՝ թագնուելու պարտիզի խուլ կողմերում։

Փախչելու ժամանակ նա լսում էր դեռ Այիշայի ճիչը, որ հայհոյում էր, հրամայում էր թողնել զարնելու, գոչում էր բռնել գեբրին, սատկեցնել...

Բայց գեբըրը պարտիզի մէջ այս-այն կողմն էր վազում մի ելք որոնելու։ Պատերը բարձր էին. միտք չը կար ծառերի վրայ մագլցելու։ Ընկնող անշուշտ ճրագները դուրս կը հանէին, մարդիկ կը կանչէին, կը գրտնէին նրան...

Պէտք էր խուսափել, ամեն ճիգ գործել՝ դուրս գալու այդ սոսկալի որջից։

Եւ նա մի քանի տնգամ փորձեց այս-այն կողմը, պատերին մօտեցաւ, խոր մթութեան մէջ շօշափեց ամեն ինչ, փորձեց ելքի դուռը գտնել. գիտէր որ այստեղ մի ծառայ կար, բայց և գիտէր որ դժուար չէր լինիլ յաղթել նրան, մի կողմը շարտել և անցնել։

Այդպէս, այս-այն կողմ վազելուց լետոյ, յանկարծ նրա ձեռքը դիպաւ մի դռան։ Շօշափեց փակը, հրեց, լետոյ ձեռքը բարձրացրեց դռան վերը, քաշեց կապը

և դուռը ետևի վրայ առանց աղմուկի բացուեց, յետոյ մի ծանր վարագոյր դէն հրեց և զարմացմամբ տեսաւ որ փոխանակ փողոցի, գտնուում էր մի ուրիշ աւելի մեծ և պարտիզալից բազի մէջ:

Դուռը բացուելու ուրախութեանը յաջորդեց վհատութիւն: Զգաց որ ոյժերը թողնում էին իրեն և տեղն ի տեղը կքւեց մի ծառի տակ: Բազի մէջ խոր լուսթիւն էր տիրում, բայց սենեակների մեծ, գոյնզգոյն լուսամուտներից երևում էին ներսի ճրագները:

Այդպէս մնալը երկար չէր կարող տևել և երիտասարդը ուղղուեց ու մի ճար մտածեց: Նախ շուրջը նայեց, յետոյ լանկարձ լիշելով որ կարող էին ճրագներ հանել իրեն որոնելու, խարխափելով նորից բազի այս այն կողմը գնաց և դուռը որոնեց:

Այդ միջոցին էր, որ բազի միւս կողմից ճռնչաց մի դուռ, յետոյ վարկենապէս դուրս ելնող լոյսի մէջ երևաց մի մարդ, որ զգուշութեամբ իջնում էր, աշխատում ոտնաձայն չը հանել և քալում դէպի բազի ամենաբարձր շէնքը:

—Անշուշտ դուռը այն կողմն է, մտածեց Խոսրէվը և օտի ծայրերով հետևեց նրան:

Մարդը մտաւ շէնքի մէջ, ելաւ սանդուխքներից, տմենայն զգուշութեամբ բաց արաւ մի դուռ և ներս մտաւ մի մութ տեղ, ուր այլ ևս նրա ոտների ձայնը չէր լսուում, գորգեր փռած լինելուն համար: Խոսրէվը ջանաց աչքից չը կորցնել նրան: Մարդը բաց արաւ մի ուրիշ դուռ և կամենում էր մտնել այնտեղ, երբ լանկարձ, երևի լսեց ոտնաձայն իր ետևից, կանգ առաւ, դարձաւ ու կծկուեց խաւարի մէջ:

Խոսրէվն էլ կանգ առաւ: Երկար, երկուսն էլ շունչերին պահելով՝ մնացին անշարժ, յետոյ մարդը զգուշութեամբ գնաց դէպի դուռը, և աշխատեց բանալ անձայն: Խոսրէվը շարժուեց: Այդ շարժումը բաւական եղաւ: Մարդը իսկոյն թողեց դուռը, ոտնեց դէպի նա, բռնեց թևից և ասաց խռպոտ ձայնով.

—Ո՞վ ես դու, ասա, թէ չէ իսկոյն կսպանեմ:

Խոսրէվը ուժգնութեամբ ցնցեց նրան և նոյնպէս ցած ձայնով ասաց.

— Իսկ դու ո՞վ ես... ինչ սպանելու համար նախ քեզ նման թույլ չը պիտի լինել և յետոյ, տես...

Ու արագութեամբ վերարկուի ետեւից մի դաշոյն հանելով, ծալլը պարզեց դէպի մարդը:

— Դու ներքինի կա՞ ծառայ չե՞ս ուրեմն. հարցրեց սա— և օտար ես... իսկ ի՞նչ գործ ունիս հարեմ-խանայի մէջ:

— Իսկ դու. եթէ տանուտէրն ես, ինչո՞ւ այդքան զգուշութեամբ ես դուրս գնում հարեմխանայից. դ՞ու էլ ուրեմն օտար ես:

Մարդը լուութեամբ մի շարժում գործեց, յետոյ յանկարծ լսուեց մի շփումն և վառուեց մի լուցկի:

Երկուսն էլ նայեցին միմեանց: Խոսրէվի դիմաց կանգնել էր իրեն հասակի մի պատանի:

— Ա՛... արեց պատանին— ահա թէ ինչ. հօրս կանայք սիրականներ են մտցնում ներս:

— Եւ դու հօրդ կանանց մօտից ես դուրս գալիս գիշերով:

— Ես մօրս մօտ էի:

— Ստում ես. մօրդ մօտ՝ առանց ներքինիի իմանալուն և մօրդ մօտից՝ այդպէս ծածո՞ւկ... Դու հօրդ հարճերից մէկի մօտն էիր...

— Թող լինի... բայց դու կը մեռնես, իսկ ես այս դռնից յետոյ քրորունը կանցնեմ...

Ու լուցկին մարեց: Պատանին ոտքը վերցրեց գնալու: Վճռական ըռպէ էր: Խոսրէվը հասկացաւ որ պատանին եթէ մի աղաղակ հանէր, իր վերջին ըռպէն հասել էր: Ուստի և արագ վճռականութեամբ՝ ամուր բռնեց պատանու թեւից, դաշոյնը դրեց նրա կուրծքին և ասաց.

— Եթէ մի քայլ ևս արել ես, կը զարնեմ:

— Այդպէ՛ս, գոչեց պատանին— լաւ ուրեմն...

Եւ մի արագ շարժումով մերկացրած դաշոյնը դէմ տուաւ, նրանով մինչև իսկ քիչ ծակեց Խոսրէվին:

Միջան մէջ այն ժամանակ տեղի ունեցաւ մի կատաղի կռիւ երկու երիտասարդների մէջ: Խոսրէվը չէր ուզում զարնել, այլ աշխատում էր մի կերպ ազատուել հարուածներից. յետոյ մի լարմար ըռպէտով ետ-ետ գը-

նաց, հրեց դուռը և իրեն գտաւ մի լայն սրահի մէջ, որից յետոյ երևում էր լայն բազը և զիմացը՝ փողոցի դուռը՝ լուսաւորուած լապտերներով:

Եւ մինչ պատանին վազում էր նրա ետևից գողաւ լով, Խոսրէվը ոստնեց դէպի բազ և վազեց փողոց: Պատանին պնդեց նրա ետևից անդադար գողաւով:

— Բռնեցէք մարդասպանին, գողին...

Ծառաները երևի կամ քնած էին և կամ զբաղուած, որովհետև մինչև որ դռներ կը բացուէին, մինչև որ աղմուկ և շարժում կը յառաջանար, Խոսրէվը փողոց էր մտել և վազում էր սաստիկ արագութեամբ, իսկ պատանին էլ նրա ետևից:

Բանն այն է, որ պատանին իսկոյն իր նախանձի զրդմամբ մտածել էր թէ անշուշտ դա իր սիրուհու մի ուրիշ սիրեկանը պիտի լինէր, իր հակառակորդը, որ այժմ տեսել էր ամեն բան և եթէ կենդանի մնար, կարող էր հօրը պատմել և ո՛վ գիտէ ինչեր կը ծագէին զրանից:

Ու նոյն արագութեամբ, մթան մէջ պնդեց նրա ետևից: Քիչ յետոյ երկուսն էլ դուրս գնացին մի նեղ փողոց, այնտեղից Խոսրէվը ոստնեց մի աւերակի մէջ և ջանաց խուսափել, մտածելով որ ծառաները սրերով ետևիցն էին ընկել:

Բայց ծառաները դեռ հազիւ փողոցի դուռը ելած, չէին իսկ տեսել թէ այդ ի՞նչ փախչողներ էին և ո՛ւր անհետացան:

Աւերակի մէջ, Խոսրէվը գալթեց, ընկաւ, լուսահատաբար մտածեց որ հասել էր մեռնելու ընկալէն, բայց երբ մեքենայօրէն դառնալով տեսաւ որ ետևից եկողը միայն պատանին էր, անմիջապէս կանգ առաւ, մտաւ մի պատի ետև, թողեց որ մօտենար և երբ հասել էր, ձեռքի քարովը այնպէս խփեց նրան, որ պատանին ընկաւ:

Խոսրէվը այն ժամանակ փորձեց փախչել, բայց պատանին բռնել էր նրա ոտքը ընկնելիս և հայհոյում էր:

Պէտք էր վերջ տալ այդ բոլորին, կարող էին ձախերը լսել: Կռացաւ, սեղմեց պատանու կոկորդը, յետոյ

դաշունը բարձրացրեց, ուժգնութեամբ մինչև դաստապանը խրեց նրա կուրծքը, սոսկումով ցատկեց ու դուրս թռաւ աւերակներից:

Ու առանց ետ նայելու, կարծես դարձեալ պնդում էին ետեւից, մազերը ցցուած, աչքերն արիւնով լի, փոշոտ ու զառանցանքի մէջ լինողի նման՝ վազեց ու վազեց, ինքն էլ չը գիտենալով թէ ո՛ր էր գնում և կամ ո՛րտեղ էր գտնուում...

VII

Այիշէի խանութին տենդային զառանցանքների մէջ անկողին էին մտցրել ուժով: Աղախիները երկու ժամ էր որ ճգնում էին նրան հանգարտեցնել, ուշքի բերել, բայց նա անընդհատ ճչում էր, դաշունն էր ուզում, երիտասարդին կանչում...

Մինչ այդ, լանկարծ, գիշերային լուութեան մէջ հեռուից լսուեց մի երկար աղաղակ որ եկաւ ցնցելու բոլորին:

Փաթման ոտքի ելաւ խանութի սնարի մօտից և ասաց.

—Ի՞նչ է այն:

Յետոյ դարձաւ միւս աղախիներին և հարցրեց.

—Գտա՞ք անպիտանին:

—Չը գտանք... մտել է միւս հարեմխանէն:

—Կորսուեցանք... ձեռքերը զլխին խփեց Փաթման—երևի այդ նրա ձայնն էր, ներքինները սպանեցին նրան... Շուտ փակէք միջին դուռը և ուրացէք, հասկանում էք, ուրացէք որ այստեղ տղամարդ մտած լինի:

Բայց, ինչպէս երևաց, և՛ դռնապանը իր քնած տեղից, և՛ միւս բազի կանայք, ներքինին ու ծառաները, այլ և *բիրունի*¹⁾ աղաները լսել էին նոյն աղաղակը, որովհետև իսկոյն մի մեծ շարժում յառաջացաւ ամբողջ տան մէջ:

¹⁾ Տղամարդկանց մասը բնակարանի մէջ: Կանանց մասը կոչւում է *էնդէրուն*: Բուռացի նշանակութեամբ՝ *բիրուն*—դուրս և *էնդէրուն*—ներս:

Դռնապանը ներս վազեց, միւս բազից դուռը ծեծեցին, լսուեցան ծառաների իրարանցում, միմեանց կանչելը, աղաների բարձրաձայն հարցերը...

Քիչ լետոյ դարձեալ, և, այս անգամ աւելի մօտից, լսուեց նոյն աղաղակը: Այնքան նա մեծ էր ու կատաղի, որ ամէն դէմք գունատուեց:

Վաղուց էր որ ամենքը գիտէին թէ ինչեր էին կատարուում Պարսկաստանում: Թաւրիզի, Շիրազի և Սպահանի ցոյցերը ծխախոտի մենավաճառութեան դէմ՝ ամենքը լսել էին:

Անշուշտ Թէհրանումն էլ նոյնն էր կատարուում— մտածեցին Նասրուլլահ խանի տանը: Մի քանի ծառաներ փողոց դուրս թռան, աղաները (Նասրուլլահ խանի եղբայրն ու որդիները) տանիքի վրայ բարձրացան վերարկուով և սպիտակ անդրավարտիկներով, իսկ հարեմ-խանայի առաջին բազի կանայք ներքինին ուղարկեցին քիչու՛մ՝ իմանալու եղածը:

—Մենավաճառի դէմ է, հանդարտեցէք... յորդորեց նա կանանց:

Բայց երրորդ անգամ աղաղակն արդէն մօտենում էր և տանիքի վրայ կանգնած աղաներից մէկը—լաւ լսեցին նաև կանայք ու ծառաները—կանչեց.

—Այս կողմն են գալիս... բայց ինչո՛ւ, թնչ կայ այս կողմը...

Եւ իրարանցումը տան մէջ սաստկացաւ: Մարդիկ գիտէին որ ժողովուրդը զայրացած էր նաև պաշտօնէութեան, և մենավաճառը օտարներին տուող պալատականների դէմ: Նասրուլլահ խանը Շահի գանձապահներից մէկն էր: Չը լինէ՞ արդէն ժողովրդի կատաղութիւնը այն կէտին էր հասել, որ մտադիր էին մեծ պաշտօնեաների տների վրայ յարձակուել:

—Այս կողմն են գալիս... կանչեց փողոցից մի ձայն ևս:

—Հօսէյն, Ալի, Աքպէր... ձայնում էր տանիքի աղաներից մէկը կռացած դէպի փողոցը—շներ, ո՛ւր էք կորել, եկէք դռները ամրացրէք...

—Մահմո՛ւդ, դու քաջ ես. ասում էր աղաներից միւսը իր ետևում կանգնած ծառային— փողոց վազիր,

գնա այդ աղաղակի կողմը և տես ովքեր են, ուր են գնում, ինչ են ուզում...

Ո՛չ միայն Մահմուդը, այլ և մի քանի ուրիշ ծառաներ էլ, յետոյ դրացի տնից ելնելով 4—5 հոգի ևս, ոմանք ուղղակի պատերից ցած թռնելով՝ վազեցին մըթուլթեան մէջ, դէպի աղաղակի կողմը:

Աղմուկը Նասրուլլահ խանի քիւրունի կողմիցն էր գալիս—արտաքին մեծ գոան լայն փողոցից, կրկնում էր պարբերաբար ու մօտենում էր հետզհետէ ուժգին, աւելի կատաղի դառնալով:

Աղաները առանց կատակի՝ սկսեցին վախենալ: Ոմանք ցած իջան գէնքեր պատրաստելու, իսկ տանուտէրի բացակայութեան ժամանակ նրա եղբայրը, որ հրսկում էր, հրամայեց ծառաներին՝ յամենայն դէպս բոլոր եղբորորդիներին, կանանց ու երեխաներին իմաց տալ, որ եթէ իրաւ, վտանգ չինէր, կարողանային կողմնակի գոներով ազատուել և ուրիշի տները գնալ:

Իրարանցումը մեծանում էր փողոցում: Ամեն տան տանիքների վրայ սկսեցին ստուերներ երևալ. փողոցի մէջ վազող-վազողի էր:

Տասը րոպէից յետոյ Նասրուլլահի խանի ծառաներից մէկը շնչասպառ տուն էր ընկնում և գոչում.

—Փախէք, մեր տան վրայ են գալիս...

Այս ձայնը բաւական եղաւ շարժելու ամենքին: Ա՛խ, խառնաշփոթութիւն, աղմուկ տիրեց տան բոլոր մասերում:

—Խօսիր, հարցնում էր տանտիրոջ եղբայրը գունատ՝ կանգնած շնչասպառ ծառայի առաջ—ինչ կայ, ինչու մեր տան վրայ են գալիս, ինչ ունին...

—Խէսփուշներ են... և որքան ցնցոտի, լօթի որ կան քաղաքում... Մի ինչ որ զիակ ունին հետները... Բահերով, կացիններով են գալիս... Հայհոյում են, սպառնում են բոլոր պաշտօնեաներին, խաներին սպանել, տները թալանել...

Եւ իրաւ, փողոցի ծայրից լսում էր նորից այնպիսի սոսկալի օւնոց, որ Նասրուլլահ խանի եղբայրը աստեց ու շտապամբ վազեց հարեմխանայի կողմը:

—Շո՛ւտ... գոչեց նա վազելով— ետեւ գոներից

դուրս, բոլորդ... փախէք, գալիս են...

Աննկարագրելի թէ ինչ եղաւ յետոյ: Կանայք մոռանալով որ առանց սաւանի են, երեսները բաց, շատերը կիսամերկ—ճշալով փախչում էին, ոմն մի արկղիկ կորզած, միւսը շփոթուելուց՝ վերմակ էր քարշ տալիս հետը, աղախինները կաթսաներ էին տանում, ծառաները՝ ինչ որ պատահում էր: Ցատկում էին պատուհաններից, կոխոտում թուփ, բոյս, իրար հրում, տղամարդիկ քիչ էր մնում կոխ տալին կանանց, մի ծառայ մինչև իսկ դէն շարտեց հարեմխանայի դռնից անցնող իր խանութներից մէկին և չը նայելով նրա ճիչերին՝ փախաւ...

Երկու երեք հոգի ճգնեցին բանալ Այիշէ խանումի բազի դուռը. ծեծեցին, բայց անօգուտ: Ներսից փակել էին, որովհետև այնտեղ էլ իրարանցում էր. դէպի աւերակներն ելնող նեղ դռնից աշխատում էին թանգազին իրեղէններ դուրս կրել աղախինները, իսկ Փաթման և սև ստրկուհին մտած իրենց խանութի երկու թևը, մի սաւանով փաթաթում էին նրան և ճգնում դուրս տանել:

— Ո՛չ, թողէք... գողում էր Այիշէն — չեմ գնալ... ո՛չ...

Ու ճշում էր, դիմադրում:

Այդպէս ժամանակ էր ահա, որ փողոցի ծայրում երևացին եկող խուժանի վառուող կերոնները. յետոյ թնդաց կատաղի աղաղակը և խէսփուշներից առաջնորդուած մի ահագին բազմութիւն ցնցոտիների՝ կանգ առաւ Նասրուլլահ խանի մեծ դռան առաջ:

Խէսփուշներն այնքան շատ չէին, որքան նրանց հետևող ցնցոտիները, լոթիները և կատաղի ամբոխը, որ հաւաքուել էին քաղաքի ամեն կողմերից:

Չէր երևում ո՛չ մի կանոնաւոր հագնուած մարդ, չը կար և կամ ամբոխի մէջ էր ծածկուած Մուլա-Նէշէֆ կուլին: Ամենքից առաջ քայլում էր Սէյիդ Հաբիբուլլահը, որ երբեմն, աղաղակները լռելու ժամանակ, դառնում էր, բարձրացնում ձեռքերն ու մի քանի բառով գրգռում հետևողներին:

Երբ հասել էին Նասրուլլահ խանի դռան ա-

առջ,ամբոխը կանգ առաւ, կերոնների լոյսով դիակը դրին գոան առաջ, Սէյիդ Հաբիբուլլահը կանգնեց նրա մօտ, ձեռքի կացինով ուժգին հարուածեց դուռը և գոռաց.

— Է՛յ դու.ք, անհաւատներ, ժողովրդի արիւնը ծրծող լրբեր, բացէք դուռը և տուէք մեզ մարդասպանին...

— Տուէք մեզ մարդասպանին... կրկնեց ամբոխը:

Բայց երբ լուռ սպասեցին պահ մի, տան կողմից ո՛չ մի պատասխան դուրս չեկաւ: Այն ժամանակ Սէյիդը դարձաւ ամբոխին և ասաց.

— Ահա, նայեցէք այդ տանը... Այստեղ է այն աւազակներից մէկը, որ պղծում է մեր օրէնքը, մեր հացն ու ջուրը օտարի ձեռքն է տալիս և նրա պողնիկ կանայք սպանում ու դուրս են նետում իրենց որջերից մեր երիտասարդներին... Յանուն Մեծ Մարգարէի, ջարդեցէք զոները, թալանեցէք տունը, կոտորեցէք բոլորին և թող Աստուծոյ օրհնութիւնը ձեզ վերայ լինի...

Ասաց, ոստնեց դէպի դուռը, կացնի մի ուժգին հարուած տուեց ու ետ քաշուեց...

Բարձրացաւ կատաղի օռնոց բազմաթիւ բերաններից, յետոյ դուռը ճռնչաց հարուածների տակ, փշրուեց մի քանի րոպէի մէջ և ամբոխը միմեանց հրելով ու կոխկրտելով ներս ընկաւ...

Այդ խաժամուժի մուտքը հարուստ տան մէջ, ջարդն ու թալանը, ուրախ աղաղակներն ու ամանեղէնների փշրուելը մի սոսկալի տեսարան էր, որ վերջանում էր միայն այն ժամանակ, երբ մի հրդէհ, ամեն կողմից վառած, լուսաւորում էր զատարկ սենեակներն ու լղում էր ամեն ինչ՝ որ վառուող էր ընդարձակ շէնքում:

Տան մէջ ոչ ոք չէր մնացել: Ամբոխը գոհ էր և զբաղուած էր թալանով, բայց խէսփուշներն ու Սէյիդ Հաբիբուլլահը գոհ չէին: Վերջինս, հարեմխանայի բագի աւազանի մօտ կանգ առած, սպասում էր տեսնելու մարդասպանին և կամ սպանուածին իբր վրէժ՝ մի քանի դիակներ: Բայց երբ տեսաւ որ արիւն չը կար և

խուժանը իրենց թալանն էր դուրս տանում առանց արիւն թափելու, ելաւ աւազանի կողի վրայ ու մեծաձայն գոչեց.

— Ե՛յ, թալանող անասուններ, որ միմիայն աւարի վրայ ընկնել գիտէք և մոռանում էք վրէժը... Ո՛ւր է մեր հաւատքը օտարին ծախողի դիակը, ո՛ւր է մարդասպանի գլուխը...

— Ոչ ոք չէ մնացել տան մէջ, աղա Սէյիդ, ասաց մօտ կանգնածներից մէկը— փախել են բոլորը...

— Եւ մենք նրանց տունը կրակի տուինք. գոչեց մի խէսփուռ:

— Լա՛ւ ուրեմն... արեց Սէյիդը իջնելով— բաւական վրէժ առինք, այժմ գնանք ուրիշ կողմ...

Ու առանց մի խիլ իսկ վերցնելու աւարից, Սէյիդ Հաբիբուլլահը դուրս եկաւ տնից խէսփուռների գլուխն անցած, որոնք աւարներով բեռնաւորուած՝ ժողովուեցան, և ինչպէս մտել էին, այնպէս էլ աղաղակներով դուրս գնացին:

— Գնանք, գոռում էր Սէյիդը կացինը ձեռքին ցնցելով— ժամանակ է բոլոր անհաւատներին ոչնչացնելու, այսօր վրէժի օր է...

Այս վերջին բառերն էին, որ լսուեցան թաղում և խուժանը դուրս գնաց, թողնելով որ հետզհետէ մեծացող հրդէհը լափէր ամբողջ փողոցի կէսը բռնող շքեղ շէնքը ամեն կողմից...

VIII

Այս բոլորը պատահում էր աշնան վերջերին, երբ զեռ բոլորովին ձիւն չը կար Թէհրանում, եղանակն էլ տաք էր գարնան պէս:

Քէլբէլայի մեծ մօշտէյիդի հրամանը, որ հաղորդում էր Սէյիդ Հաբիբուլլահը խէսփուռներին, միմիայն միւս օրն էր յայտարարուում քաղաքի մէջ:

Եւ այդ յայտարարութիւնը, պէտք էր տեսնել, թէ որպիսի ապշեցուցիչ հետեանք ունեցաւ. հետեւանք, որ գուցէ երբեք տեսնուած չէր այդքան որոշ և ոչ մի երկրում:

Հազիւ թէ մի խումբ մուկներ ու սէյիդներ թէ մզկիթների, թէ հրապարակների և թէ՛ շուկաների մէջ համարձակ ու բարձրաձայն հաղորդում էին այդ հրամանը, որ անմիջապէս և միահամուռ բոլոր ծխախոտ վաճառողները դրդիւնով կողպեցին իրենց խանութները, բոլոր զալուկները ցոյցանման՝ փշրուեցին կամ մի կողմ դրուեցան, ամէն պապիրոս գետին ընկաւ ու տրորուեց և ամէն, բացարձակապէս ամէն՝ մտրդ դադարեց ծխելուց:

Մենավաճառը վե՛րացնելու համար էր մօշտէյիդի այդ առաջարկած, հրամայած ծալրագոյն միջոցը:

Ո՛չ միայն շուկաներում հրամանը այդպիսի յանկարծական հետևանք առաջացրեց, այլ շուտով մօշտէյիդի պատուէրը կայծակի արագութեամբ մտաւ նոյն իսկ Շահի հարեմխանան, ուր նոյնպէս փշրուեցան ծխափողներն ու ղէյլուները. Շահի — իրեն շրջապատում անգամ դադարեցին ծխելուց, թէև զգուշացան ցոյց անելու ձևով նետել պապիրոսները, ոտի տակ տրորել ծխախոտ, փշրել ղէյլուներ — ինչպէս այդ անում էին ամէն փողոցի մէջ, շուկայի ամէն խանութ, ամէն անկիւն...

Մեծ մօշտէյիդի հրամանի տարածուելու և ժողովրդի ցոյցը մի հինգշաբթի օր էր:

Այդ օրն իսկ քաղաք պիտի մտնէին Խէլարդէշտում բռնուած ապստամբ Սէյիդին, որին Ալէմգիր անունն էին տալիս, և որ յայտնի կերպով քարոզել էր ապստամբութիւն կրօնը պղծող պետութեան դէմ, կիտել էր իր գլխին հարիւրաւոր մոլեռանդների ու ճանապարհի վրայ արիւն և աւեր սփռելով՝ մայրաքաղաքի վրայ էր ուզում գալ:

Նասրէդդին շահը իր սովորական արագ վճռակա՜նութեամբ իսկոյն մի վաշտ զօրք էր ուղարկել, ապստամբները ջարդուել էին, Սէյիդ Ալէմգիրը բռնուել և այդ օր՝ հանդիսով քաղաք էր բերւում:

Վաղ առաւօտեանից ամէնքը շապում էին թօփխանէի հրապարակը՝ ապստամբ գերիի մուտքը տեսնելու:

Սակայն և այդ օրը կատարւում էր թօփխանէի մօտ գտնող կրթութեան հրապարակում՝ սովորական շաբաթական զօրահանդէսը:

Շրջապատուած մի ստուար շքախմբով, թագաւորի որդին, որ զօրաց ընդհանուր հրամանատարն էր, Դէքը Լամաս ծառուղու դարբասից արդէն երևում էր։ Դուան կողքին շարուած տասնի չափ թնդանօթածիգ սուսերամերկ պահակներ անմիջապէս բարև բռնեցին, վեց շեփորներ կերկերացին և արքայորդին ծանրաքայլ, մեծաւորական ականարկներ նետելով ամէն կողմ, անցաւ խոնարհած գլուխների միջով ու քայլեց դէպի կրթութեան հրապարակը։

Բայց այդ ինչ ալլանդակ խաժամուժ էր, որ խռնուած՝ սպասում էր Դէրուէզա Ղազուին դարպասի կողքին։

Կիսամերկ, ցնցոտի, հաշմանդամ կանայք, մանուկներ, ծերեր ու երիտասարդներ վիրալից գէմքով, բոբիկ ու աղտոտ, բռնել էին խռնուած ամբօխի երկու շարքի առաջ։ Հրում-հրմշտկում էին միմեանց, ոտնատակ տալիս թույլերի, աշխատում էին իրար առաջ կանգնել, միմեանց ետ թողնել...

Պարզուեցին ձեռքեր, երբ ալան մտաւ շարքի մէջ, բարձրացան աղաղակներ։ Ֆէրրաշները, որոնք քայլում էին առջևից, աշխատեցին իրենց երկար փայտերով ետ մղել նրանց, կանայք խռպոտ ձայնով ճչացին... և արքայորդին ստիպուեց անցնել նրանց միջով։

Զը նայելով կատարուող յուզումներին, Թէհրանի բազմաթիւ մուրացիկները այդ օրն իսկ չէին կամեցել կորցնել, և, ինչպէս սովորութիւն էր դարձել, քաղաքի ամեն կողմերից, լուսածագից առաջ անգամ կիտուել էին այդտեղ «աղալի» անցնելուն սպասելով, որովհետև արքայորդին էլ սովորութիւն էր դարձրել անցնելիս միշտ նրանց մի բուռը գրամ նետել։

Դա սովորական բան էր և մուրացիկներից բացի, շատ քիչ մարդիկ էին առ հասարակ հաւաքւում հինգ-շաբթի օրերը արքայորդու անցնելու ճանապարհի վրայ։

Բայց այդ օրը, բացի մուրացիկներից, հրապարակի վեց դարբասներից կոյտ առ կոյտներս էր լցւում բազմութիւնը, տեղ բռնում զատարկ կողմերը և սպասում Սլէմգիրի բերելուն։

Սկզբում, քանի դեռ «աղան» չէր անցել, ամբո-

խի և արքայորդու անցած ճանապարհի վրայ շարուած մուրացիկներին պահակները զսպուած էին պահում։ Իսկ երբ անցաւ, գրեթէ վազն ի վազ սահեց նա այդ այլանդակ շարքի միջով, նետեց աջ ու ահեակ մի քանի բուռը դրամ—այն ժամանակ պահակները ետ քաշուեցին և տեղի ունեցաւ մի խայտառակ խառնուրդ։

Գետին ընկնող իւրաքանչիւր դրամի վրայ նետուել էին տասնեակ մուրացիկներ։ Կին, տղայ, ծեր, երիտասարդ՝ խառնուել էին իրար ահռելի և միանգամայն զգուշիկ կատաղութեամբ։ Թաւալում էին ցետի մէջ, բռնուցքներով ծեծում, խածնում էին, ոտնատակ տալիս իրար... ձիջ, հայհոյանք, օւնոց, աղմուկ...

Կանանց ցնցոտի սաւանները ընկել էին, տղայք, խրուած ցետի մէջ՝ ոտնատակ էին գնում։— Մի կողմում մի երիտասարդ գետին էր տապալել մի կնոջ և աշխատում էր նրա բռան մէջ եղած դրամը կորզել։ Կինը գալարւում էր, հայհոյում, կծոտում. երիտասարդը հարուածում էր, գզգզում։ Մի ուրիշ կողմ երկու ոտաբոբիկ ծերունիներ ճգնում էին հասնել՝ մարդկանց ոտների միջով սպրտող պատանուն, որ յաջողուել էր բաւական դրամ ժողովել ու փախչել։— Մի այլ տեղ՝ երկու կանայք պատին էին սեղմել մի ծերունու, ճշում էին որ շատ էր ժողովել և որ իրենք կիսամերկ էին, որ այդ գծուծը չը պէտք է գրկէր իրենց։ Ապտակ, կսմիթ, թուք ու ցետ էին կարկտում նրա վրայ. իսկ ծերունին անզրդուելի, բռնուցքը գրպանի մէջ դրամով, լուռ՝ թոյլ էր տալիս որ ծեծեն, բզկտեն իրեն, բայց ոչ փախչում էր և ոչ էլ ձեռքը գրպանից հանում...

Գտել էր ամբոխը իր գուարճութիւնը։ Եւ մարդիկ, ոչ իսկ մտածելով միջամտելու, հեռու կանգնած՝ քրքրում էին, յաղթողին քաջալերում կանչելով, ծեծուողին ծաղրում սուր խօսքերով։

Մարդկային խորին, ահաւոր թշուառութեան այդ տեսարանը, ստամոքսային անասնական այդ կռիւը ժամանց էր սպասող ամբոխի համար։

Այդ տեղիցը չը շարժուեց, մի քանի, աւելի այդպիսի բաների սիրահարները, մօտեցել զննում էին, մինչև որ վերջ ի վերջոյ պահակների սպաններից մէկը

գոռաց մուրացիկներին.

— Դէ՛հ, բաւական է, անամօթներ, կորսուէք գնացէք...

— Թողէ՛ք, ձայնեց նրան ամբոխից մէկը—մեզ զուարճացնում են:

Մուրացիկները և ոչ իսկ ուշադրութիւն դարձրին սպային, զօրքերն էլ փորձեցին քշել նրանց, գոնէ բաժանել կռուողներին, բայց հայհոյանք միայն ստացան: Նոյն բանին արժանացաւ նաև հրապարակի կարգապահ Հօսէյն-նայիբը, որ փայտը ձեռքին գորգոռալով մօտ վազեց ու սրա-նրա մէջքին հարուածներ իջեցրեց...

Եւ գուցէ դեռ երկար շարունակուէր այդ, եթէ յանկարծ չը լնուէր Լալազարի կողմից երաժշտութեան ձայն, յետոյ մի աղմուկ, որ ալիձև տարածուեց ամբողջ հրապարակում.

— Բերում են, բերում են...

Մուրացիկները իսկոյն ոտքի ելան, ամբոխը սեղմուեց դէպի Լալազարի բերանը և վազկենապէս ամենինչ լռեց:

Դարպասից մտնում էր նախ երաժշտութիւնը, որ նուագում էին պարսկական կօզակները, յետոյ երևացին 50 ալլ կօզակներ իրենց գնդապետի հետ և հուսկ ուրեմն, հարիւրի չափ փոշոտ, աղտոտ, գինուորների մէջ տեղում՝ երևաց սպիտակ ձիու վրայ նստեցրած ապրստամբը, որի ձեռքերը կապուած ետևից՝ շղթան բռնել էր մի սպայ, իսկ ոտները ամրացրած էին ձիու փորի տակ:

Երիտասարդ մարդ էր. չը նայելով սպիտակ հագուստի վրայ դրոշմուած ցեխին և փոշուն, չը նայելով կապոյտ փաթոթի կեղտերին և գզգզուած դրութեանը, նրա դէմքը պարզ երևում էր լուսաւորող արևի մէջ:

Ամբոխը սառած, լարուած հետաքրքրութիւնից՝ դիտում էր այդ դէմքը: Սէյիդը ուղղաձիգ, սառը և անտարբեր նայում էր ուղիղ իր առաջ և մի տխուր, բայց արհամարհական ժպիտ խաղում էր նրա կիսաբաց շրթունքների վրայ:

Աւագանի մօտ երաժշտութիւնը լռեց, ամբոխը ետ

քաշուեց և կօզակների խումբը իր գերիի հետ մտան 'Իէրը-Էլմաս ծառուղին: Ժողովուրդը խռնուեց այն կողմ, դարձեալ աղմուկ բարձրացաւ և ամբողջ լայն փողոցը մինչև պալատի դուռը, ապստամբը և ո՛չ իսկ ուն է քաջալերական բառ լսեց ամբոխից:

Սակայն երբ Շահի մզկիթի առաջից ծռուում էին, այստեղ կատարուեց մի դէպք, որ շանթի ազդեցութիւն ունեցաւ:

Յանկարծ մզկիթից դուրս թուաւ մի սպիտակազգեստ երկարահասակ սէյիդ, հրեց հրմշտկեց ամբոխին, ոստնեց պատից դուրս ցցուած պատուանդանի վրայ և գոռաց գերիին.

— Ողջո՛յն Սէյիդ Միրզա—Րիզա Ալէմգիրին...

Ալէմգիրը նայեց այն կողմ, գունատուեց, յետոյ ժպտաց և ասաց բարձրաձայն.

— Ողջո՛յն, սէյիդ Հաբիբուլլահ, ուրախ եմ որ վերջին անգամ տեսնում եմ քեզ... Ես խաղս կորցրի...

— Իսկ մենք՝ դեռ ո՛չ... գոչեց Սէյիդ Հաբիբուլլահը և դառնալով դէպի խռնուող ժողովուրդը, որոտացող ձայնով գոչեց.

— Ով սիրում է Աստծուն և նրա Մեծ Մարգարէին, յանուն Քէլբէլայի մեծ մօշտէյիդին!...

Իսկոյն ձայները լռեցին և ամբոխը կանգ առաւ: Կօզակների գնդապետը ըմբռնեց որ մի նոր բան է կատարուելու յօգուտ գերիին, անմիջապէս դարձաւ ու գոռաց կօզակներին.

— Յառա՛ջ, վազքով... մտրակեցէ՛ք գերիի ձին...

Բայց Սէյիդ Հաբիբուլլան տեսաւ այդ, կայծակի արագութեամբ նետեց իրեն պատուանդանից ցած և պայթելու չափ բարձր ձայնով գոռաց.

— Մի թողնէք, մահմեդականներ, Քէլբէլայի մօշտէյիդի նախն է, որ բռնել-սպանել են ուզում...

Այդ խօսքերը բաւական եղան ալէկոծութեան համար: Հազարաւոր ամբոխը գոռհ տուաւ դէպի կօզակները, որտեղից որ էր երևան եկան գաւազաններ, սրեր... Կօզակների մի խումբը մտրակեց ձիերին, միւսը նիզակները դէպի ետ՝ դէմ տուին... իսկ Սէյիդ Հաբիբուլլահը, որ ոտքի էր ելել ընկնելուց, ձեռքերով շի-

փոր կազմեց բերնի կողքերին և գոռաց դէպի ամբոխը.
— Հասէ՛ք, խէսփուշներ...

Իսկոյն ամբոխի գլխների վրայով գրեթէ, զանա-
զան կողմերից դուրս նետուեցին մի խումբ այլանդակ
ցնցոտիներ, որոնք վրայ տուին կոզակներին: Աղմուկ,
ճիչ, ոտի տակ ընկնողների աղաղակները, փայտերն ու
նիզակները, նետուած դաշոյններն ու բռունցքները խառ-
նուեցին միմեանց ահռելի կատաղութեամբ:

Կոզակները, մի սպայի հրամանի վրայ՝ անմիջապէս
ձիերի գլուխը դարձրին, յետոյ միմեանց սեղմուեցին—
փողոցի լայնքը բռնելով և նիզակները հաւասարապէս
դէմ տուին խուժող ամբոխի առաջ...

Մինչ աչդ, նրանց ետևի կողմում գնդապետը մի
ուժգին հտրուած տուաւ սրի տափակ կողմով Ալէմգի-
րի ձիու մէջքին, և խումբը գերիի հետ սրարշաւ իջան,
ձիերովն ուղղակի պալատի դռնով ներս ընկան և մեծ
դարբասը շառաչիւնով փակուեց նրանց ետևից...

Պալատի դռան մօտի պահակները անմիջապէս
դուրս լեցուեցին, պարսպի վրայ երևաց Նալիբը—Սալ-
թանէի գլուխը և չէր անցել տաս-տասնհինգ րոպէ, որ
ամբոխը ջարդուած, ծակծկոտուած, մինչև իսկ տեղու-
ցող գնդակներից հալածուած՝ քշուեց երկու կողմից
պալատի փողոցների մէջ և կէս ժամ յետոյ պալատի
ամբողջ թափի դարբասները շառաչիւնով փակուած էին
բոլոր անցորդների առաջ:

Ալէմգիրը կորսուած էր այլ ևս, ժողովուրդը, Սէ-
լիդ Հաբիբուլլան և սկզբից դարանի կեցած խէսփուշ-
ները չը կարողացան ազատել նրան, շնորհիւ տեղին:

Սէլիդ Հաբիբուլլահը տրորուած, հրուած ու ջար-
դուած դուրս նետուեց ամբոխից և ուշքի եկաւ միայն
այն ժամանակ, երբ տեսաւ որ Էնդէրուհի դռնից դուրս՝
գտնուում է Նասրի խիավանում:

Կանգ առաւ, յուսահատաբար ձեռքերը ծնկներին
խփեց և քիչ մնաց լաց լինէր: Այնքան լաւ պատ-
րաստուած դաւադրութիւնը, շնորհիւ ամբոխի խռնուե-
լուն և այդ պատճառով էլ՝ իր ուշանալուն՝ անյաջող
եղաւ:

ձգնել էր պատուել ամբոխը մօտ գնալու կօզակնե-

րին, գերին, բայց ամեն անգամ ետ էր հրել նրան ժողովուրդը իր հեղեղումով և նա հագիւ հագ, արիւնքրտինք մտած՝ կարողացել էր հասնել կողակներին Շահի մէջիդի կողքին... և ահա ամեն ինչ այժմ ոչնչացել էր, ժողովուրդը փշրուել էր տեղի նեղութիւնից, դէմ տուած զօրեղ գինուորական շղթայից և հալածուած էր թողնելով պալատ մտցնելու Ալեմգիրին, որտեղից անշուշտ նա ողջ չէր դուրս գալու:

Յուսահատաբար կքուեց մի ծառի տակ և ծունկները տրորելով շուրջն էր նայում:

Խէսփուշներն անգամ չը կային: Ամբոխի հոսանքը ցրուել, միմեանցից բաժանել էր նոցա ևս...

IX

Մինչ այդ, Սէյիդ Ալեմգիրին, որ իսկապէս կոչուած էր Աղա-Միրզա Բիգա, մտցրին արտաքին բազից դէպի ներս՝ Շահի սրահը, ուր թագաւորը իր մինիստրների հետ նստած խորհրդի սրահում՝ սպասում էր:

Պահ մի աղմուկը, հրացանաձգութիւնը ցնցել էր նոցա, ամենքը վախեցած ու շփոթուած շարժուել էին դուրս վազելու, բայց շուտով յայտնուեց Նաիրը-Սալթանէն և հանդարտեցրեց՝ տեղեկացնելով Շահին եղածները, հաղորդելով որ խուժանը արդէն ցրուած է և Արքի (պալատի թաղի) դարբասները փակուած ու պաշտպանուած նրանց առաջ,

Շահը դէմքը կնճուեց, պահ մի լուեց, լետու խիստ ձայնով ասաց,

— Եւ ո՞վ էր այդ սէյիդը որ գրգռում էր ժողովրդին:

— Յայտնի չեղաւ, Զերդ Մեծութիւն...

— Լաւ, ներս բերէք ապստամբին:

Ներս բերին Ալեմգիրին, որի ոտները շղթաներից ազատել էին, բայց ձեռքերը դեռ ետեւից կապուած էր և չուանի ծալը բռնել էր Սաադը-դովլէն— այն պաշտօնեան, որ ուղարկուած էր ապստամբի դէմ զօրքով:

— Ս.Ֆ.Ֆէրիմ... ասաց շահը խորը գլուխ տուող պաշտօնեային— բարաքեալլահ... Այժմ քանդիր դորա

ձեռքերը և գնա ինքդ հանգստացիր...

Յետոյ երբ քանդել էին և Սէյիդ Ալէմգիրը անշարժ մնում էր դռան մօտ, Շահը ակնոցները դրեց աչքին և պահ մի սկսեց խոր գննել նրան ոտից մինչև գլուխ:

Սէյիդը մնում էր լուռ, անշարժ և քիչ գլուխը խոնարհեցրած:

— Աջալիբ... (զարմանք) խօսեց վերջապէս Շահը — սա է այդ նշանաւոր՝ Ալէմգիր կոչուողը... սա խօսի ջահել լակոտ է...

Յետոյ դարձաւ նրան և ասաց խստութեամբ.

— Դո՛ւ ես, որին Ալէմգիր անունն են տուել... Խօսիր... Դո՛ւ ես Ալէմգիրը, որ յանդգնեցար իմ գէմ ելնել... Պատասխան տուր:

Ալէմգիրը մի վայրկեան նայեց Շահին ուղղակի և ասաց.

— Ինձ այդպէս են կոչում... Իսկ ես՝ ոչ:

— Իսկ դու ո՞չ, Իսկ ի՞նչ ես կոչում դու քեզ, ապրստամբ, թէ՛ մարգարէից ուղարկուած:

— Ես ինձ կոչում եմ Սէյիդ Միրզա Րիզա, մարգարէի սերունդից...

— Հը՛մ... Իսկ ո՞վ է ուրեմն այդ Ալէմգիր ասածը...

Սէյիդը դարձեալ լուռ մնաց մի րոպէ և գլուխը կրծքի վրայ խոնարհած, յետոյ նայեց ինքնակալին ու խորունկ շեշտով խօսեց.

— Թող Աշխարհիս աղօթարանը ¹⁾ թոյլ տայ ինձ մի քանի լաւ խօսքեր ասելու նրան: Խօսքեր, որոնք ո՛չ թէ իմ—Սէյիդ Միրզա Րիզայի կողմից են, այլ իսկական ալէմգիրի, բուն ալէմգիրի կողմից...

— Աջալիբ... դարձաւ Շահը Սադրազամին— ուրեմն այս մարդը ինքն-իրեն ալէմգիր չէ ուզում կոչել... տեսնում էք, բաւական համեստն է եղել հարամզադան...

Ու ծիծաղեց: Պալատականներն էլ ծիծաղեցին:

— Ո՛չ, Զերդ Մեծութիւն, խօսեց Սէյիդը— ես ինձ այդպէս ո՛չ անուանել եմ և ո՛չ կանուանեմ... Այդ

¹⁾ Հաշին տրուող սովորական փառաստուծ:

մեծ անունը իրաւամբ միմիայն մէկին է պատկանում աշխարհումս և այդ «միմիայն մէկը» — ժողովուրդն է...

Շահը, որ ժպիտը դէմքին սպասում էր շողոքորթութիւն լսելու իր հասցէին և արդէն մտքում ողորմելի էր գտնում ապստամբին, ապշեց լսելով այդ խօսքերը: Շարժուեց օթոռի վրայ և մի «հըմ» արձակեց: Յետոյ նորից ակնոցը ցցեց քթին և աւելի ուշադրութեամբ սկսեց գննել խօսողին:

— Այո՛, շարունակեց սէյիդը — աշխարհում միմիայն մի հատ ալէմգիր (աշխարհակալ) կայ, ամէն տեղ, հիւսիսից հարաւ, օրեմուտքից արեւելք միմիայն նա է որ իսկական աշխարհակալն է... Ժողովուրդն է այդ և ահա այդ նո՛յն ալէմգիրն է որ խօսեց իմ բերանով՝ մեր իրաւունքները բռնաբարող, մեր կրօնը պղծող և մեզ օտարին ծախողների դէմ...

Շահը իջեցրեց ակնոցը և յուզուած օտքի ելաւ: Յետոյ մի քանի քայլ առաջ գնաց ու ասաց.

— Մարդ, դու բաբի չէս արդեօք:

— Ո՛չ երբէք, Զերդ Մեծութիւն... Էս մարդ եմ և այս ըոպէիս Ալէմգիրի, իսկական Ալէմգիրի բերանը... Շատ եղաւ մեզ այս բոլորը, Թագաւոր, շատ եղաւ, խնայիր քո ժողովրդին, խնայիր երկիրը և խնայիր մեր սուրբ կրօնը... Ժողովուրդը, ճշմարիտ է ուղտ է համբերատար, բայց երբ չափազանց են տանջում նրան — առիւծի է փոխւում... Քո պաշտօնեաները, ո՛վ Աշխարհիս ազօթարանը, քո մեծամեծները խաբում են քեզ և ոսկիների փոխարէն օտարին ծախում մեր երկիրըն ու կրօնը, մեր իրաւունքներն ու արտօնութիւնը... Գալիս է այն օրը, երբ պարսիկը իր հողի մէջ օտար, ստրուկ և ֆակիր կը համարուի... Այս ըոպէիս իսկ, Թագաւոր, նա մռնչում է սաստիկ ցաւերից. տառապում է, ուտելու հաց չունի... պաշտօնեաներդ եզիդների նման կեղեքում են նրան անհաշիւ ու անգթօրէն. խլեցին մեր ամէն ինչը... Ո՛չ տուն մնաց, ո՛չ իրաւունք և ո՛չ շարժուելու տեղ... Այժմ դուրանն են ծախում ինգլիզին՝ նրանց ոսկին առնելով... Զգուշացիր, Թագաւոր, Ալէմգիրը զարթնել է, քիչ յետոյ կը մռնչայ կատաղութիւնից, ճանկերը կը պարզի և այլ

ևս ո՛չ ոք նրան դէմ դնել չէ կարող...

— Բայց... բայց... ասաց Շահը ևս քանզևս յուզուած — այս սէյիդը յիմար չէ եղել և հիանալի էլ պարսկերէն է խօսում...

Յետոյ դարձաւ մինիստրներին և ասաց քմծիծաղով.

— Տեսնում էք ինչպէս գիտէ ձեր կերած կաշառքների մասին, ձեր կեղեքումները, ազահութիւնը... Բարաքեալլահ Սէյիդ... դէ՛հ, տեսնէ՞ք, էլ ուրիշ ինչ գիտես... գուցէ և այն գիտես որ եթէ ինզլիզներինց ետ վերցնեմ տուածս արտօնութիւնը, պիտի միլիօններով տուգանք վճարեմ... ինզլիզը, խօ գիտես, կատակ չի սիրում անել... հը՞, գիտես այդ...

— Զերդ մեծութիւնը ծիծաղել է սկսում ինձ վերայ... Թող լինի. ես և ամբողջ ժողովուրդը գիտենք այդ... բայց ժողովուրդը համաձայն է վճարել այդ միլիօնները, միայն թէ օտարների չը տրուի մեր իրաւունքները, չը սահմանափակուի մեր ազատութիւնը...

— Այդպէս... իսկ դու ունի՞ս այդ միլիօնները:

— Այլեմգիրը ունի... ասաց հպարտութեամբ Սէյիդը — նա կը տայ... ժողովիւր նոցա մեծերին, կանչիւր նոցա առաջնորդներին և պիտի համոզուես որ ժողովուրդը իր շորերն իսկ կը ծախէ, միայն կուգենայ իր իրաւունքները պահպանել և չը ծախել նրան օտարահաւատների...

Շահը մի վայրկեան լուռ նայեց նրան, յետոյ դարձաւ Սադրաղամին և ասաց.

— Յիմար չէ, ես ու իմ Աստուածը... խելօք է ձեր բոլորիցդ... խելօք է և լաւ խորհուրդներ է տալիս. Սադրաղամ, աչքի առաջ ունեցիր...

Ապա մէկէն դարձաւ Սէյիդին և ասաց խստութեամբ.

— Իսկ դու չե՞ս այն, որ ասել է թէ պիտի կործանել իմ թագաւորութիւնը, դու չե՞ս նա, որ գալիս էր ինձ դէմ կռուելու: Ասա՛, ուրանում ես այդ:

— Ոչ, թագաւոր, ճիշտ է, այդ ես էի... բայց քո նոյն իսկ մէկ պաշտօնեայի յանցանքի պատասխանա-

տուութիւնը ընկնում է քեզ վրայ, իսկ քո պաշտօնեաները...

— Լսում եք, մարդիկ, գոչեց Շահը պալատականներին, ապա դարձաւ Սէյիդին և ծիծաղելով աւելացրեց. — Աֆֆէրիմ, երևի գիտես որ մեռնելու ես և դրա համար վճռել ես այդպէս խօսել:

— Եթէ գիտենայի որ կապրեմ — դարձեալ այս նույնը և աւելի խիստ խօսքեր կասէի...

— Եւ պիտի ապրես... քայլեց դէպի նա Շահը — պիտի ապրես, սակայն մինչև անցնի օրը, երբ ապացուցանեմ քեզ թէ Ալէմգիրը կոչածդ ամբոխը մի նախիր է, որին ուզածս ժամանակ և ուզածս տեղը կը քշեմ, կը ջարդեմ, կը ոչնչացնեմ... և այն օրը, երբ Ալէմգիր ասածդ ոչխար դառնայ ոտներս լզելու չափ, այն օր ես նրան կը բերեմ քո կախաղանի տակ՝ քեզ վրայ ծիծաղել տալու համար... և այժմ, գնա... Տարէ՛ք դրան բանտ. .

— Զգուշացիր, թագաւոր, խօսեց սէյիդը, երբ սպասաւորներից մէկը նրան էր մօտենում՝ դուրս տանելու — Ալէմգիրը զօրեղ է և... անյաղթելի...

— Կը տեսնենք, կը տեսնենք... Տարէ՛ք և լաւ պահպանեցէք դրան... ուրիշ ասելիք ունիս...

— Ոչ. միայն անցնի օրը, երբ Ալէմգիրը պիտի մռնչայ... և վաղ ձեզ այն օրը. կամ կը փշրուէք և կամ նա իր պահանջածը կստանայ...

— Այդ մասին կը խօսենք քեզ հետ կախաղան գնալուց մի ժամ առաջ...

Ասաց Շահը, ձեռքով նշան արաւ դուրս տանելու, յետոյ մէջքը դարձրեց և մտաւ իր առանձնասենեակը:

Ալէմգիրը կոչուող սէյիդին տարան: Շահը ներս մտնելիս նշան արաւ Սադրաղամին իր հետ գնալու և որովհետեւ բարձրաձայն էր խօսում, սրահի մէջ եղածները պարզ կերպով լսեցին սոյն խօսքերը.

-- Եւ ո՛չ մէկը, Սադրաղամ, ո՛չ մէկը այդ սէյիդի չափ խելք չունիք... իրաւունք ունէր նա. պիտի գայ մի օր, երբ Ալէմգիր — ժողովուրդը ձեր ագահաբար կերածները բոլոր ձեր քթիցը կը հանի... հեռացէք բոլորդ...

Այդ ժամանակ էր ահա, որ Սադրազամը ցած ձայնով մի բան տասց նրան, որից յետոյ պալատականները սոսկումով ոստնեցին՝ լսելով Շահի զայրալիր աղաղակը։

— Ինչպէ՛ս... գոռում էր ինքնակալը կատաղի— արդէն .. և ժողովուրդը լսում է, կատարում է...

Պալատականները վախեցած միմեանց երեսի նայեցին։ Հասկացել էին։ Սադրազամը Շահին հաղորդել էր մօշտէյիդի արգելքը ծխելու մասին և ժողովրդական ցույցերը, պատմել էր նաև Աշտիանցու—Թէհրանի մեծ մօշտէյիդի համակամութիւնը այդ խնդրում։

Պահ մի խոր լռութիւն տիրեց. ամէնքի աչքը սևեռուած էին Շահի առանձնասենեակի բաց դռանը։

— Կանչել իսկոյն Հաջի-Մուհամէդ Հասան թաջիրբաշուն, ¹⁾ պատժել նրան, որ թոյլ է տուել խանութները փակել... Աքսորել նրան...

Պալատականների դողը բռնեց. ինքնակալը սաստիկ զայրացած էր երևում։

— Թո՛ղ... լսուեց քիչ յետոյ նորից նրա ձայնը— Թո՛ղ այդպէս լինի... Ո՛չ մի խօսք այլ ևս... Կանչել տուր Նայիրը-Սալթանէին... աքսորել թաջիրբաշուն...

Յետոյ, երբ դարձեալ լռութիւնը տիրեց, սենեակից գլխիկոր դուրս եկաւ Սադրազամը և գունատ՝ ձեռքով արեց ամէնքին իսկոյն հեռանալու։

Բոլորը ոտերի ծայրերի վրայ շտապեցին դուրս ելնել սրահից։

Փոթորիկը սկսւում էր. ամէնքը տխուր, մտախոհ և յուսաբեկ էին, զգալով որ մօտեցել են ծանր օրերը։

X

Սկսել էր մանր ձիւնել և ցրտերը վրայ էին հասնում. բայց այնպիսի ցրտեր, որոնք միայն մի կամ երկու օր էին տևում, այն էլ ոչ աւելի քան զէրօից մի քանի աստիճան ցած։ Տաք չէր—ահա բոլորը, այլ և

¹⁾ Վաճառականապետ, որ պետութեան կողմից ճանաչուած է իբր գատաուր վաճառականների և նրանց արածներին պատասխանատու։

ցելս էր, անտանելի ցելս՝ մանաւանդ լպրծուն դարձած շուկաներում և աղտոտ փողոցներում:

Պալատի շուրջը միայն քիչ մաքուր էր, այն էլ, որովհետեւ քարած չէր մեծ մասամբ, հալած ձիւնից ցելանում էր և եղած աղբի ու տերեւների մնացորդների հետ զգուելի կոյտեր գոյացնում պատերի տակ:

Զը նայելով դրան, Դեկտեմբերի այդ ցուրտ օրը մայրաքաղաքի զանազան կողմերից հասնելով՝ պալատի առաջ ջորիներից ցած էին իջնում զանազան կրօնաւորներ՝ շրջապատուած հետիոտն խումբ-խումբ ծառաներով. յետոյ քղանցքները ժողովում և ներս էին մտնում:

Շահը քաղաքումը չէր և Սադրազամը աչգային ժողով էր գումարում, ուր հրաւիրուած էին բարձր ազնուականութիւնից, բարձր հոգեւորականութիւնից և միջին դասակարգից մի քանի յայտնի հարուստ ու ազդեցիկ մարդիկ:

Սկզբից նա յայտարարել էր որ ժողովը կայանում է՝ որոշելու համար թէ ո՞րտեղից և ինչպէս պէտք էր վճարել անգլիական մենավաճառի ընկերութեան տուգանքը, քանի որ ըստ հրամանի Շահի, մենավաճառը ջնջւում էր:

Այդ բոլորը կատարւում էր մի շարք կարեւոր դէպքերի իբր արդիւնք: Ժողովուրդը յուզւում էր և ցոյցերն էր արդէն սկսել. կրօնաւորութիւնը արձակ-համարձակ զրգուում էր ժողովրդին՝ ոտքի ելնելու:

Օգտուելով մենավաճառի դէպքից, Պարսկաստանի այդ եթէ ոչ առաջին-գոնէ երկրորդ Շահը—կրօնաւորութիւնը սեղմել էր իր շարքերը, կազմակերպուել, գաղտնի ընկերութեան գորեղութեամբ ցանցերը մեծացրել, գործակալներն ու դրդիչները բազմացրել և մտադիր էր մի կտրական հարուած տալ Շահի տիրապետութեան և մի անգամ ընդ միշտ զգացնել իր զօրութիւնը:

Սէյիդ Միրզա Բիգա Սլէմգիբը ձեռնարկել էր յայտնի ապստամբութեան՝ նրա քաջալերութեամբ, և, չափազանց ոգևորութեամբն ու արագ, առանց լայն պատրաստութեան գործի սկսելը՝ ոչնչացրել էր նրա շարժումը: Սէյիդ Հաբիբուլլահը Քէլէլայի մեծ մօշտէյիդի

նայիրներին (գործակալ) էր և Թէհրանի բարձր կրօնաւորութեան յանձնարարութեամբ էր ոտքի հանել խէսփուշներին...

Կրօնաւորութիւնը ժողովրդի օգտի զիմակի տակ, յանուն նրա, յենուած ռուսաց դեսպանատան քաջալերութեան վրայ ևս, այժմ այն աստիճան յանդգնօրէն հրապարակներում, մղկիթներում և շուկայում ապրտամբութիւններ էր կազմակերպում, որ Սադրագամը ըմբռնեց կացութեան ծանրութիւնը:

Զինու ոյժով անհնար էր դէմ դնել. զօրքն անգամ ընդունակ էր դառնալու մեծ մօշտէյիդի կողմը, քանի որ, ինչպէս նկատուեց, զօրապետից սկսած մինչև յետին զինուորը ամենայն հպատակութեամբ լսում և կատարում էին մօշտէյիդներին հրամանը, փշրել էին իրենց ծխափողները, զայլունները և համարձակութիւնը այն աստիճանի էին հասցրել, որ չէին քաշուում փողոցներում, բազմութեան մէջ՝ հայհոյել մինիստրներին, թագաւորին...

Այս բոլորը շատ լուրջ հետեանքների կարող էին հասցնել: Հնար չկար ուրեմն որևէ միջացաւ չէզօքացնել կրօնաւորութեան ազդեցութիւնը: Մնում էր մի կերպ զիջանել գոնէ, նախ յուզումները դադարեցնել, սպառնացող ընդհանուր ապստամբութեան դէմն առնել:

Եւ Շահը հեռացել էր քաղաքից ու չը նայելով ռուսաց դեսպանատան նամակին վերադառնալու, որովհետև ժողովուրդը մտածում էր քրիստոնեաների կոտորած յառաջացնել—նա ներս չեկաւ, լուր ուղարկեց դեսպանատան որ հոգ չանեն և հրամայեց Սադրագամին շտապել ժողովը գումարելու:

Ուրբաթ օր էր ժողովի օրը նշանակուած, Դեկտ. 19-ին: Ժողովուրդը ներկայացնող այդ խորհուրդը գումարւում էր Շահի գիւլանխանէն, որ երէկանից պատրաստուած էր դրա համար: Սադրագամը առաւօտ շուտով պալատում էր բոլոր միւս մինիստրների հետ և ընդունում էր եկողներին:

Հետզհետէ սենեակ էին մտնում սպիտակ փաթոթներով ախօնդներ, կապույտ և կանաչ ապարօշներով

սէլիդներ, խոնարհուած Սադրազամի և մինստրների առաջ, մի քանի ընդէ փոխադարձ հաճոյախօսութիւններ անուամբ և երբ սրահը լիքն էր, մեծ մինիստրը իր կողքին կանգնած մի բարձր կրօնաւորի դարձաւ և ասաց.

— Ինչպէս էք կարծում, չը սկսենք:

— Ինչպէս Զերդ վսեմութիւնը կը ցանկայ. բաւական ժողովուել են:

— Սոյ, գրեթէ բոլորը կան:

Եւ դառնալով խումբ առ խումբ միմեանց հետ խօսողներին, ասաց բարձրաձայն.

— Աղաներ, սկսենք... համեցէք տեղ բռնէք...

Ամբողջ տասնեւհինգ ընդէ տեղ մինչև միմեանց հրամցրին վեր ու վար, լետոյ տեղաւորուեցին այնպէս, որ Սադրազամի աջ կողքը բռնել էին երկու յայտնի ախօնդներ, ձախը մի նշանաւոր սէլիդ, լետոյ մինիստրները, ապա միւս կրօնաւորները և ամենից ցած՝ մայրաքաղաքի յայտնի հարուստ վաճառականներն ու սեղանաւորները:

Բոլորը նստել էին գետին, պատերի տակ փռուած թաւշեայ ներքնակների վրայ:

Երբ տեղաւորուեցին և մի քանի ընդէ լուսութիւն էր տիրել, մեծ վեզիրը շարժուեց, գրպանից կլոր փաթաթած մի թուղթ հանեց, դարձաւ ժողովականներին և ասաց.

— Աղաներ, Աշխարհիս աղօթարան, Իրանի մեծ Շահընշահ—որի կեանքը Աստուած երկար պահպանէ...

— Ամին... ասացին ամենքը:

— ... Բարեհաճեց լսել մեծ մօշտէլիդների և ժողովրդեան խնդիրը և վճռեց լուծել անգլիական ընկերութեան տուած ծխախոտի մենավաճառը... Թաւրիզում արդէն դա կոտորուած է և եթէ այդ ընկերութիւնը դեռ պահուած է իր ծառայողները և առևտրականներից առած թամբաբուն—պատճառը, ինչպէս բոլորդ գիտէք, այն է, որ Աշխարհիս աղօթարանը ստորագրութիւն է տուել Անգլիային, եթէ ջնջի մենավաճառը, իբր վարձատրութիւն՝ պիտի հատուցանէ նրանց կրած վնասները... Եւ իրաւ, դուք էլ լաւ տեսնում էք որ ինգլիկները ամբողջ Իրանում մեծ ծախսեր են արել

և չեն կարող թողնել այնպէս ու առանց մի օգուտի՝ հեռանալ: Բացի դրանից, Իրանը չի կամենալ որ իր ինքնակալը տուած խոստումը չը կատարի, այլ և Ինգլիզը երեխայ չէ, որ մենք ձեռքիցը ամեն բան խլենք, իրեն էլ գլխին խփենք ու երկրից դուրս ձգենք... Մի խօսքով, հարկաւոր է այդ մարդկանց վնասները տալ և ճանապարհ ձգել... Այնպէս չէ, աղա... դարձաւ նա կողքի բարձր կրօնաւորին:

— Ի հարկէ. շտապեց ասել մոլլան— այդ այդպէս է. ինչքան որ անհաւատ է ինգլիզը, բայց երբ մենք վնաս ենք տուել նրանց, պիտի վճարենք...

— Այսինքն, աւելացրեց միւս կողքի սէյիդը— նախ պիտի ետ տանք ի հարկէ առածներս, յետոյ վնասներն էլ վճարենք...

— Իսկ ի՞նչ է նրանց պահանջը. խօսեց ցածի կողմից մի սէղանաւոր— եթէ մի քանի հազար թումանի...

— Ո՛չ, ժպտեց Սադրազամը— այստեղ մի քանի հազարը ոչինչ չի անիլ... միլիոններ են պէտք:

— Անշուշտ, խօսեց մեծ մոլլան— Աշխարհիս աղօթարանը իր գանձարանում լի փող ունի— որին Աստուած միշտ լի պահի— և կը վճարի ու Իրանը կազատի անհաւատների պղծումներից...

— Մի քանի միլիոնը ի՞նչ բան է Չահնշահի միլեարդներով լի գանձարանի առաջ. խօսեց մի ուրիշ մոլլա— վճարենք և պրծաւ գնաց:

— Շահի գանձարանը, ասաց Սադրազամը— այնքան հարուստ չէ որ կարողանայ մի անգամով 12 միլիոն թուման տուգանք վճարել...

— Ինչպէս... կանչեց ներքեւից մի վաճառական— 12 միլիոն. . . Դա խօ ամբողջ Իրանն արժէ...

— Ասա աստաֆրուլահ ¹⁾ Հաջի Միրզա Լիւթֆի, ձայնեց մի սէյիդ. Իրանը միթէ այդքան քիչ ես գնահատում...

— Տասներկու միլիոն!... ձայնեցին ամեն կողմից: Յետոյ գլուխներ սկսեցին դէպի միմեանց կռանալ, փսփոսոց լսուեց այս-այն կողմից և վերջապէս մոլլանէ-

¹⁾ Գաւ լիցի:

րից մէկը քիչ բարձր ձայնով ասաց.

— Միթէ անգլիացիք արգէն իրենց պահանջը արել են թղթով:

— Թղթով ոչ, սակայն ինչ տեղեկացրել են և Աշխարհի աղօթարանը գիտէ որ պահանջուած գումարը դորանից պակաս չէ լինելու:

Այստեղ սկսեց մի վիճաբանութիւն, որ հետզհետէ տաքացաւ և ընդհանուր դարձաւ: Վիճում էին թէ անգլիական ընկերութիւնը իսկապէս այդքան պիտի վնասէր և թէ ինչ ունի նա արած, որ պահանջում է այդպիսի խոշոր գումար: Եղան առարկութիւններ, տաքացան, հայհոյեցին անգլիացիներին և հուսկ ուրեմն հասան այն հարցին, թէ որտեղից և ինչ միջոցներով կարելի էր ձեռք բերել պահանջուած գումարը:

Այն ժամանակ մինիստրներից մէկը որ անշուշտ սկզբից ունէր Սադրազամի խօսքը, զգուշութեամբ մէջ ձգեց մի նոր հարկ սահմանելու և կամ անգլիացիներին երկրի մէջ մի ուրիշ արտօնութիւն տալու խնդիրը:

Այս վերջին կէտը հանդիպեց զօրեղ դիմադրութեան, մանաւանդ երբ Քէլքէլայի մօշտէիդի փոխանորդներից մէկը խստութեամբ գոչեց.

— Մեծ մօշտէհիդը պահանջ է դնում ոչ միայն խլել օտարների ձեռքից՝ թամբաքուի մենավաճառը, այլ և բոլոր այն արտօնութիւնները, որոնք տրուել են անհաւատներին... Իրանի մէջ միմիայն Իրանցին իրաւունք ունի երկիրը շահագործելու և ուրիշ ոչ ոք:

Պահ մի ամենքը լռեցին՝ լսելով ամենքից և մանաւանդ ժողովրդից պաշտուած մօշտէհիդի հրամանը:

— Նոյնը և ես կասեմ. ասաց Թէհրանի մօշտէհիդ Միրզա Հօսէյին Աշտիանու գործակալը:

Աշտիանին ինքը չէր կարողացել պալ, որովհետև շատ ծեր էր:

Խնդիրը կենդրոնացաւ ուրեմն միմիայն եկամուտի նոր աղբիւրներ գոյացնելու վրայ:

Եւ այստեղ էր ահա, որ յանկարծ մի երկարահասակ սէյիդ, բարձրացրեց գլուխը և ձայնեց.

— Թող շնորհ անի ինչ մեծ Սադրազամ Էմին-Սօլթանը և պատկառելի ժողովը՝ լսելու:

Իսկոյն ամէն շշուկ դադարեց և ամէնքը սէլիդի
փողմը դարձան:

—Ո՛վ է դա, հարցրեց Սադրազամը կողքի կրօնա-
բորին—ես դրան չեմ կանչել և չեմ էլ ճանաչում:

Կրօնաւորը ժպտալով խոնարհուեց ու ասաց.

—Այդ սէլիդը ինձ—ծառայիդ հետ է եկել... Քէլ-
բէլալի մեծ մօշտէհիդից յատկապէս եկած գործակալն
է... Սէլիդ ադա Հաբիբուլլահ...:

Սադրազամը գունատուեց և շրթունքը կծեց: Ա-
հա թէ ինչ. մեծ մօշտէհիդի կողմից յատուկ գործա-
կալներ են մտնում մայրաքաղաք և իրեն այդ յայտնի
չէ: Յետոյ, դէմքը կնճուեց և խստութեամբ նայեց մի-
նիստրներից մէկին:

Բայց սէլիդը ելել էր տեղիցը, ցցել երկտը հասա-
կը, ձեռքը պարզել և խօսում էր այսպէս.

—Միակ մի հատ հնարք կայ: Մենք ոյժ չունինք
անհաւատներին վռնդելու մեր երկրից, ոչինչ չը տալու
նրանց... Ինգլիզներներն էլ շատ լաւ գիտեն մեր թոյլ
լինելը և եթէ նոյն իսկ վնաս էլ կրած չը լինեն, կառ-
նեն մեզնից այդ միլիօնները... Պիտի տալ—ահա մի-
ջոցը. և պիտի տան այդ գումարը՝ նախ Շահնշահի գան-
ձարանը և երկրորդ ան մարդիկ, որոնք մեր արտօնու-
թիւնները ինգլիզներին տալու համար մեծ փողեր են
վերցրել...

Այս խօսքերը շանթի նման ընկան ժողովականնե-
րի վրայ: Մինիստրները շարժուեցին, Սադրազամը ու-
զեց ոտքի ելնել, բայց սէլիդը դարձաւ դէպի նա և
գոչեց.

—Ես չեմ զրպարտում. սկսած ձեզնից, Էմինը
Սուլթան, մինչև վերջին մինիստրը հարիւր հազարնե-
րով կաշառքներ էք ստացել ինգլիզներից... Նախ վե-
րադարձրէք այդ գումարը, իսկ մնացածը ժողովուրդը
պատրաստ է տալ...

Սադրազամը զայրացած ոտքի ելաւ, նոյնպէս և
մինիստրները, յետոյ բոլոր ժողովականներն էլ և խառ-
նուեցին իրար: Մեծ մինիստրը մի ակնարկ նետելով ե-
ղածի վրայ, զգաց որ ամէն ինչ կորսուած էր և շտա-
պեց կողքի դռնով դուրս նետուել: Նրան հետևեցին

մինիստրները, որոնցից լետոյ սրահի մէջ բարձրացաւ մի աղմուկ. սէյիդ Հաբիբուլլահի ձայնը երբեմն գերիշխում էր, երբեմն մի ուրիշ մոլլայի զայրացկոտ խօսքերն էին լսուում և հուսկ ուրեմն, խառն ի խուռն, ժողովականները միմեանց հետ վիճելով՝ սկսեցին դուրս գնալ, նստել ջորիները և շտապով հեռանալ պալատից։

Մինչ այդ, Սադրազամը շտապով մտել էր խորհրդարանին կից սենեակը, սպասել որ մինիստրներն էլ գալին, լետոյ փակուում էր դուռը և գունատ՝ ասում նրանց.

— Սմեն ինչ վերջացաւ, աղաներ... պէտք է հեռագրել Շահին քաղաք մտնելու...

Այդ միջոցին լսուեց մի աղմուկ դրսից, լետոյ դէպի բազը տանող դուռը ուժգնութեամբ բացուեց և մի սպասաւոր ներս մտաւ շտապով ու Սադրազամին տուաւ մի հեռագիր ու ասաց.

— Կազուինից է. հրամայել են ասել որ շատ կարևոր է։

Սադրազամը դողդոջիւն ձեռքով պատուեց ծրարը և երբ կարդացել էր, ամէնքը նկատեցին թէ նա ինչպէս աւելի գունատուեց և սկսեց դողալ։

— Աղաներ, խօսեց նա մի վարկեան լուութիւնից լետոյ, դառնալով մինիստրներին— Ղազուինում խռովութիւն է... Քաղաքապետը փախել է և Թէհրան է գալիս...

Յետոյ ծալեց թուղթը, գրպանը դրաւ, խոնարհուեց ու աւելացրեց.

— Ես գնում եմ Շահի մօտ... Իմաց տուէք այս բոլորը Նալիբը-Սալթանէին...

Ու թողնելով միւսներին խորին անձկութեան և սարսափի մէջ, դուրս նետուեց սենեակից...

Յիրաւի Ղազուինում սկսել էր ժողովրդի գործնական ցոյցը, որ նմանում էր ուղղակի ապստամբութեան։

Մի մոլլա էր եղել սկզբնապատճառը։ Բազարում տեսնելով որ մէկը ծխում էր դէյլուն, զայրացած խփել ու ջարդել էր ծխելիքը և ծեծել ծխողին։ Սա գնացել էր քաղաքապետին գանգաւ։ Քաղաքապետը ուղարկել էր Ֆէրրաշներ՝ բռնելու մոլլային, բայց մոլլան գրգռել

էր ժողովրդեան և այնպէս լաւ, որ ահագին ամբոխը վրայ էր տուել քաղաքապետի պալատի վրայ և սպառնացել սպանելու նրան:

Եւ այդպէս էր ահա, որ քաղաքապետը ստիպուել էր փախչել քաղաքից, այն էլ շնորհիւ Չահից այնտեղ աքսորուած Թէհրանի Թաշիրբաշի Հաջի Մօհամէդի: Ամբոխը թողել էր անցնելու իր օգտի համար աշխատող Հաջի Մօհամէդին կառքով, իսկ նրա կողքին գունատ և մեռելայի պէս նստած քաղաքապետին, լաւ չը նկատելով ծածկուած կառքի խորքում, կարծել էր Հաջիի ընկերներէից մէկը...

XI

Թէեւ սովորաբար մութ և ամայի են լինում Թէհրանի շուկաները գիշերով և նրա երկար անցքերի բնակիչներն են կազմում նախ՝ շների վոհմակները, լեռոյ՝ այս-այն կողմ հսկող դարուղաներն (բազարի պահապաններ) և վերջապէս ստուերների պէս պատերի տակով սահող-անցնող խէսփուշները—սակայն այդ գիշեր բոլորովին ուրիշ կերպարանք ունէր նա, մանաւանդ պալատին մօտ գտնուող շարքերում:

Ընդարձակ կամարների տակ սոսկալի աղմուկով հնչում էին շների ձայները, որովհետեւ շարժուն ստուերների խմբեր, լուսաւորուած մի մի աղօտ լուս սփռող լապտերով՝ արագութեամբ երթեկեկում էին մթին խորշերում, լսում էին մարդկային աղմուկ, միմեանց հեռուից ձայնելու կոչեր և որը աւելի անսովորն էր—մէկէն հնչում էին ոտնաձայներ որեւէ մութ կողմից և խաւարից բարձրանում էին օռնոցներ, բացականչութիւններ ու խառնիխուռն, անորոշ, բայց սպառնազին աղաղակներ:

Յետոյ, այդ բոլորը ալիքի նման հոսում էր դէպի մի խորութիւն, անցնում դէպի մի այլ շարք և գնում աւելի հեռուները:

Պահնորդ այլ ևս չէր երևում. այլ ևս չէին լրսում նրանց զգուշացնող կանչերը. միայն շներն էին վրդովուած. հորիւրաւոր շներ, որոնք միահամուռ հա-

ջոցներով, արձագանք տուող կամարների տակ, խառնելով իրենց ձայնը մարդկային աղմուկներին՝ դժոխային կերպարանք էին տալիս շուկաներին:

Աղմուկը աւելի շատ էր Սէբգէ-Մէլդանից ուղիղ դէպի ներքև պարզուող երկար ու լայն շուկայի մէջ: Շուկայի բերնից սկսած, յանկարծ հրապարակ էին ուտնել մթուփիւնից հարիւրաւոր ալլանդակ դէմքեր, որոնց առջևից քայլում էր մի մոլլա, — կարպետի մէջ փաթաթուած ու վիզը նրա մէջ թաղած սևադէմ անձ և մի ինչ որ հսկայ կիսամերկ, որ ձեռքի փայտն էր ճոճում օդի մէջ և խանութների տախտակեայ փեղկերին ահաւոր հարուածներ իջեցնում աջ ու ահեակ:

Իսկ մոլլան զիւ ձայնով գոռում էր անընդհատ. այնպիսի զիւ, սուր ձայնով, որ շներն անգամ սարսափով կծկւում էին պտտերի տակ:

Որոշել որևէ նախադասութիւն այդ ժխորից, այդ խառնային աղմուկներից՝ շատ դժուար էր հեռուից: Ամէն ինչ խառնւում էր իրար և մանաւանդ արձագանքի թնդիւնը կամարների տակ, ձայնային մշուշի նման ամէն ինչ խեղտում էր իր ծալքերի, ցնցումների մէջ և խառնուփնթոր տանում հեռուները:

Բայց Մոլլա Նէշէֆ Կուլին գիտէր թէ որոնց էր առաջնորդում. եթէ աղմկում էր, խօսքերի հեղեղ էր դուրս վիժում կոկորդից, այդ՝ ոչ թէ հասկանալի մի բան ասելու համար էր, այլ միմիայն քաջալերելու, ոգևորելու իր աղաղակներով:

Ու յաջողւում էր. ոչինչ խաղաղ չէր մնում շուկայի մէջ. խլրտում, վազք, դռների վրայ փայտի ուժգին հարուածներ...

— Ե՛յ, փողոցայիններ, է՛յ խէսփուշներ, յուլիներ, է՛յ մոխրատան ցնցոտիներ, է՛յ ճշմարիտ միւսիլմաններ. գարկէ՛ք, փշրէ՛ք, գոռացէ՛ք... այսօր կռիւ կայ, կոտորած կայ, այսօր փառքի օրն է, յանուն մեծ մօշտէյիդի...

Ահա նրա բոլոր խօսքերը, որոնք կրկնւում էին, եռապատկւում և որոնցից իւրաքանչիւրը արտասանւում էր նա աւելի և աւելի բարձր, զիւ, ականջ խլացնող ձայնով...

Երբ այդպէս հարիւրաւոր ամբոխը մոլլայի կատաղի աղաղակներով հասել էր շուկայի մէջ տեղը, ձէթէ ճրագի աղօտ լոյսի մէջ երևաց, որ բոլորը գրէթէ զինուած էին ո՛չ միայն երկար ցուպերով, այլ և սրերով և մինչև իսկ հրացանի սւիններով, որոնց ով գիտէ որտեղից էին ձեռք բերել և ցցել երկար փայտերի ծայրերին ու նրանցով աջ ու ահեակ ծակոտում էին ինչ որ պատահում էր—պատ, խանութի դուռ, հաջող շրների. կործանում էին ձէթի ճրագները, քարու քանդանում տեղ-տեղ վերևից կախուած լապտերները...

—Յառաջ, ցնցոտիներ, գողացէք, աղմկեցէք, է՛յ, խէսփուշներ, հոգիներդ կը հանեմ եթէ որևէ պատ կանգուն թողնէք այն անիծեալ շէնքից... դէ՛հ, գողացէք «սալաւաթ»...

—Սալաւաթ... օռնում էր ամբոխը...

Շուկայի շարքերի հանգուցում նրանց միացաւ մի ուրիշ խումբ ևս նոյն տեսակ աղմուկներով, սակայն աւելի կանոնաւոր և աւելի լաւ զինուած: Նրանց առաջնորդում էր մի սէյիդ, որ ձեռքում ճոճում էր կեռ ու երկար սուր և թնդացող ձայնով կանչում.

—Քայլեցէ՛ք, հաւասարեալներ, այսօր կրօնի լաղթանակի օրն է...

Երբ խմբերի գլխաւորները մօտեցան միմեանց, Սէյիդը բռնեց մոլլայի թւը և շտապով հարցրեց.

—Շատ էք:

—Չորսից հինգ հարիւր:

—Լաւ զինուած:

—Փայտ, սուր, սուին, ատրճանակ...

—Իսկ բա՛հ, կացին:

—Նրանք ետևից են գալիս... մօտ 50 հոգի...

—Լաւ... գողացէ՛ք, թող աւելի շտտանան...

—Իսկոյն կը յարձակուենք...

—Իսկոյն... քանի դեռ շէնքը չեն պաշարել զինուորներով...

—Սալաւաթ գողացէք, է՛յ ցնցոտիներ... դարձաւ մոլլան իր ետևից եկող ամբոխին—ծեծեցէք պատ, դուռ, շներին զարկէ՛ք, աղմկեցէք...

— Յառաջ, դարձաւ Սէյիդը իր ետեւից եկողներին — քար ու քանդ անենք բռնաւորների անիրաւութիւնները:

Ու քայլեցին դժոխային խառնուրդով, անասելի աղմուկներով:

Այս բոլորը այնքան յանկարծակի էր կազմուել և այնքան ահաւոր էր, որ ոչ մի դարուղի չը համարձակուեց շարժուել տեղից: Սէբէ-մէյդանից դուրս գլուխուղ գիշերային պահակները զգացին որ շուկայում ինչ որ բան է կատարոււմ, իսկոյն իմաց տուին պալատի շրջապատից ներս եղած զօրախմբին, յետոյ հնչեց մի շեփոյր Արքի միջից և հուսկ ուրեմն պալատի թաղի զանազան կողմերում կերկերացին ուրիշ շեփորներ ևս...

Մինչ Արքը ¹⁾ զարթնում էր, սպաները քնաթաթախ իրար անցած՝ չը գիտէին եղածը, մինչ բուն պալատի միջից հարց էին տալիս եղածի մասին և շտապով զարթեցնում էին քաղաքապետ—զօրաց հրամանատար արքայորդուն... շուկայի միջի զինուած խուժանը, որ Սէբէ-մէյդանի դռան փակուած լինելուն համար նետուել էր Զաքախանայի փողոցի կողմը—դէպի բանտերը, արդէն կուտակոււմ էր նրա պատի տակ և կացինների հարուածների ձայնը հասնում էր մինչև Շահի հարեմխանան...

Յարձակումը բանտի վրայ էր: Երկար չը տևեց. տասնևհինգ ըռպէի մէջ ջարդել էին դռները, ներս խուժել, պահապաններին ծեծել, փախցրել և չէր անցել այլ ևս տաս ըռպէ, որ խուլ աղմուկներից յետոյ յանկարծ մթան միջից փողոց դուրս բերին ձեռքերի վրայ բարձրացրած մի սէյիդի և ահաւոր աղմուկը որոտաց.

— Սալաւթ...

— Սալաւթ... հնչեց ամէն կողմից:

Յետոյ ամբոխը սկսեց ջարդ ու փշուր անել ամէն բան, բայց մէկէն առաջնորդող սէյիդը գոռաց.

— Աերջացաւ... ով սիրում է Մարգարէին, թող

¹⁾ Ամբողջ պալատի թաղը, որ պարսպապատ է:

ետ քաշուի, Ալէմգիրը ազատուած է...

Ապա շտապով մօտ քաշեց մուլային, մի բան ասաց նրան և յանկարծ Նէջէֆ-Կուլին ցցուեց երկու ոտքի վրայ ու ձայնեց.

— Խէսփուշներ, ինձ մօտ...

Ամեն կողմից սահելով կամ ոստնելով շրջան կազմեցին խէսփուշները, առին իրենց մէջ մուլային, սէյիդին և ազատուած բանտարկեալին, ճղեցին ամբօխը և անհետացան մթին փողոցներում:

Եւ ժամանակն էլ էր. դիմացից լսուում էին արդէն ոտնաձայներ, բարձրանում էր մի մութ, պատի նման շարժուն գիծ և փողփողում էին հրացաններ:

Զինուորներ էին, որոնք մի սպայի հրամանի տակ սուլինները դէմ տուած՝ գալիս էին ամբօխի վրայ:

Ամբօխը, մնացած առանց առաջնորդողների և ադմուլներով քաջալերողների, խառնիխուռն տեղի տուաւ, սպայի հրամանի վրայ ցրուեց կողմնակի նեղ փողոցներում և քիչ յետոյ զինուորները հրացանները իջեցրած՝ միմեանց երեսի էին նայում.

— Բայց ինչ եղաւ, գողաց սպան—ինչո՞ւ էին եկել և ինչո՞ւ այսպէս շուտ ցրուեցին:

— Բանտի վրայ էր. ասաց մի զինուոր:

Մօտ վազող բանտի պաշտօնեաները զոզոջիւն պատմեցին եղտծը:

Դռները ջարդել էին, փշրել Սէյիդ Միրզա Բիզա, Ալէմգիր կոչուող բանտարկեալի շղթաները, յետոյ ո՛չ մի վնաս չը տալով, ո՛չ մի կաթիլ արիւն չը հոսեցնելով, ձեռքերի վրայ էին բարձրացրել ազատուածին և անհետացել:

— Ո՞վքեր էին, ինչ ամբօխ էր, ո՞վ էր առաջնորդողը...

— Խէսփուշներ էին...

Սպան դէմքը կնճռեց, հրամայեց զինուորներին ներս մտնել, իսկ ինքը պալատ գնաց՝ սպասող նայիւրը-

Սալթանէին լուր տանելու:

Շահն էլ զարթնել էր և լուզուած ման էր գալիս սրահում, սպասելով լուրերի:

Նայիբը Սալթանէն գունատ առաջ եկաւ և պատմեց եղածը:

— Այդպէս. ասաց Շահը— ազատեցին նրան... ուրեմն նա իրաւունք ունէր...

Յետոյ մտախոհ՝ նստաւ, ձեռքով արաւ որդուն՝ հեռանալու և մոմռաց.

— Իրաւունք ունէր հարամզագան... ես դեռ չեմ ճանաչում ժողովրդին... Ալէմգիրը շարժուած է...

Այս դէպքերն էին տեղի ունենում ահա այն գիշերը, որի լուսանալուց լետոյ էր որ կատարուեց Պարսկական նորագոյն պատմութեան մէջ կարևոր և հետաքրքիր կէտ կազմող դէպքը— ժողովրդի ապստամբութիւնը իր ինքնակալի դէմ:

XII.

Վաղ առաւօտից ամբոխը խռնուել-բռնել էր պալատի շուրջը: Արքի դռները կիսաբաց էին թնդանօթների հրապարակի կողմից, իսկ զինուորները պատ էին կազմել ներսից. մինչև իսկ մի քանիսը բարձրացել էին դարբասի գլխի բարձր աշտարակների վրայ և այնտեղից դիտում էին ժողովրդի շարժումը:

Այդ միևնույն դրութեան մէջ էր նաև վարի կողմի — Մէլդանը — շահ կոչուող հրապարակի վրայ բացուող դուռը: Սէբզէ-Մէլդանի կողմից, շուկայից ելնելով խռնուած էին փողոցի մէջ ամէն տեսակ մարդիկ և անցուղարձը լիովին կանգ էր առել:

Յուզուած մտքերը մի պատրուակ էին որոնում և այդ պատրուակը Շահը — ինքը տուաւ:

Անհամբեր, կատաղած գիշերային անցքից և մանաւանդ սաստիկ զայրացած որ ժողովուրդը խլել էր Ալէմգիր-սէյիդին բանտից, Շահը մտածել էր մի կտրական հարուածով ամէն ինչ վերջացնել և առաւօտ շուտով իր Միրզա Իսսահ, Թէհրանի նոր փոխ քաղաքապետին՝

ուղարկել էր Թէհրանի մեծ մօշտէիդի Աշտիանու մօտ։ Բացի դրանից նա գիշերով հրամայել էր զարթեցնել և պալատ կանչել Սադրազամին և բոլոր միւս նախարարներին, գոռացել էր, հայհոյել անխտիր տմենքին, խիստ նախատել իր որդի—Նալիբը-Սալթանէին, որ չէր կարողացել ապստամբ սէյիդին մի ապահով տեղ թագցնել, ոտները գետնին էր խփել և գոչել.

— Այսօր իսկ վերջ տալ բոլորին, ապա թէ ոչ՝ բոլորդ ձեր պաշտօններից կը զրկուէք...

Միրզա Իսսահը, սիրտը դող ելած Շահի իրեն յանձնած կարևոր պատգամաւորութիւնից, մենակ, առանց թիկնապահի անգամ գնացել էր Աշտիանու մօտ.

Հարիւրամեայ ծերունի մօշտէհիդը, չը նայելով նոր լոյսը բացուելուն՝ զարթուն էր։ Քաղցր ժպիտով ընդունեց Շահի պատգամաւորին, հրամցրեց կողքին նստել, հրամայեց թէյ բերել և ասաց.

— Ներեցէք որ անկարող եմ զայլուն հրամցնել... հարամ է ծխելը...

Փոխ-քաղաքապետը քիչ կարմրեց, մի քանի խօսք կակազեց, յետոյ գլուխը կախ, առանց ծերունու երեսին նայելու՝ ասաց.

— Ես ի հարկէ, իմ կողմից... ոչինչ, ոչինչ չունիմ տսելու. Հազրաթը Մէհտիի ջաննիշին ¹⁾ մեծ մօշտէիդի հրամանը՝ հրաման է, Աստծոյ պատգամ... Բայց, գիտէք... Աշխարհիս աղօթարան Շահընշահը,—որի կեանքը Աստուած երկար անէ, որ ինքը, ինչպէս գիտէք, բարեպաշտ, մեր սուրբ կրօնի համար ջերմեռանդ...

— Ի հարկէ, գիտեմ, ժպտեց ծերունին միջահատելով— և ինձ շատ ցաւեցնում է նրա յամառութիւնը... Ինքն էլ, փառք Աստուծոյ, լաւ գիտէ որ շէրիաթին դէմ է, ուղղակի կրօնին դէմ օտարահաւատներին ծախել մեր իրաւունքները, միւսիլմանի սեփականութիւ-

¹⁾ Նշանաւոր մօշտէհիդները համարւում են անհետացած իմամ Մէհտիի հոգին կրողը։ *Ջաննիշին*՝ նշանակում է հոգեկիր։

նր... Շատ, շատ եմ ցաւում... բայց ինչ արած, կրօնը աւելի մեծ է, Դօրանը աւելի յարգելի՝ քան ամէն թագաւոր...

—Բայց. առարկեց փոխ-քաղաքապետը—Աշխարհիս աղօթարանը ցանկանում է այս բոլորին վերջ տալ... Ինքներդ գիտէք և տեսաք որ նա ջնջեց մենավաճառը, ուրեմն էլ ինչ է մնում, չէ որ նա կատարեց կրօնի պատուէրը, ժողովրդի պահանջը... Իսկ ժողովուրդը, ձերդ սրբութիւնը դեռ չէք ուզում ծխել... Ծխող մարդու համար—աւելացրեց նա ժպտելով—գիտէք, շատ զոռար է այսքան երկար դիմանալ առանց բարկանալու, խենթութեան նման բաներ... Բայ, ժողովուրդն էլ հէնց այդպէս է... չը ծխելուց...

Մօշտէհիդը լըջացաւ, նայեց նրան պահ մի, լետոյ ասաց.

—Զերդ վսեմութիւնը Շահի կողմից հրաման ունի ինձ տալու:

—Ո՛չ, Աստուած ո՛չ անի, ինչո՞ւ հրաման... Կբլէյը ալամը միայն խնդրում է ձեզ սկսել ծխելու և օրինակ լինելու ժողովրդեան, որ այս բոլոր խռովութիւնները... Գիշերս, օրինակ, բանտի վրայ են տուել, պահապաններ սպանել, մի ապստամբի աղատել...

—Լսել եմ. ասաց մօշտէհիդը—բայց ոչ մի կաթիլ արիւն չէ թափուած... Իսկ ազատուողը Քէլբէլայի մեծ մօշտէհիդի նախն է, որին չէր կարելի բանտարկել... Շահը ալդտեղ էլ սխալ է գործել... Բայց ես չեմ ծրխիլ... Քէլբէլայի մեծ-մօշտէհիդին է պատկանում վերացնել արգելքը. և այդ արգելքը կը վերջանայ, եթէ օտարականների ձեռքից ամէն ինչ խլուի և մեր, ժողովրդեան իրաւունքները վերադարձուի մեզ...

Փոխ քաղաքապետին, մօշտէհիդի կտրուկ և քիչ խիստ ձայնով ասուած այդ խօսքերից լետոյ, մնում էր միայն ոտքի ելնել և մեկնել, սակայն նա նստած մնաց և գլուխը մտախոհ՝ խոնարհեց կրծքի վրայ:

Ի՜նչ զարմացրեց կրօնապետին. և երբ երկուսն էլ քիչ լուռ էին մնացել, ասաց.

—Ուրիշ էլ ասելիք ունիք... աղօթքիս ժամանակն է...

Փոխ-քաղաքապետը ոտքի ելաւ ծանրութեամբ, յետոյ գունատ խոնարհուեց և հազիւ լսելու ձայնով մըմնջաց.

—Աշխարհիս աղօթարանը հրամայեց ինձ յայտնել որ եթէ չէք ուզում ծխելը սկսել, հարկաւոր է ձեզ հեռանալ քաղաքից և գնալ իր նշանակած տեղը...

—Աքսոր... ժպտեց մօշտէհիդը—Խնջ կայ... Ասացէք Շահին որ ես կը գնամ, որովհետեւ ծխել չեմ կամենում...

Յետոյ վերցրեց գետին դրուած Ղօրանը և բաց արաւ: Փոխ-քաղաքապետը խոնարհուեց և դուրս գնաց:

Սակայն մօշտէհիդը սենեակում մենակ չէր. բացի դրանից, բաց դռներից բոլոր ծառաները ամեն ինչ լսել էին: Եւ չէր անցել կէս ժամ, որ լուրը տարածուել ցնցում էր ամբողջ քաղ. քը:

Ժամը 10 ի մօտերը արդէն լի էր թէ Թօփխանէի հրապարակը և թէ Արքը շրջապատող փողոցները: Աշտիանուն աքսորելու լուրը բերնէ բերան անցաւ — տարածուեց, լուզուած ամբօխը, շարքերը սեղմած և սպառնազին՝ իրար անցան, մոլլաններ ու սէլիզներ բացարձակ քարոզում էին յարձակուել պալատի վրայ, գնալ Շահի մօտ, իրենց բողոքն ու պահանջը դնել...

Ապստամբութիւնը սկսում էր մեծ, ահաւոր չափերով:

Դեսպանատները սկսեցին լեցուել քրիստոնեաներով, անգլիական դեսպանատունը զինուեց, թնդանօթներ հանեց ու լեցրած՝ պատրաստեց իր դռան աշտարակների վրայ, իսկ Մենավաճառի ընկերութեան գրասենեակը անմիջապէս դատարկուեց, որովհետեւ մի սպառնազին ամբօխ, արդէն աղաղակել սկսած՝ քայլում էր դէպի շէնքը:

Պալատում Շահը իր պարտէզն էր իջել, անհանգիստ քայլում էր ծառուղւոյ մէջ, ձեռքի փայտով ծառերի բները ծեծում անխօս և մռայլ, մինչ Սադրազամն ու մինիստրները միմեանցից հեռու սպասում էին

և ոչ ոք չէր համարձակուում մի բառ արտասանել:

Այսպէս տեւեց մի քանի ժամ, դրսից փոքր առ փոքր ամբոխի ձայնը բարձրանում էր և ժամը 1 ի մօտերն արդէն մի ահաւոր աղաղակ գալիս էր ցնցելու պալատը:

Բազարի մուտքից, Սէբէ-Մէյդանից տրուեցաւ ժողովրդեան առաջ գնալու նշանը:

Մի սէյիդ էր այդ, մի երկարահասակ երիտասարդ, որ ճղեց բազմութիւնը, ելաւ մէյդանի դռան պատուանդանի վրայ և գոռաց.

— Յանուն Մեծ մարգարէի, Իմամ Մէհտիի և նրա ջաննիշին Քէլբէլայի և Թէհրանի մեծ մօշտէհիդներին...

— Սալաւթ... կանչեց ամբոխը:

— Գնանք Շահին մեր ասելիքը ասելու և թող կործանուին այն մարդիկ, որոնք անհաւատներին են ծախում մեր երկիրը... Քայլեցէք...

Յետոյ ոստնեց ցած և համարձակ գնաց դէպի Արքի մեծ դուռը, որ բացուում էր ճիշտ պալատի վրայ՝ Մէյդանը—շահի կողմից:

Ամբոխի բուռն հոսանքից կիսաբաց դուռը ճռնչաց, և ժողովուրդը, հազարաւոր գլուխներ, ահագին աղաղակներով խուժեցին ներս, ետ մղելով պահակ զինուորներին:

— Դէպի պալատ, միւսիլմաններ, ով սիրում է Հազարաթը Մուհամմէդին... Կանչեցէք, եւ՛ Ալի...

— Եւ Ալի... օռնաց ամբոխը և քայլեց:

Պալատի մեծ դուռը կողպած էր: Սէյիդը քայլեց դէպի Նայիբը Սալթանէի փողոցը՝ ամբոխը ետեւից, սակայն այնտեղ մի գուռդ զինուորներ, այն էլ Չահի լեռնական կատաղի թիկնապահները, մի խիտ պատ կազմած, սուրինները դէմ տուին...

— Ճանապարհ, գոռաց սէյիդը նրանց—եթէ դուք էլ անհաւատ եգիպտէներ չէք, ճանապարհ առեք...

— Ե՛տ գնացէք, գոռաց մի սպայ—հրաման չը կայ այս կողմից:

— Լաւ ուրեմն, ժողովուրդ, դարձաւ սէյիդը ամբոխին—եթէ այս կողմից ճանապարհ չը կայ, ուրիշ

կողմով գնանք... Յառաջ միւս փողոցներով...

Ամբոխը «եա Ալի» աղաղակները բերնին դարձաւ, Արքի դռնից դուրս եկաւ, յետոյ, փողոցում մի կատաղի վազք սկսեց երկու ճիւղերով: Մի ճիւղը սէյիշի առաջնորդութեամբ պտոյտ գործեց Շէմս-Իւլ Իմարէթի շուրջը և հնդէրունի դռնից ներս խուժեց, իսկ միւսը մի ինչ որ կարճահասակ մոլլայի հետ Ջաբբախանայի փողոցից վրայ տուաւ Արքի երկաթապատ դռան, փրշրեց, պահակներին ոտքի տակ առաւ, միմեանց կոխոտեց և Դէրը-էլմաս ծառուղու միջով հասաւ միանայու առաջինին:

Սէյիդը՝ Հաբիբուլահն էր, իսկ մոլլան՝ Նաջաֆ-կուլին իր յաւիտենական անբաժան Սէյիդ խանի և ամենայանդուզն խէսփուշների հետ:

Պալատի դռնից խուժանը մղուեց դէպի Նայիրը Սալթանէի տան առաջ: Այդտեղ, մինչև այդ ոչ մի գէնքի չը դիմող ամբոխն արդէն կատաղեց, երբ դարձեալ դէմ եկաւ այս անգամ շահի ձիաւորուած թիկնապահներին:

— Եւս Ալի, գոռաց Սէյիդ Հաբիբուլահնը, յետոյ գետնից մի քար վերցրեց և նետեց դէպի զինուորները:

Նշանը բաւական էր. իսկոյն քարերի մի կարկուտ էր, որ գնաց տեղալու զօրքի գլխին, իսկ մօտ կանգնածները սկսեցին փշրել արքայօրդու տան լուսամուտները և յառաջանալ:

— Յառաջ, օռնում էին ետեւից սեղմողները—պալատ մտէք...

Ասելը հեշտ էր, բայց Մուինը—նիզամը, թիկնապահների սպան, սուրն էր հանել և գոչում էր ամբոխին.

— Ե՛տ գնացէք, թէ չէ կը հրամայեմ կրակել...

— Չե՛ս համարձակուիլ, անհաւատների ընկեր, Եզիդ...

կանչում էր նրա դիմացը Սէյիդը:

— Ե՛տ ասում եմ... սպառնաց սպան:

— Յառաջ, ժողովուրդ:

— Կրակ...

Ու հետեւեց հրացանների պայթիւն. նեղ փողոցը

լցուեց ծուխով, ճիչերով .. Մի խառնաշփոթութիւն յաջորդեց դրան. ամբոխը երեսը դարձրեց ու սկսեց ետ մղուել...

— Կրակ... ետ քաշուեցէք... զինուորներ, այստեղ... կրակ...

Ահա թէ ինչ էր լսուում երբեմն հրացանների պայթիւնի, խառնի խուռն աղաղակների, ճիչերի, հայհոյանքների մէջ...

— Յառաջ, խէսփուշներ, դաշոյններով...

Մոլլայի զիւ կանչն էր: Առաջին ընկնողներից մէկըն էր եղել: Գնդակը ճիշտ կրծքում, ետ մղուեց, ընկաւ մի գործաւորի վրայ, մի խուլ աղաղակ արձակեց, կքուեց... և մի վարկեանում ոտքերի տակ գնաց, խուսափող ժխորի ոտքերի տակ...

Մինչ այդ, պալատում սոսկումը քարացրել էր ամէնքին: Բայց ոչ. դրամատիքական այդ ծայրահեղ բուպէներին, չը պակասեց ծիծաղելին ևս:

Շահը մտած խոր, ներքին սենեակները, լուռ նըստել էր մի անկիւնում՝ թմրածի նման: Սատրագամը մի քանի անձերով շրջապատուած՝ կծկուել էր Գիւլիստան այգիի պատի տակ և ձեռքի թղթերն էր շուռ ու մուռ տալիս: Լուութիւնը թագաւորում էր ամեն տեղ պալատում. ոչ ոք չէր խօսում. ամէնքը սրել էին ականջները դէպի փողոցը:

Իսկ այդ բոլորի մէջ յանկարծ ներսից երևում են վեց սենեկապաններ գլխից մինչև ոտք զինուած որսի հրացաններով և առաջնորդած Միրզա-Մէհմէդ խան շահի սպասաւորից, անցնում են կոկոզավիզ ու կանգնում հարեմխանայի դռանը:

Ծիծաղելի էր տեսնել նրանց երկփողեան ողորմելի զէնքերը, նրանց գունատ դէմքն ու դողդոջիւն շըրթուները և այդ բոլորի հետ կոկոզավիզ կեցուածքը:

Եթ Տոգով ուզում էին պալատը պաշտպանել...

Դրսում հրացանաձգութիւնը շարունակուում էր ճիչերի, խառնիխուռն աղաղակների հետ, սակայն ամբոխը ետ էր գնում, որովհետև տեղացող գնդակները փռում էին նրանցից համարձակներին. մանաւանդ որ զինուոր-

Ներքի գնդերը սկսում էին գրէթէ պաշարել նրանց երեք կողմից, սեղմելով դէպի Էնտէրուհի շատ նեղ անցքը:

— Կրակ... դեռ լսում էր սպայի ձայնը:

Բայց այլ ևս չէր լսում և ոչ իսկ Մուլայի զիւ աղաղակները:

Ջարգուած, պատերի սեղմած, հրած-հրմշտկուած, տեղացող գնդակների կարկուտից սարսափահար՝ շտապել էր նա կծկուել, ոտքերի միջով անցնել և գրէթէ կիսամեռ դրութեան մէջ էր, որ գնաց ընկնելու Նասրի խիաւանի մի սրճատան մէջ: Խէսփուշների փոշին անգամ չէր երևում, ամբոխը կոխոտել-տարել էր նրանց մի քանիսները գետնի փոշին էին լզում, շատերը վիրաւոր, հայհոյելով այս-այն կողմն էին անհետացել և Սէյիդ խանը, զժբաղտ օպիում ծխողը, ճիշտ մի ծառի տակ, գնդակահար՝ մեռել էր փոքրիկ փոսի մէջ, գընդակի պէս ինքն իր վրայ ժողովուած:

Եւ դեռ հրացանները պայթում էին, փողոցը ծրխով, ճիչերով լեցնում...

Պահ մի ևս, և մի փոքրիկ թնդանօթի փողը երևաց պալատի աշտարակի վրայ...

Քիչ յետոյ Արքը դատարկուել էր, թողնելով փողոցների մէջ բազմաթիւ դիակներ...

Սակայն պարսիկ ժողովուրդը յաղթել էր:

Ճշմարիտ է, զոհեր և շատ զոհեր էր տուել նա, բայց այդ զոհերի գնովն էր որ յաջողուեց իր իրաւունքները ետ կարգել:

Շահը վախեցաւ, զգաց որ յերաւի, Ալէմգիրը երբ զարթնում է և մռնչում, կարող է ոստումներ ևս գործել ու իր ճիւղանների տակ բղկտել այն ամէնը, ինչ որ իր իրաւունքներն է բռնաբարում:

Ու Մենավաճառը ջնջուեց, միւս օրից իսկ լիովին լուծուեց, վճարելիք տուգանքը մի կերպ կատարուեց: Քահանայ մի ընծայ ուղարկեց Աշտիանուն, աղաչեց Քէլբէլայի մօշտէհիդին և չէր անցել 20 օր, որ մուհե-

տիկները շուկաներում ու հրապարակներում յայտարարեցին Մենավաճառի ոչնչացումն, հետևապէս՝ ծխելու արտօնութիւն մօշտէհիդի կողմից:

Ժողովուրդը իր արեան գնով ետ էր ստացել կորզուած իրաւունքները:

Սէյիդ Միրզա Բիզան իրաւունք ունէր-Ալէմգիրը անյաղթելի էր... և այն՝ միմիայն իր յամառ, աննկուն և որը գլխաւորն է՝ ոգու ամբողջ ու միահամուռ ձգտման ոյժով...

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԵՏՐՈՍ Ա. Դետաղարձ տիտղոսով ծանօթ՝ Կաթողիկոսական ղեմերու ամենէն փառաւորներէն և ամենէն մեծերէն մէկը՝ իր ծագումով, իր հարստութեամբ, իր մտաւորական զարգացումով, իր բանաստեղծութեամբ, իր կաթողիկոսական պաշտօնի շատ փայլուն գործադրութեամբ և ատոր շատ սրտաճըմլիկ վերջաւորութեամբը՝ երբ թափառական վիճակի մը մէջ վախճանեցաւ Սեբաստիոյ մէջ՝ 1054.ին, եօթը տարի առանց Կաթողիկոսի մնաց Աթոռը ¹⁾։ Գիտադարձ, որ ըստ Ուռհայեցի Մատթէոսի 42 տարի Կաթողիկոսութիւն ըրաւ, տեսաւ Լուսաւորչի Աթոռին շուրջ յուզուած ամենէն կենսական խնդիրներ, մանաւանդ Յունաց կողմէն, որոնք սակայն իզո՛ւր զիմեցին ամենէն անիրաւ միջոցներու՝ կաթողիկոսական իրաւունքը ջնջելու ծրագրով — Բիւզանդիոնի համար այնքան հաստատուն էր այս քաղաքականութիւնը որ՝ դեռ շատ ետքը, Հնորհայիի և իր յաջորդներու ատեն, երբ կ'յո՛ւզուէր եկեղեցական միութեան խնդիրը, Յունաց ամենէն վերջին պայմաններէն մէկն էր Կաթողիկոսի ընտրութիւնը իրենց ձեռք անցնել, որուն ղէմ ուժգին տողեր գրած է մեր աննման Լամբրոնացին։

Այդ պարապութեան միջոցին եկեղեցասէր և բարեպաշտօն մեծամեծներու ջանքերով ու զոհողութիւններով Հայ. Եկեղեցին տիրացաւ իր իրաւունքին և Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին Վահրամ, որ ծանօթ է պատմութեան մէջ Գրիգոր Վկայասէր անունով։

Գրիգոր Մագիստրոս՝ այդ ժամանակի ամենէն աչդեցիկ

¹⁾ Տես ՍՈՓԵՐՔ ԺԴ. էջ 16:— Լամբրոնացին ՉՈՐՍ տարի կ'ընէ այդ միջոցը, տես մեկնութիւն Պատարագի, (տպ. Վեներտիկ) էջ 535: Նորագոյն հաշիւներով գրեթէ 9 տարի է այդ միջոցը։

դէմքերէն մէկն է, որ թէ իր բազմակողմանի հմտութեամբ և թէ իր բաղաբաղիտութեամբ ուշադրութիւն գրաւեց Բիւզանդական արքունիքում և Մագիստրոսի աստիճանով և յատուկ պաշտօնով մը պատուեցաւ: Գրիգոր Մագիստրոս իրեն պէս հայ և յոյն մատենագրութեան մէջ կրթած էր իր որդին Վահրամը, այնպէս որ ասոր ընտրութիւնը գոհունակութեամբ ողջունուեցաւ ամէն կողմէն, նոյն իսկ Բիւզանդիոնէն, ո՛ւր չուշացաւ երթալ:

Պէտք է զիտել տանք որ՝ Գրիգոր Վկայասէր անմիջապէս չյաջորդեց Գետադարձին, այս երկու մեծ կաթողիկոսներուն մէջ կայ Խաչիկ Բ. Կաթողիկոսը, Գետադարձի քեռորդին, զոր նոյն ինքը Գետադարձ ձեռնադրեց իրր աթոռակից իրեն և յաջորդ՝ շատ մը պատահականութեանց առջև թափուր թողած չըլլալու համար Լուսաւորչին Աթոռը՝ երբ ինքը Պօլիս հրաւիրուեցաւ: Այս ճամբորդութիւնը այնքան մտահոգութիւն պատճառեց Գետադարձին որ, պէտք տեսաւ Միւռոնի մեծ պաշար մըն ալ օրհնել ու պատրաստել և երկաթի ամաններով պահել Ախուրեան գետի աւազներուն մէջ: Թէև նախագուշաուկուածին չափ աղիտարեր ելը մը չունեցաւ Գետադարձի ճամբորդութիւնը, բայց պահ մը իրականացաւ տիրող երկիւղը՝ երբ նոր ընտրութեան թոյլ չտուաւ Վայսրը: Գետադարձի թափառական վախճանումէն ետքը, Վասն զի նոյն տարին (1054) Խաչիկ Կաթողիկոսն ալ վախճանած էր: Բարեպաշտ տիկնոջ մը ջանքերը սակայն, հարթեցին բոլոր դժուարութիւնները և Լուսաւորչին Աթոռը թափուր չմնաց ալ:

Վկայասէրին ընտրութիւնը կգրուի 1065 ին, իսկ վախճանումը՝ 1105-ին, որով քաղաքսուն տարի լեցունկ կաթողիկոսութիւն մը կունենայ այս աղնուազգի ճգնաւորը:

Վկայասէրի Կաթողիկոսութիւնը կնճռոտ հանգրուան մեղաւ. միայն իր վախճանած տեղը յայտնի է, Սև Լեռան Կարմիր Վանքը, Պէհէսնիի մօտ, «ո՛չ ի դամբարանս նախնեաց, այլ ի շիրիմս սօտարագոյ, ուրկից Հոռոմ—Վլայ փոխադրուեցաւ ետքը իր մարմինը: Բայց իր կենդանութեան ատեն հաստատուն տեղ մը չունեցաւ, ընդարձակ այցելութիւններ ըրաւ Երուսաղէմ, Վ. Պոլիս, Եգիպտոս ուր երկար ատեն մնաց՝ մխրձուած վկայաբանութիւններուն խորը. այս զբաղումը, այնքան սիրելի էր իրեն որ գրեթէ չբոքբրած բան չթողուց յոյն և ասորի վկայաբանութիւններու մէջ, այս անհատնում աշխատութեան համար

ո՛չ միայն ինքը անձամբ կաշխատէր, այլ նաև կաշխատացնէր ճարտար Թարգմանիչներու խումբ մը, որ միշտ իր բոլոր էին. վերջապէս վկայաբանական այս աշխատութիւններու մէջ եւրեւելի=sommité եղաւ Վկայասէր տիտղոսով, «զոր միշտ վերագոյէ եկեղեցի յամենեցուն լսելիս զպարծանաց յորջորջումըն»։ Թէ ի՞նչ զօրաւոր պատճառներ կային որ հայոց Վաթողիկոսը Թափառական հովուապետութեան մէջ կգտնէր իր պաշտօնի գործադրութեան գոհացումը, կարևոր խնդիր մըն է այս, որուն վրայ պիտի չխօսինք հո՛ս, բայց կարևոր է մանաւանդ դիտել թէ Վկայասէրին ժամանակ ասդին անդին կշատնան կաթողիկոսական Աթոռներ, ոմանք նոյն ինքն Վկայասէրի ձեռքով ու կամքով, ոմանք ալ ուրիշ զօրաւոր կամքերով։ Վկայասէրի հաստատած Աթոռներէն մէկն ալ է Եգիպտոսինը։

*
* *

Վկայասէր երկար ատեն մնաց Բիւզանդիոնի մէջ, կայսերական հիւր մ'եղաւ և իր բոլոր պէտքերը արբունիքէն շնորհօւնեցան լիովին. Բիւզանդական եկեղեցիներու բոլոր մատենադարանները բացուեցան Հայոց քաջ յունագէտ Վաթողիկոսին առջև. Վայսրն ու Պատրիարքը մասնաւոր համակրանքով և գուրգուրանքով պատուեցին զինքը իր իմաստութեան, իր խօսակցութեան, իր վիճաբանութեան մէջ տիրող հիանալի համեստութեան համար։ Այդ երկար միջոցին մէջ շատ բան ամբարած էր Վկայասէր, ի՞նչպէս պիտի փոխադրէր զանոնք իր տեղը. խնդիր մըն էր այս. որովհետեւ, ինչպէս դիտել կուտայ պատմիչը, Վկայասէր կկասկածէր չի յունականն խօթամիտ և բարձրայօնակ հնացեալ չարութենէ. զի թէ իմացին, ոչ տալցեն հանել ի նոցանէ զԹարգմանեալ մատենանսն»։

Թէ ի՞նչչափ արդարացի էր Վկայասէրին կասկածը՝ այնքան փառաւոր և լիապարզ և ընդունելութիւններէ ետքը, հարկ չկայ խնդիր ընել զայն. իրողութիւնը սա է որ Վկայասէր կը փութայ իր Թարգմանչական Թանկագին պաշարը ապահովելու հետևորդներէն ընտիր խումբ մը կկատէ իր բեռորդի Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի հսկողութեան տակ։ Այս խումբը շուտով նաև պիտի մտնէր մատենագրական աւանդը փոխադրելու համար և պիտի անցնէր Պաղեստինի և Եգիպտոսի սահմանները. այսինքն՝ կարելի եղածին չափ շուտով պիտի հեռանար Բիւ-

զանդական կայսրութեան սահմաններէն: Ակայասէր ժամանակ մը ետքը պիտի հասնէր անոնց ետեւէն, հետեաբար օրհնեց իր ընտիր խումբը և ճամբու դրաւ: Յաջող քամիներ սկսան ուռնցնել առագաստները: Մարմարայի կապոյտիկ և հանդարտիկ տարածութեան վրայ սպիտակ թիթեռնիկի պէս կսուրար առագաստանաւը հետզհետէ մշուշէ շղարշներու ետեւ թողլով փառապանծ Բիւզանդիոնը: Այս յաջողութիւնը հրճուանքով լեցուց Գրիգորիոսի նաւը: Բայց Միջերկրականի վրայ ուժգին քամիներ արագ արագ ակօսել տուին առագաստանաւին առաջադըրւած ուղեգծին ջուրերը, այնպէս որ քիչ ատենէն խարխիս նետած էր արդէն եգիպտական ջուրերու մէջ Աղէքսանդրիոյ առջև:

Եգիպտոս այն ատեն Ամիրապետներու իշխանութեան տակ կը կառավարուէր: Գրիգորիոս Արքեպիսկոպոս այդ օտար ուրտներու մէջ պարզապէս համակուեցաւ գերութեան վախով: Տիրող օրէնքի համեմատ՝ նաւը պիտի բննուէր նախ և ետքը նաւորդներ ցամաք պիտի ելլէին: Գրիգորիոս հնարամիտ դարձուածով մը փարատեց իր վախը.—ինքը շատ գեղեցիկ էր դէմքով ու հասակով. պարկեշտութիւնն ու սրբութիւնը աւելի պատկառելի ըրած էին մարմնի այդ վայելչութիւնները: Անմիջապէս զգեստաւորուեցաւ եկեղեցական ամէնէն ճոխ զգեստներով, զգեստաւորուեցան իր հետեւորդ եկեղեցականներ ու աշխարհականներ ալ «ոսկեհոն պատմուճանօք», որոնք նուէր տուած էին իրենց Բիւզանդական արքունիքէն և իւրաքանչիւր ոք գրաւեց իր տեղը իր աստիճանին համեմատ:

Նաւային բննիչներ երբ ներս մտան այս տարօրինակ նաւէն և տեսան այս «պատուական» ու «գեղեցկատեսիլ» մարդիկը հիացան և շուտով լուր տարին իրենց իշխանին:

Իշխանը հաճեցաւ պատուով և շքեղութեամբ նաւ երթալ բարի գալուստի համար և հարցնել.

—Ո՞վ էք դուք, ուսկի՞ց կուգաք, ո՞ւր կերթաք:

—Մենք Հայոց Վաթողիկոսին ազգականներն ենք ու սպասաւորները, պատասխանեց Գրիգորիոս: Նա մեզ յրկեց առաջուանէ, ինքն ալ ետքը պիտի գայ. իսկ մեր ճամբորդութեան նպատակն է տեսնել Սինա լեռը և հին սուրբերու ճրգոնարանները. այս ուխտաւորութենէ ետքը պիտի վերադառնանք մեր երկիրը:

Իշխանը մէկ կողմէն կատարեալ մարդասիրութեամբ և

քաղաքավարութեամբ ողջունեց այս պատուական հիւրերը և մեծ ընդունելութիւններով ցամաք հանեց զանոնք, իսկ միւս կողմէն լուր տուաւ Ամիրապետին: Սա՝ «բարի, իմաստուն, առատաձեռն, քաղցր և ողորմած» մարդ մըն էր. այնպէս որ երբ լսեց Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի գալուստը՝ հրամայեց որ շուտով և մեծ պատիւներով իրեն բերեն զանոնք: Ամիրապետը շատ գոհ եղաւ իր հիւրերու ներկայութենէն և մասնաւոր ուրախութիւն ալ յայտնեց, երբ լսեց թէ Վկայասէրն ալ պիտի գար Եգիպտոս: Հրամաններ տուաւ որ իր գանձէն հոգացուին առատապէս անոնց բոլոր պէտքերը:

Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս քառանց ժամանակ կորսնցնելու գրեց Վկայասէրին այս շքեղ ասպնջականութեան բոլոր պարգանքերը և խնդրեց որ շուտով ճամբայ ելլէ Եգիպտոս գալու համար:

Հատ հրճուեցաւ Հայոց Կաթողիկոսը Ամիրապետի շուքաւած պատիւներուն համար և փութաց օր յառաջ ճամբայ ելլել: Քիչ ատենէն Վկայասէր հասած էր արդէն Եգիպտոս և աւելի մեծ պատիւներով ընդունուած Ամիրապետի կողմէն:

Պատմիչը սապէս կնկարագրէ Վկայասէրի ընդունելութիւնը. «Բարեբարոյ Ամիրապետն ամենայն մեծամեծովք իւրօք ելանէր ընդ առաջ նորա. և հրամայէր պատրաստել նմա իջևանս պատուականս և հանգուցանէր զնոսա որպէս արժանն էր, և կարգէր նոցա սպասաւորս, պատրաստական առնել զամենայն պէտս նոցա մեծածախ և առատատուր պարգևօք, և լցոյց զնոսա՝ ի մեծամեծաց մինչև ի փոքունս՝ օժտապարգև ընծայիւք, ոսկով արաբացով և այլօք պատուականօք, զոր աշխարհն այն մատուցանէ տիեզերաց»:

Վկայասէր երկար ատեն վայելեց Ամիրապետին փառաւոր և մարդասիրական ասպնջականութիւնը, կատարեց իր վրկայասիրական ուխտազնացութիւնները՝ պտտելով Եգիպտացի միայնակեացներու վանքերն ու անապատները: Ա՛յ կուզէ վերադառնալ. շատոնց հեռագած էր իր Աթոռէն ու հօտէն. ըսկըսած էր խղճատանջ ըլլալ իբր գասալիք հովուապետ մը: Իր հոգեկան բոլոր վրդովումը պարզեց Ամիրապետին առջև՝ անոր հաւանութեամբ վերադառնալու համար իր տեղը: Ամիրապետը չհաւանեցաւ սակայն: Աստուածային շնորհ մը, պարգև մը կը տեսնէր Հայոց Կաթողիկոսի Եգիպտոս ըրած այցելութեան մէջ և չէր ուզեր ձեռքէ հանել զայն: Պնդեց որ Կաթողիկոսա-

կան Աթոռը հոն եգիպտոս՝ հաստատէ՝ Վկայասէր առարկեց թէ հայ չկար եգիպտոսի մէջ, որո՞ւն համար հոն փոխադրէր Աթոռը:

Ամիրապետը՝ հաճեցնելու համար Վկայասէրը խոստումներ ու երդումներ քրաւ հայ գաղութներ հաստատել եգիպտոսի մէջ և իրաւ կատարեց իր խոստումը: Ամիրապետը այս գաղթականութենէն շատերը ընտրեց և առաւ իր արքունիքին մէջ և այլուր բարձր պաշտօններով: Վկայասէր դարձեալ դո՛հ չեղաւ. կուզէր շուտով վերադառնալ իր ժողովուրդին քով: Բայց թէ՛ Ամիրապետին չլերմեռանդ և զորովալիւր սէրը յարգելու և թէ՛ նոր հաստատուած գաղութը միւսթարելու համար՝ իրեն տեղ Վաթողիկոս ձեռնադրեց իր քեռորդին՝ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսը:

— «ԹՈՂՈՅՐ ՓՈԽՈՆԱԿ ԻԻՐ ԱՆԴԻ ԶՈՐԴԻ քեռն իւրոյ եւ ձեռնադրէր զնա ՎԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵԳԻՊՏՈՍԻ, և այսու հաւանեցուցանէր զբարեբարոյ Ամիրապետն թողուլ զնա ելանել յաշխարհէն իւրոյ»:

Վկայասէր շատ պատիւներ քրաւ «նորակերտ հայրապետին», այս մասին կըսէ պատմիչը, չեմ ուզեր մանրամասնութեան մտնել, վասնզի ուրիշներ արդէն երկարօրէն գրած են այս նկատմամբ և ես, կըսէ, անոնցմէ համառօտեցի:

Իսկ եգիպտոսի Վաթողիկոս Գրիգորիսին համար կը գրէ թէ «էր այր սուրբ և իմաստուն, զարգարեալ գիտութեամբ և շնորհօք աստուածայնովք համանման առաքինութեան սուրբ և Վկայասէր հօրն»:

Վկայասէր՝ այսպէս Վաթողիկոսական նոր Աթոռ մըն ալ եգիպտոսի մէջ հաստատելով վերադարձաւ Վիլիկիւ, Սև լեւրան վանքերու մեջ կարգի դնելու համար իր թարգմանչական պաշարը և տարածելու համար զայն Հայոց Եկեղեցիներուն մէջ:

Հայ. Եկեղեցւոյ Պատմութեան մէջ շատ հետաքրքրական դրուագ մըն է եգիպտոսի Վաթողիկոսութիւնը, որ սակայն տեւականութիւն չէ՝ ունեցած այն Վաթողիկոսական Աթոռներուն պէս, որոնք միեւնոյն ժամանակամիջոցի մէջ հաստատուեցան ասդին անդին:

Այս բոլորին մէջ սակայն՝ աւելի հետաքրքրական է Հայոց Վաթողիկոսին իր անբռնաբարելի իրաւունքով քրած գեղեցիկ կարգադրութիւնը, առանց խաթարելու Հայ. Եկեղեցւոյ նուիրապետական ամբողջութիւնը:

ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Արեւ. մամուլ)

ԲԱՆԱԿՆ ԻՆՉՊԷՍ ԱԶԱՏԵՑԻ

Երբ բոլորովին ուշքի եկայ, իսկոյնսեթ նորից ճանապարհ ընկայ. յաճախ քայլերս դէպի կողմնակի կածաններն էի ուղղում և պատահած գետակներն էի անցնում, որովհետեւ վախենում էի որ յետից չներին կարձակէին: Դուրս գալով մի բաց տեղ և չորս կողմս դիտելով ես, ի հաճոյս իմ, նկատեցի և համոզուեցայ, որ չնայելով իմ բոլոր արկածներս՝ նպատակիցս շատ չէի չեղուել: Պլխավերիս երևում էր Մերօդալ սարը, որի սրածայր և լերկ գլուխը լեռան փեշերը և ստորոտը ծածկող կաղնուտի գաճաճ անտառի միջից դուրս էր ցցւում դէպի վերև: Այդ անտառը շարունակութիւն էր կաղմում այն թփուտի, որի հովանու տակ պաշտպանութիւն էի գտել ես այդ բոլորէն և, կարծում էի, որ երկիւղ կրելու ոչ մի տեղիք չունէի, քանի չէի հասել հանդիսակաց լանջի վրայ եղած անտառակին: Միևնոյն ժամանակ շատ էլ լաւ զգում էի, որ չըջապատուած եմ ամեն կողմից թշնամիներով, այն էլ բոլորովին անդէն: Նոցանից ոչ մէկին չէի տեսնում, բայց լսում էի յաճախակի սուլոցներ և մի անդամ, մինչև իսկ, հրացանի ձայն ինձնից ոչ շատ հեռու:

Մացառուտների միջից առաջ գնալը անտանելի դժուարութիւն էր, ուստի սաստիկ ուրախացայ, երբ անտառ մտնելով մի նեղ կածան նշարեցի ծառերի միջով: Շատ հասկանալի է, որ այդ կածանով չգնացի, այլ նորա մօտերով և նորա ուղղութեամբ: Բաւական տեղ առաջ էի գնացել և իմ ենթադրութեամբ, մօտենում էի աշտառի վերջին, երբ մի օտարոտի, երկար նուոցի ձայն հասաւ ականջիս: Սկիզբն այդ ձայնը որե է կենդանու ձայնի տեղ դրի, իսկ քիչ յետոյ լսեցի ֆրանսերէն լեզուով արտասանած բառեր և բացականչութիւնն՝ «Ա՛խ, Աս-

տուած իմ»։ Զգուշութեամբ քայլերս ուղղեցի այն կողմը, որ տեղից այդ նուոցի ձայնն էր գալիս և ահա՝ թէ ինչ տեսայ։

Չոր տերեւների՝ խաղալի կոյտի վրայ պառկած էր ամբողջ հասակով մի մարդ, հագին նոյնպիսի գորշագոյն զգեստ, ինչպէս իմս էր։ Նա վտանգաւոր կերպով վերաւորուած էր թւում, որ ակնյայտնի էր կրծքին սեղմած արիւնոտ թաշկինակից։ Նորա շուրջն արդէն մի ահագին արեան լճակ էր գոյացել, իսկ վրան ճանճերի մի ահագին բազմութիւն էր կիտուել, որոնց բզդոցն ու աղմուկն իսկ կը գրաւէին ուշադրութիւնս, եթէ նոյն իսկ վերաւորի հեծծանքը չլինէր։ Մի ընդհանուր տատանմունքի մէջ ընկայ, կասկածելով որևէ դարանից, ապա յետոյ իսկոյն ցաւակցութեան և ազնիւ սրտի զգացումներն ինձ նուաճեցին և ես արագ առաջ վտգեցի և ծնկաչոք ընկայ նորա մօտ։ Պառկածը իւր մեռելագոյն—սպրտնած դէմքն ինձ դարձրեց և ես ճանաչեցի... Գիւլպէսսիին, այն սպային որ ինձնից առաջ նոյն յանձնարարութեամբ էր ուղարկուած։ Բաւական էր մի թեթև հայեացք իսկ ձգել նորա ներս ընկած այտերի և սառած աչքերի վրայ, որ հասկանալի, թէ հա մեռնում է։

— Ժերմը,— հազիւ արտասանեց նա, Ժերմը...

Ես կարող էի միայն զգացուած դիտել նորան, բայց նա, ինչպէս ճշմարիտ և իսկական ազնուական, մինչև իսկ մեռնելու վերջին վայրկեանին, չմոռացաւ իւր պարտքը։

— Փարոսը, Ժերար։ Չէ որ անպատճառ կրակ կը տաք...

— Արէթ ու կայծահան ունիք։

— Ահա, այնտեղ են։

— Ապա ուրեմն այս գիշեր անպատճառ կրակ կտամ։

— Ձեր խօսքերն ինձ հնարաւորութիւն են տալիս հանգիստ մեռնելու։ Նորա հրացանով զարկեցին ինձ, Ժերար։ Բայց, կասէք, չէ՞ մարաջախտին, որ ձեռքիցս եկածն արի ես, ինչ որ հնարաւոր էր։

— Իսկ Կորտէքսը։

— Բաղդը նորան աւելի քիչ ժպտաց քան ինձ։ Նոցա ձեռքն ընկաւ և սարսափելի մահ ընդունեց։ Այն, Ժերար, կհամոզուիք, որ նոցա ձեռքիցն ազատուելու հնար չկայ, գընտակը ուղղեցէք ձեր սրտին։ Չէի կամենայ Կօրտէքսի մահով մեռնէիք։

Տեսնում էի, որ հազիւ է կարողանում խօսել, ուստի և ստիպուած էի բոլորովին կռանալ դէպի նա, որպէս զի լսեմ ասածները։

—Զէ՛ք կարող որև է բան հաղորդել, այնպիսի մի բան, որ կարող լինէր նպատակս իրագործելու օգնել, հարցրի ես:

—Այո, այո, դը-Պամբալը... Նա կօգնէ ձեզ: Վստահացէք դը-Պամբալի վրայ... այս ասելն ու գլուխը յետ թեքելն ու մեռնելը մէկ եղաւ:

—Վստահացէք դը-Պամբալի վրայ: Լաւ խորհուրդ է:

Ի մեծ զարմանս իմ, ես տեսայ մէկին, որ կանգնած էր հէնց կողքիս. մինչ այն աստիճան տարուած էի ընկերոջս հետ ունեցած իօսակցութեամբ և նորա վերջին խորհրդով, որ չնկատեցի էլ, թէ ինչպէս նա կամացուկ եկել մօտս կանգնել էր: Նորան տեսնելս ու տեղից վեր թռչելս և զիմացը կանգնելս մէկ եղաւ. Դա մի բարձրահասակ, թխադէմ, սև մազերով, նոյնպիսի միւրուքով և սևաչեայ մէկն էր, երկարաւուն թախծալից դէմքով: Զիւքին բռնած էր մի շիշ գինի, իսկ ուսընդանուծ ձգած էր իւր մուշկետոնը, ¹⁾—մի զէնք որ գործ էին ածուծ այդ մարդիկը: Նորա մաքովն իսկ չանցաւ հանել իւր հրացանը, որից եզրակացրի, թէ սա պիտի լինի այն մարդը, որին յանձնարարում էր ինձ իմ մեռած ընկերոս:

—Աւանդ, նա արդէն մեռել է, ասաց նա թեքուելով դէպի Դիւպլէսին:—Նրբ նորան զարկեցին հրացանով, նա պահտուեցաւ անտառի մէջ, բայց ինձ յաջողեցաւ գտնել նորան և կեանքի վերջին բոպէները մի փոքր թեթեացնել: Նա եմ շինել նորա համար այս անկողինը և ահա մի շիշ գինի էլ եմ ճարել, որ կտրողանայի նորա ծարաւը յագեցնել:

—Պարոն, ասացի ես,—ընդունեցէք իմ շնորհակալութիւնս յանուն Ֆրասիայի: Նա միմիայն թեթև հեծելազօրի գնդապետ եմ, բայց անունս էտիէն Ժերար է, իսկ այդ անունը, անշուշտ, մի գին ունի ֆրանսիական զօրքերի շարքում: Կարո՞ղ եմ հարցնել...

—Այս, պարոն, ես՝ Ալօիզուս դը-Պամբալն եմ: Նոյն անունը կրող նշանաւոր ազնուականի կրտսեր եղբայրը: Այս բոպէիս ես վարում եմ գվերիլիաների խմբի առաջնորդի աւագ տեղապահի պաշտօնը, այն տռաջնորդի, որ յայտնի է Մանուէլօ «Փպտուն» մականունով:

Ազնիւ խօսք եմ ասում ձեզ, որ ձեռքս տարայ այն տեղը, որտեղ ատրճանակս պիտի լինէր, բայց դը-Պամբալը միայն

¹⁾ Մուշկետոն—հին, նախնական հրացան:

ժպտաց այդ շարժումն տեսնելով:

— Ես նորա աւագ տեղապահն եմ, բայց միևնոյն ժամանակ և նորա արիւնարբու թշնամին եմ, ասաց նա: Այս ասեալու ժամանակ նա մի կողմ ձգեց թիկնոցը և շապիկը մի քիչ հանեց: — Տեսէք, բացականչեց նա, դէպի իմ կողմս գարձնելով կարմիր-կապոյտ բծերով նախշած և արիւնլուիկ եղած մէջքը: — Ահա թէ ինչ օյին է խաղացել գլխիս «Ժպտունը», ինձ հետ, որի երակներում հոսում է պօրտուգալական ամենագնիւ արիւն: Թէ ի՞նչով դուրս փոխարէնը կհատուցանեմ ես այդ «Ժպտունին», դուք դեռ ևս կտեսնէք:

Նորա աչքերի և կրճատցող ուղիտակ ատամները մէջ այնպիսի խորին ատելութիւն էր արտայայտում, որ այլ ևս չէի կարող կասկածել նորա ասածների ճշմարտութեան մասին, որի տպացոյցն էր աչքիս առաջ եղած ջարդուած և արիւնլուիկ մէջքը:

— Իմ կողմս տասը հոգի կան, որոնք խոստտնում են պաշտպանել ինձ, ասաց նա: — Մի քանի օրեց յետոյ, հէնց որ կվերջացնեմ այստեղի գործերս, ես յոյս ունիմ գալ և միանալ ձեր զօրքին, իսկ մինչև այդ ժամանակ...

Նորա դէմքի վերայ մի ակնթարթում յանկարծական փոփոխութիւն առաջացաւ, ձեռքն իսկոյն հրացանին տարաւ:

— Ձեռքերդ դէպի վեր, դու, չուն ֆրանսիացի, — գոռաց նա: — Ձեռքերդ վեր, թէ չէ այս բոպէիո շան-սատակ կանեմ, գլուխդ կջարդեմ:

Դուք, ի հարկէ, զարմանում էք, բարեկամներս, դուք ապշում էք: Ապա երևակայեցէք, թէ ես որքան զարմացած ու շփոթուած և բոլորովին քարացած էի մնացել այդ անսպասելի փոփոխութիւնից: Ես տեսայ իմ առաջս հրացանի սև փողով ուղղած ինձ, իսկ նորա յետեր մի գոյգ սև, կատաղի աչքեր: Ի՞նչ պիտի անէի: Բոլորովին տնօգնական էի: Ձեռներս վեր բարձրացրի: Նոյն բոպէին չորս կողմից լսուեցան ձայնիւր, աղաղակներ և վազողների ոտնաձայններ: Ծառերի կանաչ ճիւղերի միջից երևաց մի ահագին խումբ զարհուրելի դէմքերով. մի տասներկու ձեռք միաժամանակ յափշտակեցին ինձ և ես դժբաղտս, բոլորովին անօգնական, կրկին անգամ նոցա գերին դարձայ: Բարեբաղտաբար, ատրճանակս մօտս չէր, որով կարող էի ջարդ ու փշուր անել զանգս: Նթէ այն ժամանակ մօտս գէնք լինէր, ես այժմ այս սրճատանը նստած չէի լինիլ և չէի

պատմիլ ձեզ այս անցած-գնացած օրերի անցքերը:

Կեղտոտ, մազմզուտ ձեռքերը ամուր բռնեցին ինձ երկու կողմից և լեռնային անտառի կածանով քաշ տուին, այն ինչ անգղամ գը-Պօմբալը նոցա հարկաւոր տեղեկութիւններ էր հաղորդում... Աւագակներից չորսը տանում էին Դիւպիւսսիի դիւան: Արդէն երեկոյեան խաւարն ընկնում էր, երբ մենք գուրս եկանք անտառից և մօտեցանք լեռան ստորոտին: Նոքա ինձ քաշ էին աւլիս սարն ի վեր, մինչև որ մենք հասանք գվերի-լեասների գլխաւոր ընակավայրը, որ գտնւում էր հէնց լեռնագագաթի տակը, մի նեղ կլճի բերնում: Գագաթի վրայ երևում էր փարոսը, որ այնքան թանգ էր նստել վրաս և որ չինուած էր քառակուսի ձևով դարսած գերաններից՝ հէնց մեր գլխավերևը: Մի փոքր ներքև կար երկու թէ երեք խեղճ խրճիթաձև տնակ, որ անշուշտ, պատկանում էր որևէ հովուի, իսկ այդ բոլորին այդ սրիկաների ապաստանարանի տեղ էր ծառայում: Այդ խրճիթներից մէկի մէջ կոխեցին ինձ, կապկպուած և անօգնական, կողքիս վայր ձգելով ընկերոջս անշունչ մարմինը:

Եւ այսպէս, ես պառկած էի, բայց միևնոյն ժամանակ չէի դագարում մտմտալուց, թէ ինչպէս անցնեմ այդ մի քանի ժամը և հասնեմ մի կերպ փարոսին, երբ յանկարծ իմ բանտի դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ մէկը: Եթէ ձեռներս կապկպած չլինէին, անշուշտ, ես նորա կոկորդից վազ չէի գալ, որովհետև մտնողը ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ գը-Պօմբալը: Նորա յետևը կանգնած էին երկու ուրիշ աւագակ, բայց նա հրամայեց նոցա մի քիչ հեռանալ և դուռը փակեց:

—Անգղամ, գոռացի ես:

—Կամաց, պատասխանեց նա.—Ցած խօսեցէք, որովհետև կարող են միզ ծածուկ ականջ դնել և ես կարող եմ կեանքըս վտանգի ենթարկել: Պէտք է ձեզ մի քանի խօսք ասեմ, գնդապետ Փերար. ձեր բարիքն եմ ցանկանում, ինչպէս և ցանկանում էի ձեր հանգուցեալ ընկերոջը: Նորա դիակի մօտ կանգնած խօսելու ժամանակ ես նկատեցի, որ մեզ տեսան և որ ձեզ գերեւն անխուսափելի է: Եթէ մտքովս անցնէի մի բոլոր տատանուել, ես էլ այժմ ձեր վիճակին ենթարկուած կլինէի: Այդ պատճառով իսկոյն ձեզ ձերբակալեցի, որպէս զի աւագականքի վստահութիւնը գրաւեմ: Ինքներդ կարող էք հասկանալ, որ ուրիշ ոչինչ չէր մնում ինձ անելու: Չգիտեմ կարող կլինեմ փրկել ձեզ, բայց յամենայն դէպս, կփորձեմ:

Այս ամենը գործը բոլորովին այլ կերպ էին լուսաբանում։ Պատասխանեցի, որ չգիտեմ, թե որչափ վստահութիւն կարող եմ ունենալ իւր խօսքերի վրայ, բայց ես կդատեմ իրեն այսուհետեւ նորա արարքների հիման վրայ։

— Ուրիշ ոչինչ չեմ էլ խնդրում, պատասխանեց նա։ Մի փոքրիկ խորհուրդ էլ տամ, այն էլ ի նկատի առէք. այս բուպէիս աւագակախմբի գլխաւորը ձեզ կը կանչէ. ամենեին դիմադրութիւն անելու ցոյց չանէք, թէ չէ երկու տախտակի մէջ կղնի և սղոցել կտայ։ Չ'հակաճառէք նորան, ընդհակառակը տուէք այն բոլոր տեղեկութիւնները, ինչ որ կպահանջէ ձեզնից,— ձեր ազատուելու միակ յոյսը դա է։ Եթէ դուք կարողանաք ժամանակ վաստակել, ապա գուցէ մի այնպիսի բան պատահի, որ ձեզ օգնելու հնար գտնուի։ Այժմ ես շտապում եմ։ Հետեցեք ինձ, որպէս զի կասկածների տեղիք չտրուի։

Նա ինձ օգնեց, որ վեր կենամ, դուռը բաց արեց և բաւական կոպտութեամբ խրճից դուրս հանեց ինձ։ Նա և իւր ընկերները առաջնորդեցին ինձ, ճանապարհին աքացիներ չռայելով ինձ, մինչև որ հասանք այն տեղին, ուր նստած էր գվերիլիսանների առաջնորդը՝ չըջապատուած իւր դաժան ստորադրեալներով։

«Ժպտուն» Մանուէլօն մի զարմանալի կազմուածք ունէր։ Դա չաղիկ, կարմրերես և ինքնավստահ դէմքով մի տղամարդ էր, լայն, մաքուր-ածիւսժ երեսով և ճաղատ գլխով.— ընտանիքի բարեմիտ ու բարեսիրտ հօր մի կատարեալ տիպար։ Մարդ երբ տեսնում էր նորա աննհնգ ժպիտը, դժուարութեամբ էր հաւատում, թէ դա նոյն անզգամ-սրիկան էր, որի անունը սարսափ էր տարածել ինչպէս անզղիական, նոյնպէս և մեր զօրքերի մէջ։ Ամենքդ գիտէք, որ անզղիական զօրքի սպայ Տրենտը վերջերը կախել տուեց այդ սրիկային իւր կատարած չարագործութիւնների համար։ Նա նստած էր մի խոշոր քարի վրայ և ինձ դիմաւորեց փայլուն ժպտով, կարծես իւր հին բարեկամին էր տեսնում։ Բայց և այնպէս ես կարողացայ նկատել, որ իւր մարդկանցից մէկը յենուած էր մի ահագին սղոցի վրայ. այդ մէկն արդէն բաւական էր, որ ես խեղճ գայի։

— Բարի երեկոյ, զնդապետ Ժերար,— արտասանեց նա։ Մենք մեզ խիստ երջանիկ ենք զգում այն պատուով ու յարգանքով, որ զօրապետ Մասսենայի հետևորդները մէկ-մէկ մեզ ցոյց

են տալիս. նախ մեզ այցելում է մայօր Կորտեքսը, յետոյ գըն. դապետ Դիւպելսսին և այսօր՝ գնդապետ Ժերարը: Շատ հաւանական է, որ ինքը շարաշախտն էլ կցանկար մեզ յարգել իւր այցելութեամբ: Որքան լսեցի, դուք սեսել էք Դիւպելսսին: Կորտեքսին կարող էք տեսնել այստեղից մի քիչ հեռու ծառին վարսած՝ մեխուած: Այժմ մնում է միայն վճռել, թէ ինչպէս անենք, որ ձեզ հետ էլ ամենապատուական եղանակով գործը վերջացնենք:

Կա, ի հարկէ, շատ էլ հանգստացնող ճառերից չէր. մինչդեռ նա խօսում էր, ժպիտը նորա դէմքից չէր զատւում, և պէտք է ասել, որ բառերն էլ մի առանձին քնքշութեամբ և սիրալիր եղանակով էր արտասանում: Յանկարծ նա ամբողջ մարմնով առաջ թեքուեց և ես նորա դիմագծերի վրայ լուրջ վճռականութիւն կարդացի:

— Գնդապետ Ժերար, ասաց նա, չեմ կարող խոստանալ թէ ձեզ կեսնք կշնորհեմ, որովհետեւ դա մեր օրէնքներից դուրս է, բայց ես կարող եմ ենթարկել ձեզ թեթև կամ զարհուրելի մահուան: Ո՞րը կընտրէք:

— Փոխարէնն ինչ էք պահանջում ինձնից:

— Նթէ կամենում էք թեթև մահով մեռնել, ապա դուք պարտաւոր էք ամենայն անկեղծութեամբ պատասխանել այն հարցերին, որ ես ձեզ կաւաջարկեմ:

Մի անսպասելի միտք յանկարծ լուսաւորեց ինձ:

— Դուք կամենում էք ինձ սպանել, պատասխանեցի ես: Զեզ համար բոլորովին մէկ է, թէ ինչպիսի մահով կմեռնեմ ես: Նթէ ես պատասխանեմ ձեր հարցերին, ապա դուք թոյլ կտաք ինձ, որ ինքս ընտրեմ մահուան այն եղանակը, որով կը կամենայի մեռնել:

— Շատ բարի, պատասխանեց, միայն այն պայմանով, որ դա կատարուի հէնց այսօր մինչև կէս գիշեր:

— Նրդուեցէք, բացականչեցի ես:

— Կարծեմ ձեզ համար բաւական պիտի լինի պորտուգալացի ազնուականի խօսքը, պատասխանեց նա:

— Ապա ուրեմն ես ոչինչ չեմ պատասխանի, մինչև չ'երգուէք:

Բարկութեան կարմրութիւնը ողողեց նորա դէմքը և նորա հայեացքը ուղղուեց դէպի սղոցը. բայց իմ ձայնից նա շատ լաւ ըմբռնեց, որ ես խօսում եմ ամենայն լրջութեամբ և որ

դժուար բան կլինէր ինչ հնազանդեցնելը, Իւր բաճկոնակի տա-
կից հանեց սև-ուշխարենու մէջ կարած մի խաչ:

— Երդուում եմ, — պատասխանեց նա:

Օ՛, ինչ ուրախութիւն զգացի ես այդ խօսքը լսելով: Ինչ-
պիսի մահ էր սպասում Քրանսիական զօրքի լաւագոյն զինուոր-
ներից մէկի համար: Պատրաստ էի նոյն խակ ծիծաղել այդ բո-
ւէին միմայն այդ մտքից ստացած ուրախութիւնիցս:

— Այժմ հարցեր առաջարկեցէք, — ասացի ես:

— Ի՞նչ էլ ձեր կողմից երդուեցէք, որ կասէք միայն զուտ
ճշմարտութիւն:

— Երդուում եմ ազնուականի և զինուորի պատուովս:

Ինչպէս տեսնում էք զարհուրելի երդում տուեցի, բայց
ի՞նչ է նշանակում այդ բանը, եթէ համեմատելու լինէինք այն
վիճակի հետ, որ սպասում էր ինձ, եթէ այլ կերպ վարուէի:

— Բաւական ազնիւ և միևնոյն ժամանակ զարմանալի հե-
տաքրքրական պայման է, նկատեց Մանուէլօն, գրպանից հա-
նելով իւր յուշատետրը: — Այնքան բարի չէք լինի, որ ձեր հայ-
եացքը Քրանսիական բանակի կողմը դարձնէիք:

Հետեւելով նորա ձեռքի ուղղութեանը, ես շուտ եկայ և
հովտում, մեր ոտների տակ փռուած բանակին նայեցի: Չնայե-
լով որ բանակը բաժանուած էր մեզից տասնհինգ մղոն տա-
րածութեամբ, բայց օդը մինչ այն աստիճան մաքուր ու ջինջ
էր, որ ամենամանր բաներն անգամ կարելի էր նկատել: Պարզ
տեսնում էի քառակուսիների ձևով դասաւորուած մեր վրան-
ները և խրճիթները, հեծելազօրի ամբողջիւնները և սևին տուող
բծեր, որ մեր տասը հրետանու տեղն էր որոշում: Որչափ տխուր
մտքեր անցան գլխովս, երբ աչքս ընկաւ իմ հիւանալի հեծելա-
զօրի գնդի վրայ, որ այնտեղ՝ ներքէն սպասում էր ինձ և միև-
նոյն ժամանակ գիտակցում էի, որ նոքա այլ ևս երբէք իրենց
գնդապետին պիտի չտեսնէին: Այդ գնդից միմիայն մի փոքրիկ
վաշտ բաւական էր ինձ համար, որ այս բոլոր աւազակներին ջնջէի
աշխարհիս երեսից: Աչքերս արտասուքով լցուեցան, երբ ես
անեռած հայեացքով դիտում էի մեր բանակի մի անկիւնը,
որտեղ գտնւում էին, ինչպէս հաստատ գիտէի, ութհարիւր հո-
գի, որոնցից իւրաքանչիւրն ամենայն պատրաստականութեամբ
իւր կեանքը զոհ կըբրէր իւր գնդապետի փոխարէն: Բայց տըխ-
րութիւնս միանգամից փարատուեցաւ, երբ տեսայ Տօրբես-
Վեդրասի գլխաւոր բանակատեղից բարձրացող ծուխը, — այն-

տեղ էր գտնուում Մասսենան և, Աստուծոյ ողորմութեամբ, այս գիշեր հէնց իմ առաքելութեանս նպատակը իրագործել կկարողանամ: Ոգեորութեան և հպարտութեան զգացումը թալրաց սրտիս խորքում: Կ'կամենայի այդ ըրպէին որոտընդոստ ձայն ունենալ, որպէս զի գոռայի նոցա— «Տեսէք, թէ ինչպէս պիտի մեռնի Էտիէն Ժիրարը Կլօզելի բանակի փրկութեան համար»:

Շատ ցաւալի էր, ի հարկէ, դիտակցել որ այդպիսի մի ազնիւ գործ պիտի շուտով կատարուէր, բայց աւելի ցաւալին այն էր, որ մէկը չի լինի, որ պատմէր յետոյ այդ մասին:

—Այժմ տեսնում էք, ասաց աւազակների պարագլուխը բանակը և Կարմրա տանող ճանապարհը: Նա ամբողջապէս բռնուած է ձեր ֆուրգօններով և հիւանդանոցի սայլակներով: Այդ բոլորը չեն ապացուցանում, որ Մասսենան պատրաստուում է նահանջելու:

Կարելի էր տեսնել երկար շարէշար ֆուրգօնների սեկն տուող գիծը և ժամանակ առ ժամանակ նսրան հետեող գումարտակի զէնքերի փայփուրքը: Չխօսելով իմ խոստմանս մասին, ոչ մի վատութիւն արած չէի լինիլ, եթէ համաձայնէի այն իրողութեան հետ, ինչ որ արդէն շատ պարզ էր:

—Նահանջելու դիտաւորութիւն ունի, պատասխանեցի ես:

—Դէպի Կարմրա:

—Կարծում եմ, որ այո:

—Իսկ ի՞նչ պիտի անեն Կլօզելի բանակի հետ:

Նա թօթուեցի ուսերս:

—Դէպի հարաւ տանող բոլոր անցքերը փակ են. ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ նորան իմաց տալու այդ մասին: Եթէ Մասսենան նահանջէ, այն ժամանակ Կլօզելի ամբողջ բանակը կորուստի կմատնուի:

—Պէտք է գլուխ խոնարհէ իւր ճակատագրի առաջ, ասացի ես:

—Ո՞րքան մարդ ունի նա:

—Կարծում եմ, մօտ տասնհփոյս հազար հոգի:

— Իսկ հեծելազօ՞ր:

—Մօնբրիօնի գումարտակից մի վաշտ:

—Ի՞նչ զնդեր են:

—Որսորդական չորրորդ, հուսարների իններորդ և զրահաւորների գունդը:

—Բոլորովին իրաւացի է, ասաց նա, նայելով իւր յուշա-

տետրին:—Խորհուրդ կտայի ճշմարտութիւնը խօսել և թող
երկինքը ձեզ օգնութեան հասնէ, եթէ այդպէս չէք անիլ:

Յետոյ վաշտ-վաշտ հարց ու փորձ արեց ամբողջ բանակի
մասին, մանրամասն տեղեկութիւններ խնդրելով իւրաքանչիւր
գնդի մասին:

Աւելորդ է, ի հարկէ, ասել, որ աւելի շուտով լեզուս ար-
մատից հանել կտայի, քան այդպիսի տեղեկութիւններ կտայի,
եթէ առաւել մեծ նպատակ չունենայի: Պատրաստ էի պատ-
մել ամեն ինչ, ինչ որ կհաճէր, միայն թէ փրկել կարողանայի
Կլօգելի բանակը:

Վերջապէս յուշատետրը խփեց և յետոյ ծոցի գրպանը
գրեց կրկին:

—Շատ շնորհապարտ եմ ձեզ այս տեղեկութիւնների հա-
մար, որ վաղն իսկ կհաղորդեմ լօրդ Վելլինգտօնին, ասաց նա:
Դուք կատարեցիք ձեր խոստումը, այժմ հերթն իմս է: Ի՞նչ-
պէս կկամենայիք մեռնել: Իբրև զինուոր, դուք, իհարկէ, կգե-
րադասէիք եթէ ձեզ զնւակի բռնէին. բայց շատ շատերն են
կարծում, որ Մետրօդալի գազաթից անգունդ ցատկին աւելի
թեթեւ մահ է պատճառում: Շատերն են այս վերջին եղանակն
ընտրել, միայն, դժբաղդաբար, մենք ապագայում հնարաւորու-
թիւն չենք ունեցել ստուգելու նոցա ասածը: Կայ և սղոց, բայց
այդ ձևը ժողովրդականութիւն չէ վայելում: Մենք, իհարկէ,
կարող էինք և կախել ձեզ, բայց դորա հետ մի քանի անյար-
մարութիւններ են կապուած, որովհետև դորա համար պէտք
կլինէր անտառ իջնել: Բայց և այնպէս խոստումը խոստում է
մնում և մենք ոչ մի ջանք չենք խնայիլ, որ ձեր ցանկութիւ-
նը կատարենք:

—Դուք ասացիք, — պատասխանեցի ես, որ պէտք է մին-
չև կէս գիշերը մեռնեմ: Ուստի իմ ցանկութիւնս է, որ այդ
բանը կատարուի ուղիղ մի բոլոր պակաս գիշերուայ տասներ-
կուսից:

—Բարի, հիանալի, ասաց նա: Կանաքի հետ այդքան սերտ
կապուած լինելն, ի հարկէ, մի փոքր երեխայամտութիւն է,
բայց և այնպէս ձեր ցանկութիւնը կկատարուի:

—Իսկ ինչ վերաբերում է մեռնելու եղանակին, աւելաց-
րի ես, ապա կասեմ, որ ցանկանում եմ այնպէս մեռնել, որ
արար աշխարհն այդ բանը տեսնէ: Դրէք ինձ այն փայտակոյ-
տի վրայ և կենդանոյն այրեցէք ինձ, ինչպէս մինչև այժմ ա-

Նույն էին նահատակներին և սրբերին: Դա հասարակ մահ չի լինի, այլ այնպիսի մի մահ, որին ինքը կայսրը կարող էր նախանձել:

Այս միտքը, երևում էր, նորան մեծ հաճոյք պատճառեց:

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց նա:— Եթէ Մասսենան ձեզ ուղարկել է մեզ լրտեսիլու համար, ապա նա կկռահէ և այն, թէ ի՞նչ է նշանակում լեռան զագաթի վրայ փայլող կրակը:

— Իսկապէս այդպէս էլ է, ասացի ես:— Դուք շատ լաւ կռահեցիք իմ միտքս: Նա կհասկանայ և ամենքն էլ կզիտեանան, թէ ես մեռայ այնպէս, ինչպէս վայել է զինուորին:

— Դորա դէմ ոչինչ չունեմ, ասաց աւաղակապետը իւր զգուշի ժպիտն երեսին:— Ես կուղարկեմ ձեր խրճիթը այժմ միս և գինի: Արևն արդէն մայր է մտնում, որովհետև արդէն ժամը ութի մօտերն է: Պատրաստուեցէք մի չորս ժամից յետոյ մեռնելու:

Ստիպուած էի այս հրաշալի աշխարհին հրաժեշտ տալ: Ներքե, դէպի հովիտը նայեցի, որ պլլուած էր ոսկեգոյն ծխի քուլաների մէջ, որտեղ արևի մայր մտնող շողերը լուսաւորում էին ոլորապտոյտ ծագոյի ջրերը և փայլում էին անգղիական փոխադրող նաւերի սպիտակ առագաստների վրայ:

Այդ բոլորը չափազանց գեղեցիկ էր և ցաւալի էր բաժանուել զոցանից: Բայց, իհարկէ, առաւել գեղեցիկ, վեհ բաներ կան: Մահ՝ ուրիշների փոխարէն, պատիւ և պարտաճանաչում թեան զգացում, ազնուամտութիւն և սէր դէպի ընկերները, — ահա այն գեղեցկութիւնները, սր աւելի փայլուն են, քան այն բոլորը, ինչ որ աչքով կարող ենք տեսնել: Նա հրճուանք էի զգում իմ ազնիւ արարքիս վերաբերութեամբ և մի փոքր ժամանակ ընկայ մտքերի ծովը, թէ արդեօք, երբևիցէ, մէկը կարող կլինի իմանալ, թէ ինչպէս Կլօզելի բանակը փրկող փարոսի մէջ տեղը պառկեցի՝ մեռնելու համար: Նւ յոյս ունէի, որ կգտնուի մէկը և աղօթում էի այդ մասին. երևակայում էի, թէ ինչպիսի սփոփանք կլինի դա մօրս համար, ինչպիսի օրինակ կլինի ամբողջ բանակի համար և թէ ինչպէս կհպարտանան ինձնով իմ հուսարներս: Երբ վերջապէս զը-Պօմբալը խրրճիթս եկաւ, հետը կերակուր ու գինի բերելով, իմ առաջին խօսքս ու խնդիրս նորան այն էր, որ մեռնելուցս անմիջապէս յետոյ տեղեկագիր գրէ և ուղարկէ Փրասիական բանակը: Նա տչինչ չպատասխանեց: Բայց այն միտքը, թէ իմ սխալագործու-

Թիւնս անյայտ չի մնայ, ինչ ախորժակ պարզեց և ես մեծ հաճութեամբ կերայ ընթրիքս:

Այդպէս նստած էի մօտ երկու ժամ, երբ դուռս նորից բացուեցաւ և ներս մտաւ աւագակների պարագլուխը: Չորս կողմս թանձր խաւար էր, բայց նորա մօտ կանգնած էր աւագակներից մէկը լապտերը ձեռին և ես տեսնում էի, թէ ինչպէս էին փայլում Մանուէլօյի աչքերն ու ատամները, երբ նա դիտում էր ինձ:

— Պատրմատ էք, հարցրեց նա:

— Դեռ ժամանակը չէ հասել:

— Դուք դեռ ևս պնդում էք, որ վերջին բոպէին միայն կատարուի:

— Խոստումը խոստում է մնում:

— Շատ բարի: Թող այդպէս էլ լինի: Մենք մեր մէջ մի փոքրիկ գործ պիտի վճռենք, որովհետև իմ ատորագրեալներից մէկը մի փոքր սխալ է գործել: Մեր մէջ տիրում է խիստ օրէնքներ, որը չի փոփոխուիլ և ոչ մէկի համար, որը կտրող է և հաստատել դը-Պամբալը: Իսկ դուք, դը-Պամբալ, կապկպեցէք նորան և զննել տուէք խարոյկի վրայ, իսկ ես յետոյ կգամ տեսնելու, թէ ինչպէս է մեռնում նա:

Դը-Պամբալն ու լապտերը ձեռքին մարդը խրճիթ մտան այն բոպէին, երբ աւագակապետի քայլերը հեռանում էին խրճիթից: Դը-Պամբալը փակեց դուռը:

— Գնդապետ ժերար, ասաց նա, դուք պէտք է հաւատ ընծայէք այս մարդուն, որովհետև նա ևս իմ համախոհներիս թուին է պատկանում: Մենք կամ խաղը կտանենք և կամ բոլորովին տանուլ չկտանք: Ձեզ դեռ ևս յոյս կայ ազատելու: Բայց ես խիստ մեծ վտանգի եմ ենթարկում կեանքս, ուստի և ձեզանից վերջնական խոստում պիտի ստանամ: Եթէ մենք ձեզ փրկենք՝ կերպիւսաւորէք, որ մեզ բարեկամաբար կընդունեն Ֆրանսիական բանակի մէջ և որ ամեն ինչ մոռացութեան կտրուի:

— Երաշխաւորում եմ:

— Իսկ ես վստահանում եմ ձեր խօսքին: Այժմ արագ, արագ շարժուեցէք, որովհետև ժամանակ կորցնելու տեղը չէ: Երբ այդ հրէջը վերադառնայ, ապա երեքս էլ զարհուրելի մահով կմեռնենք:

Զարմանքով էի դիտում, թէ ինչ էր անում նա: Մի երկար թոկ առած փաթաթում էր իմ հանգուցեալ ընկերոջ դիւ-

կը. փաթաթելուց յետոյ բերանը թաշկինակով կապեց, այն պէս որ նորա գէմքը համարեա բոլորովին ծածկում էր:

—Պառկեցէք այստեղ, բացականչեց նա ինձ տեղաւորելով այն տեղ, ուր մի քիչ առաջ դիակն էր գտնուում: Դուրսը չորս հոգի են սպասում ինձ, որոնք այն բանը պիտի տանեն խարոյկի վրայ դնելու: Այս ասելով նա դուռը բաց արեց և հրամաններ տուեց: Իսկոյն ներս ընկան մի քանի աւագակ, որոնք և դուրս տարան 'Իլւպիլսսիին': Իսկ ինչ վերաբերում էր ինձ, ես շարունակում էի պառկած մնալ յատակի վրայ, յուզուած բոլորովին յոյսերից և անորոշութիւնից:

Հինգ րոպէից յետոյ դը-Պամբալն ու իւր մարդիկը վերադարձան:

—'Իուք պառկած էք խարոյկի վրայ, ասաց նա: Եւ ես գրագ կգամ ում հետ կամենաք, որ դուք էք այնտեղ և որ դուք այնպէս պինդ էք կապկպուած և բերաններդ այնպէս ամուր է փակուած, որ չէք կարող ոչ խօսել, ոչ էլ շարժուել: Այժմ միայն մնում է Դիւպիլսսիի դիակն առնել ու տանել Մերօդաւի դագաթից անդունդը նետել:

Նոցանից երկուսը բռնեցին զլիւիցս, երկուսը ոտքերիցս և խրճիթից դուրս հանեցին իմ անխօս ու անշարժ մարմինս: Ազատ օդն ելնելով, քիչ մնաց, որ զարմանքից բացականչէի: Լուսինը բարձրացել, կանգնել էր ճիշդ փարոսի վերեւ և իւր արծաթափայլ լուսով լուսաւորում էր նորա դագաթին պառկած մարդու դիմագծերը: Բոլոր աւագակները գտնուում էին կամ բանակում, իրենց որճերում և կամ փարոսի շուրջը, բայց նոցանից և ոչ մէկը չկանգնեցրեց մեր փոքրիկ խմբակը և հարց ու փորձի չենթարկեց: Դը-Պամբալն առաջնորդում էր նոցա դէպի անդունդը: Երբ մենք բոլորովին դագաթը հասանք և մեզ այլ ևս չէին կարող տեսնել, ինձ նորից իրաւունք տուին ոտքի կանգնելու: 'Իը-Պամբալը մատնացոյց արեց նեղ, օձապտոյտ կածանը:

—Ահա ներքև տանող ճանապարհը, ասաց նա և իսկոյն աւելացրեց:—Տէր իմ Աստուած, այս ինչ բան է:

Ներքև՝ անտառի միջից զարհուրելի դռոց լուեցաւ:

Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս էր դը Պամբալը դողում սարսափահար եղած ձիու պէս:

—Այն սատանի ծնունդն է, չնչաց նա: Նա մի՛ ուրիշի հետ էլ էոյն եղանակով է վարւում, ինչպէս ինձ հետ վարուեցաւ:

Բայց սպասելու ժամանակ չէ, յառաջ. յառաջ և թող Աստուած ինքը օգնութեան հասնէ մեզ, եթէ մենք նորա ձեռքն ընկնենք: Հերթով նեղ կածանից սկսեցինք իջնել. դա մի արահետ էր, որով միայն վայրի ածերն էին երթնեկում: Ժայռի ստորոտի մօտ մենք նորից տնտառն ընկանք: Յանկարծ մեզ ամբողջապէս լուսաւորեց վերից թափուող դեղին լոյսը և փայտասիւնների մռայլ ուրուագծերը յանկարծակի դուրս սողացին խաւարի միջից: Նորա վառել էին մեր յետևից փարոսը: Մինչև անգամ այն տեղից, ուր մենք էինք կանգնած, կարելի էր տեսնել բոցերով պատած մարմինը և գլխերի խասաների մութ մարմնագծերը, որոնք պար էին բռնել խարոյկի շուրջը և կատարեալ մարդակերների պէս ոռնում էին: Ա՛հ, չէք իմանում թէ ինչպիսի կատաղութեամբ բռնեցք էի թափ տալիս այդ բոցէին այդ շների դէմ, երգում ուտելով, որ անպատճառ, երբեքէ, իմ հոսարների օգնութեամբ աշխարհի երեսից ջրնջեմ նոցա հետքը:

Իբր-Պօմբալը գիտէր բոլոր պահակները և կածանները, որ ոլորւում անցնում էին անտառի միջով: Բայց, որպէս զի այդ սրիկաներին չհարդիպէինք, մենք պարտաւոր էին պտոյտներ անել բլուրների մէջ և աւելորդաբար մի քանի մղոն տեղ էլ ոտքի տակ տալ: Բայց միևնոյն ժամանակ և ինչպիսի ուրախութեամբ կանցնէի աւելի երկար ճանապարհ, որպէս զի միայն տեսնել կաբողանայի այն, որ հոգով ցանկանում էի և որ այդ բոցէին արդէն աչքիս առաջն էր: Նրեի, տռաւօտեան, ժամը երկուսը կլինէր, երբ մենք, վերջապէս, կանգ առանք բլրակներից մէկի լերկ լանջի վրայ, որից անցնում էր մեր ուղին: Յետ նայելով մենք տեսանք փարոսի, կարմրագոյն բոցը. կարելի էր ենթադրել թէ հրաբուլիս էր ելնում Միքօդալի բարձր գագաթից: Շարունակելով դիտել հեռուն, ես այնպիսի մի բան տեսայ, որից ստացած ուրախութիւններից բացականչեցի և գետին փռուեցայ. այլ ես անկարող լինելով հանդարտ ու հանգիստ կանգնել մինչ այն աստիճան էր յուզումս ու հրճուանքս: Հեռու, հեռու հարաւային հորիզոնի վրայ դողդողում և առկայծում, մերթ յանկարծակի մարում և մերթ նորից բոցավառում էր մի մեծ դեղին լոյս, — բայց դա տան մէջ վառուող լոյսի վրա մեծ աստղի փայլ չէր, այլ այն պայմանական պտտասխանփարոսը, որ ապացուցանում էր թէ Կլօզելի բանակն արդէն տեղեկութիւն ունէր այն բանի մասին, ինչ որ պէտք է էտիէն Ժերարը հաղորդէր նորան:

ՄԻՒԲԱՅԷԼ ՆԱԼԱՆԴԻԱՆՅԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱ-
ՆՈՒՄ ¹⁾

«Ժողովեաց է ի զուլս գլխոցն
զլրիւ չափ արհամարհանս ա-
պագայից»:

Նամակ Նալբանդեանցի

27 Յուլիսի 1861

8 Օգոստոսի Կալկաթա

Գլուխ Ա.

Մեր ընթերցող Հասարակութեան այն մասին, որ
Հետաքրքրուում է մեր նորագոյն պատմութեամբ, լաւ
յայտնի են Ղրիմի Հայերի վերջին մեծ գաղթականու-
թեան և Նոր-Նախիջևանի Հիմնարկութեան Հանգա-
մանքները: Այդ նիւթին վերաբերեալ, չիշեւով Հին աղ-
բիւրները, հէնց այս վերջին երեք տարուայ ընթաց-
քում մեր գրականութեան մէջ լոյս տեսան երեք բա-
ւականին սոռուար աշխատանք—պ. Լէօյի «Յովսէփ Կա-

¹⁾ Մեր այս յօդուածի նիւթը մենք քաղել ենք Նալբան-
դեանցի այն թղթերից, որոնք ամենածախ ժամանակի և ան-
նպաստ հանգամանքների ճիրաններից ազատուելով, պահպա-
նուել են հանգուցեալի եղբօրորդիների ձեռքին—Պ. Պ. Ղազա-
րոսի և Յարուլթիւնի, իբրեւ նորա ժառանգների: Օգտուում ենք
դէպքից մեր շնորհակալութիւնը յայտնելու նոցա, որ նոքա
թղյլ տուին մեզ աչքի անցկացնելու այդ թղթերը:

Այդ թղթերի թիւը շատ մեծ է, բայց դժբաղտաբար դո-
քա բաղկացած են հատ ու կտոր և, ըստ մեծի մասին, անպէտք
բաներից: Ամենակարեւորը դոցա մէջ պէտք է անկասկած հա-
մարել այն մի քանի նամակաձև պաշտօնական թղթերը, որ

Թուղիկոս Արղութեան»-ը և մեր «Պատմական պատկերներ»-ը ու «Նոր-Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք»-ը, որոնցից առաջինը նուիրուած է Արղութեանի գործունէութեան մասամբ և Նախիջևանցոյ գաղթականութեան, իսկ երկրորդը և երրորդը—ամբողջապէս գաղթականութեան և Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան:

Յայտնի է, որ Նախիջևանի հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոսը գաղթականների աղքատութիւնից առաջ եկած թշուառութիւնների առաջն առնելու համար, դիմեց զանազան միջոցների. նա, ի միջի ալլոց, նամականեր գրեց Հնդկաստանի հարուտ Հայերին, խնդրելով նիւթական ձեռնտուութիւն, որպէս զի հնարաւոր լինի, գոնէ, առաջին նուագ ամոքել գաղթականների խեղճութիւնը, մինչև ոչ նոքա կարողանան ոտքի կանգնել և

հանգուցեալը գրել է զրաբառ լեզուով իբրև զեկուցումն հընդկական հրիտակների գործի մասին իւր ճանապարհորդութեան միջոցին և Վալկաթայից քաղաքազուխ Հայրապետեանցին, որոնցից և մենք իսկապէս օգտուել ենք մեր յօդուածի համար:

Վարևոր են մասամբ և անգլիներէն լեզուով գրուած հրիտակներին վերաբերեալ հաշիւները, երկու բողոքագրի անգլիական բնագրերը, հանգուցեալի ծննդականը, Լազարեան ճեմարանում Հայոց լեզուի ուսուցիչ լինելու համար Պետերբուրգի համալսարանից ստացած վկայականը, Թադէոս արքեպիսկոպոսի մասին կաթուղիկոսին գրած ընդարձակ նամակը, Ս. Էջմիածնից եկեղեցական գումարների գործի մասին գրած նամակը և յիշատակարան-տետրակը, որոնք մասամբ նոյնպէս մեր յօդուածին նիւթ են մատակարարել: Հնորհակալութիւն եկեղեցական հոգաբարձութեան նախագահ պ. Դաւիթ Խօջայեանին, որ թարգմանել տուեց անգլիներէն հաշուեգրերից մէկը և երկու բողոքապիւրը և դորանով միջոց տուեց մեզ ծանօթանալու նոցա բովանդակութեան և հարկաւոր տեղեկութիւնները քաղելու նոցանից:

Յիշատակարան-տետրակը, որ հանգուցեալը գրել է բանտում և որ, ըստ երևութին, շատ հետաքրքրական պիտի լինէր, չարդարագրեց մեր յոյսերը. դորա մէջ համարեալ թէ ոչինչ է՛կայ, բացի սորան-նորան նամակներ գրելու և ստանալու ամսաթուերից ու հանգամանքից:

սեփական աշխատանքով հոգան իւրեանց պէտքերը։ Նոյն ժամանակները գնաց Հնդկաստան և մի Տէր-Ստեփաննոս Յարութիւնեան ազգանունով քահանայ, որ անձամբ տեսնուի Կալկաթացի հարուստների հետ, համոզէ նոցա բարերար հանդիսանալու և ժողովարարութիւն անէ գաղթականների համար։

Թէ ո՞վ է եղել այդ Տէր-Ստեփաննոսը, որտեղի քահանայ է եղել և ո՞վ է ուղարկել նորան Հնդկաստան ժողովարարութիւն տնէլու յանձնարարականով,— այդ մինչև ցայսօր դեռ մեզ ոճով յայտնի չէ։ Մենք միայն գիտենք, որ նա եղել է Պօլսեցի, երկար ժամանակ մնացել է Կալկաթայում և վերադառնալով Պօլիս վախճանել է այնտեղ իւր ժառանգների մօտ։ Հաւանական է կարծել, որ նա քահանայ է ձեռնադրուած եղել դեռ Ղրիմում, գաղթականների հետ եկել է Նախիջևան և Յովսէփ Արղութեանի հաւանութեամբ ու յանձնարարութեամբ գնացել է Հնդկաստան գրուած նամակներին ոյժ տալու և նուիրատուութեան գործը յաջողեցնելու։

Արղութեանի նամակները, դիմումները և, համաձայնաբ, Տէր-Ստեփաննոսի յորդորներն ու քարոզները, ինչպէս յայտնի է, անհետեւանք չմնացին։ Հնդկաստանի Հայերը, մասնաւորապէս Կալկաթացիք, երկու տեսակ օգնութիւն մատուցին գաղթականներին. նոքա մէկ իւրեանց մէջ հաւաքեցին, իւրեանց խանութներից, մեծ քանակութեամբ տեսակ-տեսակ կտորեղէն և «Հնդու ապրանք» անունով ուղարկեցին գաղթականներին նոցա մերկութիւնը ծածկելու նպատակով, մէկ էլ կտակներ արին Նախիջևանում արդէն եղած և լինելիք «բարեկարգութիւններին» — զպրոցների, հիւանդանոցի, աղքատանոցի, որբանոցի և տպարանի, մտածելով այդ միջոցով ապագայում ևս բարւոքելու նոցա նիւթական և բարոյական կացութիւնը։

Հինգ հարուստ մարդ հետգհետէ կտակներ են առնում Նախիջևանցւոց համար — Յօհանջան Գէրաքեանը, Մասեհ Բաբաջանը, Եղիա Յակոբեանը, Սարգիս Ծատուր Աղաւելեանը և տիկին Կատարինէ Խօջամալեանը։

Յօհանջան Կիրակոսեան Գէրաքեան աղայի և նո-

րա արած կտակի մասին մենք շատ չնչին տեղեկութիւն ունենք. մենք միայն Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու գաւթի պատերի մէջ հագցրած մարմարեղէնեայ քարերի արձանագրութիւններէից գիտենք, որ նա եղել է բնիկ ջուղայեցի և 1790 թուին մի որոշ գումար է յատկացրել Նախիջևանում «Լուսաւորչեան» անունով մի դպրոց հաստատելու: Բայց թէ արդեօք այդ գումարի քանակութիւնն որքան է եղել, նա ամբողջութեամբ տեղ է հասել, թէ ոչ, հաստատուել է դպրոցը և, եթէ հաստատուել է, որքան ժամանակ է գոյութիւն ունեցել և ինչո՞ւ է փակուել, կամ փակուելուց յետոյ, փոյն ի՞նչի վերայ է ծախսուել, — այդ բոլորի մասին Նախիջևանի պատմութիւնը խորին յուսթիւն է պահում: Լուում են այդ մասին և կաթողիկոսական դիւանն ու Ս. Էջմիածնի սիւնհոգոսի թղթերը, այնպէս որ երբ 1858 թուին Տաքանրոգի քաղաքապետը, որի իշխանութեան այն ժամանակներն են թարկուում էր և Նախիջևանը, տեղեկութիւն է խնդրել Լուսաւորչի վերոյիշեալ արձանագրութիւնների մէջ յիշուած Յոհաննան աղայի կտակի մասին, սիւնհոգոսն ոչ մի տեղեկութիւն չի կարողացել հաղորդել նորան, որովհետեւ իւր ձեռքին եղած թղթերում ոչ մի ծանօթութիւն չի գտել այդ մասին:

Կեսարացի մահտեսի Յակովբի որդի Եղիա Յակոբեանը ծնուած է եղել Հալեբում. նա առաջ բնակելիս է եղել ձաւա կղզու գլխաւոր քաղաք Բատտաւիայում և այնտեղ էլ հէնց ձեռք է բերած լինում բաւականին խոշոր կարողութիւն: 1799 թուի մայիսի 9 ին նա գրում է մի կտակ, որով թողնում է Նախիջևանի տպարանին 5000 սքայ ռուփի, որ անում է 12 հազար Ֆրանկ, կամ 3,125 ռուբլի արծաթ, որովհետեւ ամեն մի սքայ ռուփին հաւասար է $2\frac{1}{2}$ Ֆրանկի, կամ ռուսաց փոյով $62\frac{1}{2}$ կոպէկի: Կտակն անելուց ու վաւերացնելուց յետոյ, նա կարգում է իրան կտակաւատար Գասպար Վարդանեանց անունով մէկին և ինքըն առնելով իւր բոլոր ստացուածքը, չուում, գնում է, որոշակի յայտնի չէ, Մադրաս թէ Կալկաթա:

Սարգիս Ծատուր Աղաւելեանը 1808 թուին արել

է մի կտակ, որով թողել է Նախիջևանի դպրոցին ու տպարանին և Գրիգորուպօլ քաղաքին 80 հազար հուն, որ ռուսաց փողով անում է համարեա 200 հազար ռուբլի: Կտակն անելուց յետոյ, նա ապրում է ալ ևս չորս տարի և մեռնում է, թողնելով իրան կտակակատար երկու անգլիացի և մի հայ Կիրակոս Յարութիւնեան անունով: Շուտով դորանից յետոյ անգլիացի կրտակակատարներն էլ մեռնում են, և բոլոր կտակուած գումարը մնում է Կիրակոս Յարութիւնեանի ձեռքին. որ մի բարեխիղճ մարդ լինելով, ամենայն սրբութեամբ պահպանում է իրան յանձնուած գումարը, աշխատելով աճեցնել նորան, որքան հնարաւոր էր: 1814 ին վախճանում է և այդ Կիրակոսը և գումարը թողնում է իւր որդի Յարութիւն Կիրակոսեանին, պատուիրելով պահել ու աճեցնել, ըստ խղճի մտաց, մինչև որ կրտակատէրերը յայտնուեն և ստանան իւրեանց պատկանելիքը:

Տիկին Կատարինէ Խօջամայեանն եղել է Կալկաթացի. նա 1796 թուի փետրուարին յայտնել է իւր վերջին կամքը մի կտակով, որի գորութեամբ իւր ամբողջ կայքը նա բաժանել է 10 հաւասար մասի: Մի մասը նա թողել է իւր եղբօրն Էլիազ Մինասեանին իբրև ժառանգութիւն, երկրորդ մասը Յարութիւն, Յոհաննան և Պետրոս Էլիազներին, որ բաժանեն միմեանց մէջ, երրորդ մասը քրոջը Գոստահան խանումին իբրև ժառանգութիւն, չորրորդ մասը Ս. Էջմիածնին և Քանձասարի վանքին, հինգերորդը Ս. Յակովբայ վանքին Երուսաղէմում և Վանի հողի վանքին կամ Ս. Կարապետին, վեցերորդը Նախիջևանի բարեգործական հաստասութիւններին, եօթներորդը Ս. Խաչ վանքին Բաֆֆում, որ իւր պապի հայրենիքն էր, ութերորդը նոր միայն հիմնարկուած Գրիգորուպօլ քաղաքի բարեգործական հաստատութիւններին, իններորդը Նոր.Ջուղայի եկեղեցիներին և Ամենափրկիչ վանքին և, վերջապէս, տասերորդ մասի մի կէսը Տաթևու վանքին, միւսը Կալկաթայի հայ ազգի աղքատներին: 1803 թուին տիկինը վախճանել է Բուսորում, թողնելով կտակակատար իւր եղբօրն աղա Էլիազ Մինասին:

որ և հաստատել ու վաւերացնել է տուել կտակն օրինասահման կարգով: Այդ Ելիազ Մինասն իւր կենդանութեան ժամանակ պահպանելով ու աճեցնելով կտակուած գումարը, մեռել է, թողնելով կտակակատար իւր որդուն Յօհաննան Ելիազին, որ վախճանել է 1860 թուին, կտակուած գումարը թողնելով իւր այրի Վառվառ Ելիազին և պատուիրելով՝ պահպանել ու աճեցնել գումարն այնպէս, ինչպէս ինքն ու իւր հայրն արել էին, և յանձնել կտակատէրերին, երբ նոքա յայտնուեն: Վեցերորդ մասը—Նոր-Նախիջևանի բարեգործական հաստատութիւններին կտակածը, ի սկզբանէ եղել է 2,342 սքայ ռուփի, որ անում է 5,845 ֆրանկ, կամ 1,461 ռուբլի արծաթ:

Մասեհ Բաբաջանը կամ Բաբաջանեանը, որ այլ ևս հասարակ անունով կոչուել է Աբգալմտոնհ Մարտիրոս, եղել է Համադանցի և յաջող առևտրական գործերով մեծ հարստութիւն է ձեռք բերած եղել Կալկաթայում: Նա 1794 թուի Մայիսի 30-ին վերոյիշեալ Տէր-Ստեփաննոս քահանայի յորդորների ազդեցութեան ներքոյ արել, իւր ստորագրութեամբ հաստատել և երեք վկայի՝ Տէր-Ստեփաննոս քահանայի, Մարգար Յովհաննէսեան Բաբումեանցի և Յովհաննան Պետրոսի ստորագրութիւններով վաւերացրել է մի կտակ, որով իւր բոլոր շարժական ու անշարժ կալքը բաժանել է 16 մասի, որի կէսը, այսինքն 8 մասը նա թողել է, կամ, ինչպէս ինքն է ասում, «վախմ է արել, Ազոֆ գաւառոյ Նոր-Նախիջևանու քաղաքի Հայոց բարեկարգութեանց», այն է երկու մասը դպրոցներին, երկուսն աղքատանոցին, երկուսը հիւանդանոցին և երկուսն որբանոցին: Մնացեալ 8 մասից վեցը նա կտակել է Կալկաթայի Կորտ. աֆ. Ռիկուէլտի կամ Փոքր Ղի բանտարկեալների օգտին, իսկ երկու մասը Հայաստանից Կալկաթա եկող օտարական Հայերին:

Բարերարի բոլոր ստացուածքն այդ ժամանակները բաղկացած է եղել շարժական կալքից, այսինքն տան կահ-կարասիքից, արծաթեղէնից և սորա-նորա վերայ պարտք եղած փողերից, որոնց մուրհակները պահուում են եղել հանգուցեալի տան մէջ եղած երկաթեայ պա-

Հարանում, և անշարժ կալուածքից, այսինքն երեք տանից, որոնցից ամենամեծը և գնոջը գտնուում է եղել Հայոց Ս. Նազարէթ եկեղեցուն կից և մի երեսով դուրս է գալիս եղել Չինի բազար կոչուած նշանաւոր առևտրական և բանուկ փողոցը, իսկ միւս երկուսից առաջինը գտնուում է եղել Լատինացւոց եկեղեցու, Հայազգի Գաբրիէլ Յովհաննէսի և ժամագործ Մարգարի որդի Նիկողոսի տների մօտ, երկրորդը-Հայազգի Սաքսանյաւեան Ստեփաննոս Յարութիւնի, Դաւիթ Ստեփանի և Հեթանոս Ամիրզանգի տներին կից: Մեծ տունը, որ նա շինել էր 1793 թուին, ծախսելով նորա վերայ 45 հազար սքայ ուլփի, բարձրաշէն է եղել և ստորին յարկում փողոցի երկարութեամբ պարունակում է եղել իւր մէջ մի շարք խանութներ կամ կրպակներ: Միւս երկու տունը համեմատաբար շատ փոքր են եղել և հնացած. նոցանից մէկի մէջ ինքն է ապրում եղել իւր աղախին Աննայի և իւր մօր աղախին Սուզայի հետ, որոնք ընդունած են եղել քրիստոնէութիւն հէնց իւր Բաբաջանի տանը:

Կտակահատար և լիազօր ներկայացուցիչ—«վէքիլ» Նախիջևանի կողմից նա առաջին նուագ կարգել է Ներսէս Յովհաննէսին և Դիոնեսիոս Հայրապետեանին, իսկ բանտի կողմից—Կորտ-աֆ-Ռիկուէշտի առաջին դատաւորին, տալով իրաւունք Նախիջևանի արքեպիսկոպոսին և «բարեկարգութիւնների» կառավարիչներին, իւր մահից յետոյ, կարգելու կառավարիչ, որին որ ինքեանք կցանկանան, որին որ յարմար կգտնեն, կամ կհամարեն: Այս վէքիլներն, իւր մահից ու թաղումից յետոյ. պիտի հաւաքուէին իւր տունը, բանային երկաթեայ պահարանը, ի յայտ ածէին բոլոր փողերը, եկամուտները և ապա ամեն Ծունուար ամսի բոլոր եկամուտը բաժանէին 16 մասի և ուղարկէին ու տային ըստ պատկանելոյն, նախապէս հանելով հաւաքուած գումարի սմբողջութեան վերայից անշարժ կալուածներից արքունիքին հասանելիք հարկը և տների վերանորոգման համար հարկաւոր գումարը ևս և իւրեանց աշխատանքի համար հարկերին հինգ տոկոս վարձատրութիւն առնելով:

Հետեւեալ տարին, այսինքն 1795 թուի Ապրիլի 1-ին, Բաբաջանը նոյն Տէր-Ստեփաննոսի յորդորանքով արել է մի նոր կտակ, կամ, լաւ է ասել, յաւելուած, որով իւր առաջին կտակը չփոփոխելով և դրամի կարգադրութեան եղանակը նորից հաստատելով ու պահպանելով, մի յօդուածի փոփոխութիւն է միայն մտցրել նորա մէջ. նա հանել է 16 մասի միջից իւր մեծ տունը, որ նա արժեցրել է 50 հազար ռուփի, և նորա ամբողջ եկամուտը, որ նա հաշուել է 40 հազար ռուփի տարին, կտակել է Նոր-Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու հովանաւորութեան տակ հաստատուած Ս. Սահակի և Մեսրոպի դպրոցներին, որոնց պահպանութեան համար հարկաւոր է եղել տարին 40 հազար ռուփի: Այդ կտակն էլ նա վաւերացրել է իւր և երկու վկայի — Էլիազ Մինասեանի և Մուրադ Էլիազեանի ստորագրութիւններով, թէև օրէնքն այդ ժամանակները պահանջում է եղել երեք վկայի ստորագրութիւն:

Իւր կտակները գրելուց յետոյ, Բաբաջանն ալ ևս ապրել է 2—3 տարի և վախճանել ու թաղուել է Կալկաթայում: Բայց թէ որտեղ է ամփոփուել նորա մարմինը՝ Անգլիացւոց գերեզմանոցում, թէ Հայոց եկեղեցու բակում, — այդ մենք որոշակի չգիտենք: Հանգուցեալը կտակած է եղել, որ իրան թաղեն Ս. Նազարէթի բակում իւր մօր մօտ և այդ նպատակով ընծայած է եղել եկեղեցուն գերեզմանատեղի փոխարէն մի որոշեալ տարածութիւն իւր ունեցած գետնից, որովհետև, ինչպէս ասացինք, նորա մեծ տունը գտնուում է եղել եկեղեցու բակին կից: Բայց ի նկատի առնելով, որ ինքն ունի թշնամիներ ու նախանձողներ, որոնք կարող էին խափանարար լինել նորա այդ ցանկութեան, աւելացրել է իւր կտակում, թէ եթէ չկամենան իրան իւր ցանկացած տեղում, այսինքն եկեղեցու բակում, ձրի թաղել, թող տանեն Անգլիացւոց գերեզմանատունը, իսկ իւր ընծայած գետինը յետ պահանջին եկեղեցուց դատարանով: Խեղճը մինչև անգամ երկիւղ է կրել, որ իւր նախանձոտ հակառակորդները կարող էին վնաս հասցնել և իւր կալուածքին, կարող էին քանդել և կտակը, ուստի և ամեն տեսակ աշխատել է ապահովել

նոցա զանազան պատահարներից: Նա իսկոյնեթ իւր կտակն օրինտսահման եղանակով հաստատել է տուել Բենգալիոյ բարձրագոյն դատարանի—Սուպրեմ-Կորտի, հոգեւոր բաժնում և ճշտութեամբ որոշել է իւր տան ու տեղի սահմաններն եկեղեցու կողմից, որովհետեւ հէնց գլխաւորապէս այդ կողմից է անապահով համարել իւր կալուածքը:

Թէ որքան հաստատուն համոզմունքով ու գիտակցաբար է արել նա իւր կտակը և, նամանաւանդ, յաւելուածը, —այդ երևում է այն հանգամանքից, որ նա իւր այդ երկրորդ կտակը գրելուց ու վաւերացնելուց յետոյ, իրան ալ ևս տէր չի համարել մեծ տան, ալ միայն գործակալ, որ պէտք է բոլոր եկամուտը հաւաքէր և շահեցնէր Նախիջևանի դպրոցների համար և ամեն բանում հաշիւ տար Տէր-Ստեփաննոս քահանային, որին նա կարգել էր առաջին հաւատարմատար Նախիջևանի բարեկարգութիւնների: Նա մինչև անգամ ծախածի պէս էր արել իւր կալուածքը իշեալ Տէր-Ստեփաննոսին Նախիջևանի դպրոցների համար և կատարել էր Հնդկաստանում այդ ժամանակներն ընդունուած կալուածք վաճառելու ձեւականութիւնը, այսինքն ստացել էր Տէր-Ստեփաննոսից մի հնդկական ոսկի-«գուլմօհր» իբրեւ գրաւական, պարտականութիւն ստանձնելով իւր կտակը չկատարելու կամ փոխելու դէպքում հատուցանելու Նախիջևանի հաւատարմատարին 80 հազար սքալ ուռփի իբրեւ տուգանք կամ գին իւր տան:

Գլուխ Բ.

Հնդկաստանում Նախիջևանի բարեկարգութիւնների օգտին կատարուած կտակների մասին իւր ժամանակին անկասկած տեղեկութիւն է տրւում Նախիջևանցւոց և պէտք է կարծել, որ կտակներից մի մի օրինակ էլ ուղարկուած է լինում Նախիջևանի կառավարութեան և Ս. Էջմիածին: Մասեհի կտակից, օրինակի համար, պատրաստուած է լինում չորս օրինակ, որոնցից մէկը—իսկականը կամ բնագիրը, պահպանութեան է տրուում

Սուպրեմ Կորտի հոգևոր բաժրներ, միևսը մնում է իւր ձեռքին, մնացեալ երկուսից էլ մէկն ուղարկուում է Նախիջևան, միևսը, հաւանականաբար, Ս. Էջմիածին: Բայց Նախիջևանցիք այնքան անփութ են գտնուում, որ ոչ թէ միայն հոգ չեն տանում իւր ժամանակին իւրեանց իրաւունքները բանեցնելու, լիազօրներ նշանակելու և իրանց պատկանելի գումարները բարերարների կտակատարներից ստանալու, այլ և մոռացութեան են տալիս նոյն իսկ կտակների գոյութիւնը և կորցնում, անհետացնում են և իւրեանց ձեռքին գրանուած կտակների գոյութիւնը հաստատող վաւերականները, այնպէս որ երբ 1828 թուին Ներսէս Աշտարակեցին այցելում է Նախիջևանը, կտակների մասին նա ոչ մի վաւերական չի գտնում և ստիպուած է լինում իւր ձեռքին եղած կտակներին վերաբերեալ թղթերից մի մի օրինակ ընդօրինակել և թողնել Հայկական Սագիստրատի դիւանում: Այդ ընդօրինակութիւններն արքեպիսկոպոսը վաւերացնում է հետևեալ մակագրութեամբ՝ «Համեմատ հեղինակին օրինակեցաւ յամի 1828, օգոստոսի 28, ի Նախիջևան քաղաքի, սրոյ իսկն եղեալ ընդ իս՝ մնաց դարձեալ առ իս. ոյր վասն յողազս հարազատութեան այսմ օրինակի ստորագրեմ Արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու Ներսէս»:

Նախիջևանցւոց անհոգութիւնը զարմացնում է մինչև անգամ կողմնակի մարդկանց-Կալիթացւոց, Կոստանդնուպոլսեցւոց և Զմիւռնացւոց, որոնք տեղեակ էին կտակների գոյութեան, գլխաւորապէս Մասեհի և Կատարինէ Խօջամալեանի կտակներին: Դոքա կարծելով, որ Նախիջևանցիք անհոգ ու անփութ են, որովհետև իւրեանց ձեռքին հաւաստի տեղեկութիւններ չունեն կտակների մասին, հետզհետէ գրում, տեղեկութիւն են հաղորդում-ոմանք ուղղակի Նախիջևան, ոմանք էլ Ս. Էջմիածին, յորդորելով շտապելու գործ դնելու իւրեանց իրաւունքները և ցոյց տալով ստանալու եղանակն ու ճանապարհը:

Առաջին յորդորական նամակը կամ թուղթը ըստացուում է Պօլսից 1818 թուին դորա հեղինակի անունը թէև յայտնի չէ, բայց թղթի բովանդակութիւն-

նից երևում է, որ նա եղել մի յայտնի մարդ, որին ճանաչել են և Նախիջևանցիք և որ մօտ բարեկամ ու ծանօթ է եղել Պօլսի ռուսաց լիազոր դեսպան Թամարովի խորհրդական յայտնի Գէորգ աղա Աղայեկեանի հետ, որի խորհրդով և զրել է նա այդ թուղթը: Դա, այդ թուղթը, հետաքրքրական է երկու կողմից. մէկ որ դորա մէջ գտնուում են մի քանի տեղեկութիւններ վերոյիշեալ Տէր-Ստեփաննոս Յարութիւնեանի և Մասեհի կտակած կալուածքի վիճակի մասին, մէկ էլ որ դորա մէջ առաջին անգամ խօսք ու զրոյց է լինում կտակները ստանալու եղանակի ու ձևի մասին: Նամակագիրը, ինչպէս երևում է, ունեցել է, նախ, առևտրական գործեր և յաճախակի յարաբերութիւն Կալկաթացոց հետ, երկրորդ, բազմաթիւ բարեկամներ Հնդկաստանի Հայերի մէջ, որոնց միջնորդութեամբ և յօրս է ունեցել ստանալու Նախիջևանին հասանելիք բաժինը Մասեհի կտակից և հասցնելու անկորուստ Նախիջևանցոց ձեռքը:

Տէր-Ստեփաննոսի մասին հաղորդուում է, որ նա Կալկաթայից վերադարձել է Պօլիս և մտադիր է եղել գնալու Նախիջևան և օրինասահման կարգով մի «վէքիլագիր» կազմելու նամակագրի տնունով Նախիջևանցոց կողմից և ուղարկելու Պօլիս, որ նա, այսինքն նամակագիրը, տարեցտարի ստանայ կալուածքի արդիւնքը և ուղարկէ Նախիջևան, բայց չի ժամանել իւր այդ մտադրութիւնն իրագործելու, որովհետեւ վախճանել է իւր ժառանգների մօտ և գործը մնացել է երեսի վերայ: Հանգուցեալ քահանան բերած է եղել իւր հետ և Մասեհի կտակագրից մի օրինակ, որ նամակագիրն իւր թղթի հետ ուղարկում է Նախիջևան, կարծելով, որ Նախիջևանցիք կամ չունեն իւրեանց ձեռքին կտակի հաւաստի օրինակը, կամ, գուցէ, իսպառ տեղեկութիւն չունեն կտակի գոյութեան մասին:

Նախիջևանի կողմից Մասեհի կարգած առաջին վէքիլները-Ներսէս Յովհաննեսը և Դիոնեսիոս Հայրապետեանը, ինչպէս իմացել է նամակագիրը Կալկաթացի բարեկամներից, այդ ժամանակները վախճանած են եղել և Նախիջևանի կողմից նոր վէքիլներ կարգելու

Հոգացողութիւն չլինելու պատճառով, կալուածքի կառավարութեան իրաւունքն ամբողջապէս անցել է «ինգլիզի մայիստրի» ձեռքը, որ տարեցտարի հաւաքում է տների եկամուտը: Թէև Ս. Էջմիածնի միաբան Վրթանէս Եպիսկոպոսը, որ հէնց այդ ժամանակները նուիրակութեան գործով շրջագայելիս է եղել Հնգկաստանի Հայերի մէջ, կամեցել է տիրել կտակին, բայց չի յաջողել, որովհետև չի կարողացել ապացոյց տալ, թէ Նախիջևանի դպրոցներն ու բարեգործական հաստատութիւնները, որոնց պահպանութեան համար եղած էր կտակը, գոյութիւն ունին:

Կտակուած գումարն էլ ստանալու համար հետեւեալ ճանապարհն է ցոյց տրուում նամակում. Նախիջևանցիք պէտք է, հիմք բռնելով կտակը, իրաւագիտական ոճով մի վէթիլագիր կազմէին Փրանսերէն և հայերէն և վկայելով նորա մէջ, թէ դորանով նոքա լիազօրութիւն են տալիս նամակագրին կամ Աղայեկեանին 1794—95 թուականներից մինչև 1818-ը հաւաքուած գումարը, որտեղ և ում ձեռքին և լինի նա, ստանալու և հասցնելու ըստ պատկանելոյն, և վաւերացնելով այդ վէթիլագիրը բարեգործական հաստատութիւնների կառավարիչների ստորագրութեամբ, Մագիստրատի կնքով և դպրոցների տեսչութեան վկայագրով, ուղարկէին Պօլիս: Նամակագիրը մտադիր է եղել իւր կողմից այդ գործը յանձնելու իւր Կալկաթացի բարեկամներից մէկին, որ նա ստանայ բոլոր գումարը տեղական փողով-սքայ ուռփիով և ուղարկէ իրան Պօլիս, իսկ ինքը վերածելով սքայ ուռփին Օսմանցւոց ղուրուշի, կհատուցանէ Նախիջևանցւոց երբ և որտեղ նոքա կըրցանկանան:

Թէ ինչ հետևանք է ունենում Պօլսեցու այդ թուղթը, չենք կարող ասել. բայց ենթադրում ենք, որ Նախիջևանցիք, որոնք 1794 թուից մինչև 1818-ը ոչ մի ձայն չէին հանել, ոչ մի ձգտումն չէին ցոյց տուել իրանց իրաւունքները պաշտպանելու, այդ ժամանակն էլ անփութ են գտնուել, ուշագրութիւն չեն դարձրել բարեացակամ ու ազգային սեփականութեան շահերին նախանձախնդիր մարդու յորդորանքի և խորհուրդ-

ների վերայ: Մեր ենթագրութիւնը ճշմարտութեան չափ հաւանականութիւն է ստանում, եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ հետեւեալ 1819 թուին նամակագիրը վերստին կրկնել է իւր նոյն բովանդակութեամբ թուղթը: Դժուար չէ, ուրեմն, եզրակացնել, որ անյայտ պարոնն իւր գրութեան պատասխանը չըստանալով, ստիպուած է եղել նորից կրկնելու նոյնը:

Այս նամակագրութեան վերայ անցնում է այլ ևս 28 տարի, և Նախիջևանցիք այդ բոլոր ժամանակամիջոցը լուռ են մնում, գոնէ, ոչ մի թուղթ, ոչ մի գրաւոր յիշատակարան, մինչև իսկ ոչ մի բերանացի աւանդութիւն չի պահպանուել, որ ցոյց տար, թէ Նախիջևանցիք այս կամ այն ճանապարհով, այս կամ եղանակով, եթէ չասենք աշխատել են ազգային իրաւունքները պաշտպանել, գոնէ, հակումն են ցոյց տուել, ձգտումն են ունեցել մի բան անելու: 1846 թուին, վերջապէս յայտնի Մեսրոպ Թաղիադեանն իւր Ազգասէր լրագրում հրատարակում է Մասեհի կտակը մի փոքրիկ յառաջաբանով, որի մէջ կտակի էական կէտերը, այսինքն կրտակողի անունը, կտակուած կալուածքը և կտակի նըպատակը յիշատակելուց լետոյ, աւելացնում է, թէ արդէն անշարժ կալուածքի եկամտից հաւաքուել է մի 100 հազար կումպանուռուփիի չափ գումար, որ գրտնուում է «տէրութեան յիշատակաց դպրի» ձեռքին և որ այդ մասին թէև քանիցս գրուել է Նախիջևանի կառավարութեան, բայց ոչ մի արդիւնք չի եղել: «Ազգասէրի» յաջորդ թուերից մէկում նոյն Թաղիադեանցը մի յօդուած է տպում, որի մէջ զանազան խորհրդակցութիւններ է անում արդէն հրատարակուած կտակի մասին: Նա, նախ, խնդրում է իւր պաշտօնակից Պօլսի, Զմիւռնայի և Թիֆլիզի խմբագիրներից, որ արտատպեն կտակն իւրեանց լրագրներում և իւրեանց սեփական յօդուածներով էլ յորդորեն Նախիջևանցւոց աշխատանք գործ դնելու, հոգացողութիւն անելու կտակուած գումարը և կալուածքի տիրապետութեան իրաւունքը ձեռք բերելու համար. երկրորդ, նա տպում է բոլոր Կալկաթացի Հայերի անունները, որ Նախիջևանցիք իմանան, թէ ում կարելի է յօնձնել ստանալու լիազօրութիւնը:

Կալկաթայի հայ թերթի խմբագրի կարծիքով, կտակի իրաւունքը ձեռք բերելու համար, Նախիջևանցիք բաւական էր որ կազմէին մի «կարողական գիր» և ուղարկէին Կալկաթացի Հայերից մէկի վերայ, լիազօր իրաւունք տալով նորան, համեմատ կտակի իմաստին, պահանջելու «յիշատակաց դպրից» բոլորը՝ եւ մինչև այդ ժամանակ հաւաքուած գումարը տան եկամտից, եւ տպագայում ևս նորանից ստանալիքը: Միայն որ այդ կարողագիրը պէտք է վաւերացրած լինէր Նախիջևանի կամ Ռուսաստանի մի որեւիցէ տեղի կայսերական դատարանի կնքով, Ռուսաց արտաքին գործոց նախարարի ու Պարսկաստանի կամ Եգիպտոսի Ռուսաց դեսպանի ձեռքով և մի որեւէ անգլիական դեսպանի վկայութեամբ:

Թէև «Ազգասէրի» հրաւերքն իսպառ անհետեւանք չի մնում, և Զմիւռնայի «Արշալոյս Արարատեանը» արտատրպում է կտակը և իւր կողմից էլ յորդորներ է կարգում Նախիջևանցւոց, հրաւիրելով նոցա ուղադրութիւնը կտակի և նորա ստանալու ցոյց տրուած եղանակի վերայ, բայց Նախիջևանցիք դարձեալ կենդանութիւն չեն ցոյց տալիս, դարձեալ անփոյթ ու անուշադիր են դտնուում, թէև նոքա չէին կարող լսած ու կարդացած չլինել վերոյիշեալ թերթերի գրածները, որոնց մէջ շեշտուած է և այն հանգամանքը, որ եթէ 75 տարուայ ընթացքում ձեռք չբերուէր կտակի իրաւունքը, կտակուած անշտրթ կալուածքը և նորանից հաւաքուած ամբողջ եկամուտը պիտի սեփականութիւն դառնար Տէր. Ստեփաննոսի ժառանգներին:

Անցնում է այլ ևս 12 տարի, և 1858 թուին Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմին առաջնորդութեան տեղապահ է կարգուում յայտնի Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանը, որի այդ պաշտօնին կոչուելը, առանց կաթողիկոսի հաճութեան, այնքան խռովութիւնների պատճառ է լինում Նախիջևանում և ընդհանրապէս այնքան խօսք ու զրոյցի առարկայ է լինում բոլոր Հայերի մէջ: Տագանրոգի քաղաքապետը, որ, ինչպէս ասացինք, այցելելով Նախիջևանը և վերահասու լինելով Ս. Լուսաւորչի արձանագրութիւնների իմաստին, դորանից մի-

փոքր առաջ արգէն ղիմել էր Ս. Էջմիածնի Սիւնհոդոսին և տեղեկութիւն էր խնդրել Նախիջևանի օգտին եղած Յօհաննան աղայի և միւսների կտակների մասին, այդ ժամանակն էլ առաջինն է լինում, որ նորընտիր տեղապահի և Հայկական Մագիստրատի ուշադրութիւնը հրաւիրում է կտակների վերայ: Քաղաքապետի արած քալլը իրժան ընդոստուցիչ է լինում Նախիջևանցւոց: Նոքա տեսնելով, որ մինչև անգամ մարմնական իշխանութիւնն էլ ուշադրութիւն է դարձնում կտակների վերայ և ձգտումն է ցոյց տալիս խառնուելու գործի մէջ, «Թափուում են խոր քնից և, 63—4 տարի անցնելուց յետոյ, առաջին անգամ, այն էլ քաղաքապետի հարկեցուցիչ յորդորմամբ, իւրեանց քաղաքագլուխ Սիմաւոն աղա Ալաջալեանի բերանով պաշտօնապէս ղիմում են առաջնորդի տեղապահին և խնդրում են հոգ տանելու Հնդկաստանում Նախիջևանի բարեգործական հաստատութիւնների համար եղած կտակների իրաւունքը ձեռք բերելու:

Մի փոքր աւելի հոգացողութիւն կտակների իրաւունքը ձեռք բերելու գործի վերաբերմամբ ցոյց է տալիս Ս. Էջմիածինը: Երջանկալիշատակ եփրեմ կաթողիկոսն իւր Հաղբատ եղած ժամանակ օրհնութեան նամակներ է գրել Կալկաթացի Գէորգ Փանոս Բարաղամեանին և Ս. Նազարէթ եկեղեցու քահանայ Տէր-Յովսէփին, որոնց մէջ, ի միջի այլոց, տեղեկութիւն խնդրել և Մասեհի կտակի մասին: 1825 թուին Բարաղամեանից ստացուած նամակի պատասխանից յայտնուել է, որ առաջին կտակաւատարների մահից յետոյ, կալուածքն անցել է Սուպրում-կորտի «ռէջիստերի» իշխանութեան ներքոյ և որ մեծ տանից ստացւում է արդիւնք ամսական 115 ռուփի, իսկ խանութներից 100 ռուփի, որից հանելով հինգ առ հարիւրն իբրեւ վարձատրութիւն կտակաւատարներին և նորոգութեան համար հարկաւոր գումարը և միւս անհրաժեշտ ծախսերը, մնացեալը հաւաքուում է և պահուում «ռէջիստերի» մօտ, որի անունն այդ ժամանակ եղել է Մստր ջէմս Ուէիրհագ-James War Hagge: Նոյն թուին ստացուել է Տէր-Յովսէփին գրած նամակի պատասխանը, որի հետ և կտակին վերաբերեալ մի քանի պաշտօնական վաւերաթղթեր կտա-

կի հայերէն և անգլիերէն մի օրինակը, մի հայերէն և անգլիերէն տարեկան հաշուեգիր, հայերէն և անգլիերէն մի ընդհանուր հաշուեգիր սկզբից մինչև 25 թիւը և մեծ տան ու խանութների տարեկան եկամուտների հաշուեգիրը:

Ահա այս թղթերն են, որոնք լետոյ անցնում են Ներսէս Աշտարակեցու ձեռքը, որոնցից մի մի օրինակ նա ընդօրինակելով թողնում է Նախիջևանում և որոնց հիման վերայ նա սկսում է գրագրութիւն անել Կալկաթացուց հետ: Թէ ինչ հետեանք է ունենում այդ գրագրութիւնը, մեզ յայտնի չէ, որովհետև այդ գրագրութիւնը մեր ձեռքը չի հասել: Մի բան միայն լաւ յայտնի է մեզ, — որ ոչ մի գրական հետեանք չի եղել այդ գրագրութիւնից և անխոնջ Ներսէսը, վերջի վերջոյ, ստիպուած է եղել թողնել այդ ճանապարհը և դիմել իւր բարեկամ իշխան Վորոնցովի օգնութեան: Անկասկած, Ներսէսը, որի կամքի զօրութիւնը և մի նպատակի հասնելու համար գործ դրած եռանդն ու ջանքը սահման չունէր, վերջ ի վերջոյ, կհասնէր իւր նպատակին և, ինչ հնարաւոր էր, կստանար Հնդկաստանից, եթէ միայն իշխանի սկսած պաշտօնական գրագրութիւնները տէրութեան գլխաւոր պաշտօնեաների-արտաքին գործոց նախարարի և միւսների և անգլիական նախարար Լորդ Մէլլսբիւրնի հետ այնքան չերկարէր և մահը չվերահասնէր ծերացած հայրապետին:

Վերջին անգամ կտակների խնդիրը Ս. Էջմիածնում յարուցանելու առիթ է տալիս Տագանրոգի քաղաքապետի գրութիւնը, որի մասին մենք վերը լիջեցինք: Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը գտնելով հանգուցեալ կաթողիկոսի թղթերի մէջ Կովկասի նախկին փոխարքայ իշխան Վորոնցովի վերջին թուղթը, որով իշխանը հաղորդում էր կաթողիկոսին լորդ Մէլլսբիւրնի ենթադրութիւններն ու կարծիքը յարուցուած գործի մասին, ուղարկում է նորան Պարսկաստանի և Հնդկաստանի այդ ժամանակուայ առաջնորդ Թադէոս արքեպիսկոպոսին, յանձնելով նորան կտակների խնդրի հոգացողութիւնը, համաձայն անգլիական նախարարի ենթադրութեան: Ի պատասխան սիւնհոգոսի գրութեան, առաջնորդը հա-

ղորդում է, թէ Մասեհի կտակի ժամանակն արդէն անցած է, որովհետեւ Անգլիացւոց տէրութեան օրէնքով, եթէ մէկը 36 տարուայ ընթացքում չի ստացել կտակաւանդուած գումարը կամ կալուածքը, այնուհետեւ խապառ զրկուում է ստանալու իրաւունքից, և կտակուածն ամբողջովին անցնում է տէրութեան ձեռքը: Պարելի է միայն այդ մասին դիմել Անգլիացւոց թագուհու ողորմածութեան և, այդ էլ, իհարկէ, կարող է անել միայն կաթողիկոսը, խնդրել կտակաւանդածն ոչ իրրեւ իրաւունք, այլ իբրեւ շնորհք: Իսկ ինչ որ վերաբերում է տիկին Պատարինէ Խօջամալեանի կտակին, — առաջնորդն այդ կարելի է համարում ստանալ, և այդ մասին արդէն ինքը գրել էլ էր Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի վիճակաւոր Պաբրիէլ վարդապետ Այվազեանին, որ նա անգլիական հիւպատոսի ձեռքով վկայուած մի կարողագիր ուղարկէ իրան: Սիւնհոյոսն էլ Թադէոս արքեպիսկոպոսից ստացուած կտակին վերաբերեալ թղթերը Ս. Էջմիածնում կտակների մասին եղած թղթերից արած մի ընդարձակ քաղուածքի հետ միասին ուղարկում է Այվազեանին, հրամայելով փութով կատարել սրբազան Թադէոսի խնդիրքը, որպէս զի օր առաջ ստացուի կտակուած ու այդքան ժամանակ անտէր մնացած գումարը, որով և վերջանում են Ս. Էջմիածնի կտակների վերաբերմամբ գործ դրած հոգացողութիւնն ու գործողութիւնները ²⁾:

Այսպիսով կտակներ անելու ժամանակներից անցնում է ամբողջ 60 տարի, և Նախիջևանցիք ոչ մի միջոցի չեն ձեռնարկում իւրեանց բարեգործական հաստատութիւնների օգտին եղած գումարները ստանալու, իսկ Ս. Էջմիածնի գործ դրած միջոցներն այնքան թույլ ու անորոշ են լինում, որ վերջիվերջոյ, ոչ մի գրական հե-

²⁾ Հրիտակների և նոցա իրաւունքը ձեռք բերելու համար եղած փորձերի մասին տես 1861 թուի «Մասեաց Աղաւնի»-ի Յունիսի, Յուլիսի և Օգոստոսի տետրակներում տպագրուած «Նախիջևանի համար Հնդկաստանի մէջ կտակով ձգուած փողերուն վրայ տեղեկութիւն» խորագրով Պաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի յօդուածը:

տեանք չի ստացուում: Եղած բոլոր հոգացողութիւններն ու գործողութիւններն էլ սահմանափակուում են երկու կտակի ստանալու խնդրով. Մասեհ Բաբաջանի և Կատարինէ Խօջամալեանի, որոնցից առաջինի և ամենանշանաւորի իրաւունքը, վերջիվերջոյ, կորած է համարուում, իսկ երկրորդի ստանալը հաւանական: Ինչ որ վերաբերում է միւս կտակներին, — թողնելով մի կողմ Գէրաքեան Յօհանջան տղայի կտակածը, որ, ինչպէս երևում է Ս. Լուսաւորչի արձանագրութիւններից, իւր ժամանակին ստացուած է լինում Նախիջևանում, նոքա, այսինքն Եղիա Յակոբեանինը և Սարգիս Ծաւոռը Աղաւելեանինը, իսպառ չեն յիշուում, դոցա կտակաւանդածը վերջնականապէս կորած է համարուում:

ԵՐՈՒԱՆԻ ՇՍՀԱՋԻՋ

(Կը շարունակուի)

ՊԼԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԸՌ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ

ՏԵՐՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

1. ՔՐԻՍՏՈՍ աշխարհ գալով նոր վարդապետութիւն մը սորվեցուց, և այդ վարդապետութիւնը ընդունողներուն և իրեն հաւատացողներուն յատուկ պաշտաման ձևեր աւանդեց, և հաւատացելոց իրարու հետ յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար եկեղեցւոյ մէջ իշխանութիւն ալ հաստատեց: Վարդապետութիւն և պաշտամունք և իշխանութիւն եղան միութեան կապեր, որովք Քրիստոսի հաւատացողներ, կամ բուն իրենց անունով՝ Քրիստոնեաներ, իրարու հետ յարաբերութիւն ունեցող խումբեր կամ ժողովներ սկսան կազմել, որք քրիստոնէութեան մէջ յունական բառին ընդհանուր գործածութեամբ կոչուեցան ԵԿԵՂԵՅԻ: Այդ անունը քրիստոնէից ժողովները արտայայտած ատեն միշտ նոյն ընդարձակ իմաստը չունեցաւ: Քաղաքի կամ աւանի մը քրիստոնէութիւնն ալ եկեղեցի մը կոչուեցաւ, ինչպէս ազգի կամ երկրի մը քրիստոնէութիւնը, մինչ միւս կողմէ ամբողջ քրիստոնէութիւնն ալ մէկ սուրբ և ընդհանրական եկեղեցի կը կազմէր: Քրիստոնէից ընդհանուր միութիւնը՝ Քրիստոսի Եկեղեցի կը կոչեմք, իսկ ազգութեամբ և ծէսով տարբեր եկեղեցիներ կը կոչուին Հայ Եկեղեցի, Յոյն Եկեղեցի, Լատին Եկեղեցի և ուրիշներ, ինչպէս նաև նոյն իսկ Առաքելոց ժամանակէն Կորնթոսի Եկեղեցի, Թեսալոնիկէի Եկեղեցի, Նփեսոսի Եկեղեցի, և ուրիշ քաղաքներու եկեղեցիներու կոչումներ գործածուած են:

2. Քրիստոսի հետևողները նորա կենդանութեան ժամանակ իսկ սկսան որոշ և հաստատուն խումբ մը կազմել, որք իրեն հետ կապուած ու միացած էին, և անոր մէջէն առաւ Քրիստոս նախ տասուերկու առաքեալները, յետոյ եօթանասուներկու աշակերտները, և հարկաւ Քրիստոսի հետևողներ պատկառելի թիւ մը կը կազմէին որ Փարիսեցիները վարանե-

լով սկսան ըսել թէ «Ահաւասիկ աշխարհ ամենայն զկնի նորա գնաց» (Յովհ. ԺԲ. 19): Պահ մը Քրիստոսի մահուան ատեն նորա հետևողները ցրուեցան, բայց յարութեան աւետիսին վրայ շուտով նորէն Քրիստոսի շուրջը համախմբուեցան, այնպէս որ սա իւր համբարձումէն առաջ հինգհարիւրէ աւելի հաւատացելոց միանգամայն երեցաւ (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 6): Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան օրը երեք հազար հոգիներ մկրտուեցան, որ է ըսել Քրիստոսի եկեղեցիին մէջ մտան (Գործ. Բ. 41), իսկ տաճարի կաղին բժշկութեան վրայ մկրտեալներուն թիւը հինգ հազար եղաւ (Գործ. Ի. 4), և անկէ ետքը շարունակ աճեցաւ այդ թիւը. Երուսաղէմէ գուրս քաղաքներու մէջ ալ տարածուեցաւ, և ուր բնակութեամբ, ազգով և լեզուով տարբեր խումբեր կազմուեցան, յատուկ և ինքնուրոյն ժողովներ կամ եկեղեցիներ սկսան գոյութիւն ունենալ:

3. Այդ խումբերու կազմութիւնը իբր անհրաժեշտ պայման և էական պահանջ ունէր նոյն խումբերուն կանոնաւորութեան հսկելու իրաւունքը, և այս է եկեղեցական իշխանութիւնը: Քրիստոս այդ իշխանութիւնը յանձնեց իւր ընտրած առաքեալներուն, և որովհետեւ տասուերկուները հաւասար նկատեց, յանձնարարութիւնները ու իրաւունքները տասուերկուներուն ալ տուաւ, հետեաբար տասուերկու առաքեալները և հաւասար և նմանօրինակ կերպով եկեղեցւոյ առաջին իշխանաւորներն եղան: Սակայն իշխանութիւնը անոնց անձին յատուկ պարգև չէր, այլ հանրութեան օգտին ու պէտքին պահանջն էր, և հետեաբար տեղական և յաջորդական մի տուշութիւն էր: Առաքեալները իրենց կենդանութեան ուրիշներու ալ փոխանցեցին այդ իշխանութիւնը, և իրենց մահուանէ ետքը ուրիշներու թողուցին նոյնը, որպէս զի իրենց ներկայ լինել չկրցած տեղը, կամ իրենց այլ ևս կենդանի չեղած ատենը, Քրիստոնէից համայնքներ, որ է եկեղեցիներ, իշխանութեան պէտքէն և օգուտէն զրկուած չմնան:

4. Քրիստոսի Եկեղեցին ճշ իւր ընդարձակութեամբ նկատելու մտադրութիւն ունիւք, և ճշ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն կազմութեան շուրջը յուզուած խնդիրներու քննութիւնն ընել: Մեծ եկեղեցւոյն մասերէն մին, որ մեզի կը պատկանի, Հայոց Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցին է, և կուզեմք զայն ներկայել իւր առաքելական սկզբնաւորութեան, իւր լուսաւորչական աճման, և իւր նախընծայ գործունէութեան մէջ: Եւր Քրիստոս աւե-

տարանը քարոզեց և եկեղեցին հիմնեց Հրէաստանի մէջ կը գործէր, և Նրուսաղէմ ու Փալիլիա եղան իւր բանից և հրաշից ասպարէզը: Հրէաստան ինկած էր Հռովմէական կայսրութեան, ներքեւ, և մաս կը կազմէր Արևելից կոչուած մեծ բղեչխութեան որ Քրիստոսէ 65 տարի առաջ կազմուած էր Ասորւոց կամ Սելեկեանց թագաւորութեան ջնջուելովը: Կայսերութեան մաս էր նաև Եգիպտոսի մեծ բղեչխութիւնը որ Քրիստոսէ 30 տարի առաջ Պտղոմեանց թագաւորութեան տեղը անցած էր: Իսկ կայսերութեան կեդրոնն էր Լատինական աշխարհը Իտալիայով Պաղղիայով՝ Սպանիայով և Ափրիկէով: Իսկ Թրակիոյ և Ասիոյ և Պոնտոսի յունական նահանգներուն բղեչխութիւնները կը լրացնէին Հռովմայ աիեղերածաւալ կայսերութեան սահմանները: Եյդ գիծերէն անդին էին Պարթևաց և Հայոց և Մարաց տէրութիւնները գէպ յարևելս և Նթովպիոյ թագաւորութիւնը գէպ հարաւ, որք թէպէտ կայսերութեան մաս չէին կազմեր, բայց ծանօթ տեղեր էին, և պատերազմի ու խաղաղութեան առիթներով կայսերութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը գըտնուէին: Քրիստոսի Եկեղեցին որ կայսերութեան մէջ ծագում առաւ, նախնարար կայսերութեան նահանգներուն մէջ սկսաւ քարոզուել ու տարածուել: Բայց միւս թագաւորութիւններն ալ իրենց անընդմիջական յարաբերութեանց շնորհիւ, առաջին ժամանակներէն քրիստոնէութեան ձայնը լսելու և աւետարանի քարոզութիւնը ընդունելու երջանկութեան արժանացան:

5. Քրիստոսի կենդանութեան ժամանակ Հայոց անունը յիշուած չէ ընկալեալ և վաւերական գիրքերու մէջ, բայց Հայոց շատ կանուխէն աւետարանի հաւատքին աշակերտած լինելը տեղի տուաւ աւանդական յիշատակներու: Հազիւ թէ այս տեղ յիշուելու չափ կարեւորութիւն կրնայ ունենալ երեք մոգերուն կամ գոնէ մէկին Մովսէս նահանգէն եկած լինելը, որ պարզապէս նմանաձայնութեան բառախաղ մը կրնայ նկատուիլ: Բայց բաւական կարևորութիւն ստացաւ կարծելը թէ Քրիստոսի Նրուսաղէմ մտնելուն առեւն ներկայ գտնուող հեթանոսները (Յովհ. ԺԲ. 20), հայեր եղած լինին: Խորենացի կը նշանացնէ անոնք Արգար թագաւորի դեսպաններուն հետ, որք եկած էին Արգարու յանձնարարութեամբ որպէս զի Քրիստոսը Նդեսիա տանին թագաւորին հիւանդութիւնը բժշկելու (Խոր. 229), բայց Քրիստոս բաւականացած է իւր մահուանէ ետքը աշակերտ մը յղելու խոստումով: Յառաջ բերուած են նաև

Արգարու առ Քրիստոս և Քրիստոսէ առ Արգար գրուած նամակներու պատճէնները (Լար. 3. Խոր. 228), և միանգամայն կը պատմուի թէ Արգարու դեսպաններ ուղած են Քրիստոսի պատկերը գծել, բայց Քրիստոս լատառակ մը երեսին վրայ դնելով իւր կերպարանը տպաւորած է, և այդ անձեռագործ պատկերն ալ նամակին հետ Եդեսիա բերուած է: Այդ աւանդական պատմութեանց զօրութեամբ Հայերը Քրիստոսի կենդանութեան օրէն Քրիստոսի հաւատացած լինելու պարծանքը կը բարձրացնեն:

6. Արգարու և նամակներու և դաստառակի պատմութիւնները մեծամեծ գծուարութեանց կը բաղխին քննական տեսութեանց առջև: Արգարին և բոլոր Արգարներուն պարզապէս Եդեսիոյ կամ Ոսրոյենայ թագաւոր եղած լինելը, քրիստոնեայ Արգարի մը Քրիստոսի երկրորդ դարուն մէջ յիշուած լինելը, արտաքին պատմութեանց և ժամանակակից հեղինակաց վկայութեամբ Հայոց թագաւորներուն մեր պատմութեան յիշածներէն տարբեր անձեր եղած լինելը, սոյն եղելութեանց առաջին պատմագրին իսկապէս ժամանակակից չլինելը, բայց ամենէն աւելի Քրիստոսէ մնացած բնաւ գրութիւն մը չգտնուելը, և եթէ իրօք Քրիստոսէ գրուած նամակ մը գտնուէր՝ նոյն իսկ աւետարաններէ վեր դասուած ու պատուուած լինելու հարկը, քննական ստուգութեան և վկայեալ վաւերականութեան հետևողները կը ստիպեն չպնդել Քրիստոսի կենդանութեան ատենէն Հայոց Քրիստոսի հաւատացած լինելուն աւանդական յիշատակներուն վրայ: Սակայն ասով մեր ազգային եկեղեցւոյն առաքելական սկզբնաւորութիւնը երբէք վնաս մը չկրեր, և մեք կը ձեռնարկեմք յառաջ բերել և բաղդատել առաքելական քարոզութեանց մասին մեզի հասած զանազան յիշատակները:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔՆԱԼ

7. Սովորաբար կրկնուած ազգային պատմութեան համեմատ, Քրիստոսի համբարձումէն ետքը, երբ առաքելալք ձեռնարկեցին հեթանոսները աշակերտելու հրամանին գործադրութեան, վիճակաւ բաժնեցին իւրաքանչիւրին երթալու կողմը: Արևելեան աշխարհներ, Հայք և Պարթևք և Հնդկիք, Թովմաս առաքելոյն վիճակեցան, և սա նախ և առաջ Արգարին տրուած խոստման համեմատ իւր հարազատ և երկուորեակ եղբայրը՝

Թագէտը զրկեց Նդեսիա, մարմնոյ բժշկութիւն տալու և հոգւոյ փրկութիւն քարոզելու: Թագէտս ուղղակի եկաւ Նդեսիա, Աբգարը բժշկեց, աւետարանը քարոզեց, Աբգարը և իւր արքունիքը և ժողովուրդը քրիստոնէութեան դարձուց, և իւր տեղը փոխանորդ և քրիստոնէից գլուխ ձեռնադրեց Ադդէ եպիսկոպոսը, որ յառաջ Թագաւորին խոյրարարն էր, և ինքն Նդեսիայէ մեկնելով գնաց ի Մեծ Հայս, ուր կիշխէր Սանատրուկ՝ Աբգարու քեռորդին: Այս պատմութիւնը երկու որոշ մասերու կը բաժնուի. առաջին՝ Թագէտի գործունէութիւնը յՆդեսիա, որ է Ոսրոյենայ Թագաւորութեան մայրաքաղաքը Միջագետաց մէջ, և երկրորդ՝ նորա գործունէութիւնը Մեծ Հայոց մէջ և նահատակութիւնն յԱրտագ Վասպուրականի նահանգին մէջ: Եպիսկոպոս մասին աղբիւրը յայտնապէս ասորական է և Լաբուրենայի գրուածէն փոխանցուած. իսկ Մեծ Հայոց և Արտագու մասին աղբիւրը զուտ ազգային պէտք է ընդունել, վասն զի ասորականին մէջ կը պակսի: Եւ ոչ միայն կը պակսի, այլ և կը հակառակի, որովհետեւ ասորական բնագրին համեմատ Թագէտս վախճանած և Թաղուած է յՆդեսիա առանց ուրիշ տեղ երթալու (Լաբ. 45), մինչ Լաբուրենայի հայերէն Թարգմանութիւնը Թագէտը Նդեսիայէ Արեւելք կանցնէ (Լաբ. 45), հարկաւ ազգային աւանդութեան կցելու համար:

8. Այստեղ հարկ է դիտել, որ ոչ թէ Լաբուրենայի հայերէն Թարգմանութիւնը, այլ և նոյն ինքն ասորերէն բնագիրը աղաւաղուած է և օտար ձեռք մտնելովը խանգարուած, այնպէս որ պէտք չէ բնաւ իբրեւ բնագրի ստուգութիւն ընդունել Թագէտի Նդեսիոյ մէջ վախճանելը, այլ Ասորւոց ապագայ դարերու մէջ Հայոց դէմ զգացած հակակրութեան արդիւնք համարել այս կտորին աղաւաղումը, և առաքելոյն Հայաստան երթալուն իրենց պատմութենէն ջնջուիլը: Առ այս կը նպաստէ գիտել թէ Թագէտի մեկնելուն համար եղած պատրաստութիւնները աւելի ուղեորութեամբ մեկնելուն յարմար կուգան, քան թէ մահուամբ աշխարհէ մեկնելուն, և միւս կողմէ ի սկզբանէ մինչև ցայսօր Նդեսիոյ մէջ երբէք Թագէտս առաքելոյ գերեզման յիշատակուած չէ: Անոր համար հնար չէ պարզապէս Լաբուրենայի ասորերէնին հիմնուելով ուրանալ Թագէտս առաքելոյ Հայաստան անցնելը, և իրաւամբ կրնայ արդարանալ ազգային աւանդութիւնը որ Նդեսիայի Թագէտը կը նոյնացնէ Արտագու Թագէտին հետ: Բայց ինչ որ աւելի ծանրակշիռ կեր-

պով կազդէ ժամանակիս պատմութեան վրայ, և զոր պէտք է այլ ևս իբր պատմական ստուգութիւն ընդունել, Արգարու վերագրուած թագաւորութեան սահմաններուն անյարմարութիւնն է, որովհետեւ այդ միջոցին Եդեսիա և Արտաշէնոյն թագաւորին չէին հպատակեր, Ոսրոյենէ և Հայաստան զատ զատ տէրութիւններ էին, և հնար չէր որ Եդեսիոյ Արգարը Հայաստանի վրայ ալ իշխէր, ինչ որ կերպով մը ազգային աւանդական պատմութիւնն ալ կընդունի, Հայաստանի վրայ իշխող և ինքնագլուխ գործող Սանատրուկ թագաւորը ցուցնելով:

9. Կարևոր խնդրոյ նիւթ մըն ալ Թադէոս առաքելոյն անձն է: Աւետարաններուն մէջ յիշուած է տասուերկուներուն կարգին Ղերէոս որ անուանեցաւ Թադէոս (Մատթ. Ժ. 3), որ ուրիշ տեղ Յուդա Յակոբեան կոչուած է (Ղուկ. Զ. 16), և Յոյներ և Լատիններ առհասարակ այս Յուդա Թադէոսէն զատ ուրիշ Թադէոս անունով առաքեալ կամ աշակերտ չեն ճանչնար և չեն ընդունիր: Ասորական աղբիւրն է միայն որ երկրորդ Թադէոս մը ևս կը յիշէ, ոչ երկոտասանից այլ եօթանասանից մէջէն, և Տիտլմոս կամ Երկուորեակ կոչուած Յուդա Թովմաս առաքելոյն երկուորեակ եղբայրը, և այդ միակ ասորական աղբիւրէն առնելով յիշած են մեր պատմիչներ և օտարներէն Նւսերիոս՝ որ ինքն ալ Ասորւոց երկրէն էր: Սակայն կարևոր է դիտել որ ինչպէս մէկ Յուդա Թադէոս ընդունողներ, այն առաքելոյն Հայաստան զալը կընդունեն, նոյնպէս երկու Թադէոս ընդունողներն ալ երկուքին զատ զատ Հայաստան զալը կընդունեն, այնպէս որ Թադէոսի մը Հայաստան զալը երկու ենթադրութեանց ներքեւ ալ անվիճելի կը դառնայ, և միայն խնդիրը կը վերածուի ճշդելու թէ մէկ Թադէոս մը թէ երկու Թադէոսներ եկան Հայաստան աւետարանը քարոզել: Մեր ազգային հայրեր և հեղինակներ երկու կարծիքին ալ համաձայնած են, բայց առաւելապէս երկու Թադէոսներու դրութիւնն է որ ընդհանրացած է, և մեր տօնական կարգադրութիւններն ալ երկու Թադէոսներու գոյութիւն կենթադրեն, մին եօթանասանից թիւէն և Թովմայի եղբայր որ Միջագետքի ճանպով կուգայ, և միւսը երկոտասանից թիւէն Յուդա Թադէոս կոչուած որ Կիլիկիոյ և Կապադովկիոյ կողմէն կը մտնէ Հայոց երկիրը:

10. Խնդրոյն վերջնական որոշումը գրեթէ անհնարին կը դառնայ քանի որ յունալատին աղբիւրներ բացարձակապէս միակ Թադէոսի դրութեան կը նպաստեն, իսկ ասորահայ ա-

բիւրներ եօթանասնից թիւէն երկրորդ Թաղէոս մը ևս կընդունեն, և երկու աղբիւրներ իրար հերքելու և ջնջելու չափ զօրաւոր փաստիւր չունին: Միայն թէ ասորական առաջին աղբիւրն ալ իւր երկրորդ Թաղէոսին Հայաստան անցնիլը չընդունելով և անոր վախճանը Նդեսիոյ մէջ գնելով, միակ Թաղէոս մը թողած կը լինի Հայոց համաձայն յունալատին աղբիւրներուն: Կը մնան ուրեմն մեր հայ աղբիւրները որ Նդեսիոյ և Արտազու Թաղէոսները նոյնացնել կը ճգնեն, և մեք հարկաւ մեր աղբիւրները նախադասել կը սիրեմք, սակայն ընդհանուր ընդունելութեան չենք հանդիպել: Ուստի բոլորովին անտեղի չէր լինիր ըսիլ, որ Թաղէոս առաքելոյ մը առաջին քարոզութեան զուտ հայկական աւանդութիւնը, յետ ժամանակաց ասորական աւանդութեամբ ճանչցուած Թաղէոս աշակերտի պատմութեան հետ պատահական պատուաստ մը ունեցած է, և Լաբուրնիայի զրութեան մէջ փոքրիկ զարտուղութեամբ մը ուզուած է գտնել և լուսաբանել Հայոց Թաղէոսին ինչպէս և ուստից գալը. հարկաւ աւելի յստակ աւանդութիւն մը չգըտնելով Թաղէոսի զալուստը լուսաբանելու, կամ թէ Քրիստոսի հետ ի մօտոյ յարաբերութեանց պատուոյն մասնակից գտնուելու փափագով: Մեզի համար կարեւորագոյն կէտն է Թաղէոս առաքելոյ քարոզութեամբ քրիստոնէութեան կանուխէն Հայոց մէջ մտած լինելը, և այս կէտը ընդունուած է ամեն յոյն և լատին և հայ աղբիւրներէ, և հետևաբար Հայոց եկեղեցական պատմութեան սկզբնաւորութիւնը ըստ ամենայնի պատմական ստուգութիւն մըն է:

11. Թաղէոսի Նդեսիայէ Արտազ գալը պատմողներ ուղղակի ճանչորդութիւն մը կենթադրեն, սակայն ուրիշ աւանդութիւններէ ունիմք Թաղէոսի մը Հայաստանի ուրիշ կողմերն ալ այցելած լինելը, որ աւելի յարմար կուգայ Յուդա Թաղէոսի առաքելական շրջանին: Այն ատեն կարող կը լինիմք ըսել թէ սա ինքն է որ Հրէաստանէ ելնելով եկաւ Սիլիկիա և Վապադովկիա, ուր Կեսարիոյ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Թէոփիլոսը, և անկէ անցաւ Արարատ և Սիւնիք և Վասպուրական նահանգները, և վերջապէս նահատակուեցաւ Արտազու մէջ Սանդուխտ կոյսին և ուրիշ հայ մարտիրոսներու հետ: Այդ ենթադրութեան մէջ հայ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան փաստերն են, Հայոց կեդրոնական նահանգներուն մէջ Թաղէոս առաքելոյ գործունէութիւնը, Սանատրուկ թագաւորի պատմութիւնը,

և Թագէտոսի և ընկերաց մարտիրոսութիւնը, և Թագէտոսի գերեզմանը, որոնք բուն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան հիմ կը լինին, և իրարու հետ միացած և իրարմով ամբողջացած և զուտ աղգային աւանդութեան վրայ հաստատուած և օտարազգի աղբիւրներու հետ հակառակութեան չընդհատուող, ինքնուրոյն և ընդունելի պատմութիւն մը կը կազմեն: Այդ պատմութիւնը ունիմք մեք ոսկեղէն դաբու նուիրական գրչով գրուած (Սուր. Ը. 13, 61) չնաշխարհիկ յիշատակ հայ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան, նոյնչափ ստոյգ և նոյնչափ հիմնական, որչափ ուրիշ եկեղեցիներու սկզբնաւորութեանց սեփական յիշատակները և աւանդութիւնները:

12. Թագէտոս առաքեալ Հայոց կեդրոնական նահանգները աւետարանելէն ետքը կուգայ կամ կը դառնայ Արտագ, ուր է Սանատրուկ Թագաւոր, որ քրիստոնեայ եղած չէ, և բարկացած է որ իւր հարազատ դուստրը, Սանդուխտ օրիորդը, տակաւին հազիւ 18 տարեկան աղջիկ մը և ուրիշներ ալ՝ առաքելոյն քսորոգութեան հաւանած և քրիստոնեայ եղած են: Սանդուխտ կը բանտարկուի, իսկ հաւատացեալներէն շատեր կը նահատակուին: Հաւատացեալներուն թիւէն է հազարապետ մը իւր գինուորներով, որ մկրտութեան ատեն կոչուած է Խւրայէլ: Սանդուխտ չարչարանքներու կենթարկուի և կը մնայ հաստատուն, և նոյն իսկ գինքն համոզելու եկող նախարարն ալ Քրիստոսի կը դարձնէ, սր և կը մկրտուի և Սամուէլ կը կոչուի: Սամուէլ և Իւրայէլ և ուրիշ գլխաւորներ կը նահատակուին հրացեալ բեռներով: Զարմանդուխտ տիկին կը հաւատայ երկու հարիւր ընկերներով, և առաջ միայն տիկինը կը նահատակուի սրով: Սանդուխտն ալ կը նահատակուի սրով Քաղոցի 7-ին, այսինքն մարտի 22-ին: Ժամանակին գործածուող շարժական տոմարի հաշուով, որ յետոյ հաստատուն տոմարի հաշուով պատասխանած է դեկտեմբեր 15-ին: Այդ առթիւ նեթանոսը շփոթուելով իրար կը սպաննեն, և երկու հազար հոգի ևս կը հաւատան ի Քրիստոս: Փանի մի օր ետքը Թագէտոս ալ գազանաց և կրակի տանջանքներուն կենթարկուի, բայց կազատի և 433 հոգի ևս կը դառնան: Թագէտոս վրայ գլխատման վճիռ կը տրուի, բայց սխալմամբ մը դահիճը Զեմինտոս իշխանը կը զարնէ և կը սպաննէ, այլ առաքեալը զայն կը կենդանացնէ, և իշխանը կը դառնայ 520 ընկերներով: Թագէտոս կը նահատակուի սրով Քաղոցի 13-ին, որ է Մարտի 28-ին, չար-

ժական տոմարով, իսկ հաստատուն տոմարով դեկտեմբեր 21 եղած: Հին յայտառուրքը այսպէս կը մակագրէ վերջնոց վկայաբանութիւնը. «Յիշատակ է սուրբ առաքելոյն Թադէոսի առաքելոյն Հայոց, և վկայութիւն աշակերտաց իւրոց Սամուէլի և Զարմանդիստոյ և բազմութեան հազարաց որ ընդ նոսա կատարեցան ի Սանատրկոյ»:

13. Թադէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կոյսի նշխարաց յայտնութիւնը կը յիշէ Խորենացին (Խոր. 241), բայց առանձինն կատարեալ պատմութիւնն ալ ունիմք (Սուք. Ը. 87), որ կըսէ թէ ի սկզբան նահատակաց մարմինները քարերու մէջ ծածկուեցան, իսկ Յովհաննէս Մանդակունի կաթողիկոսի և Վահան Մամիկոնեան մարգպանի ժամանակ, Կիրակոս աշակերտ Դաւթի և Արտազու Սանատրուկ լերան վրայ ճգնող միայնակեաց մը, տեսիլքով իմացաւ սուրբ նշխարաց տեղը, և Սամուէլ քահանայի մը ընկերակցութեամբ փորեց ու գտաւ մէկ կողմ Թադէոսի և Սամուէլի և Իսրայէլի, և միւս կողմ Սանդիստոյ ոսկրները, որոց վրայ վկայարաններ ալ շինուեցան: Ս. Թադէոսի վկայարանը կը մնայ Արտազ և եղած է Հայոց եկեղեցւոյ մայրավանքներէն և մեծ աթոռներէն մին, և է այժմեան Մակուայ Ս. Թադէոս վանքը: Իսկ Ս. Սանդիստոյ նշխարքը յետ ժամանակաց փոխադրուեցան ի Նարեկ, և կը գտնուին տակաւին Նարեկայ Ս. Սանդուխտ կամ Ս. Գրիգոր վանքին մէջ: Բայց այդ տեսիլքին ժամանակէն ալ տուա՞յ պէտք է Ս. Թադէոսի գերեզմանին և վկայարանին գոյութիւնը ընդունել, որովհետեւ կը պատմէ նոյն ինքն Խորենացին (Խոր. 328) թէ Անակ իշխան իւր ընտանեօք Պարսկաստանէ Հայաստան եկած ատեն Արտազու դաշտին մէջ «մօտ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն... և անդ ասնն զյղութիւն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին, վասն որոյ և զնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ: Այդ պարագայն Խորենացին Ս. Սահակ Պարթեի բերնէն լսեր է, ուրեմն Կիրակոսի ձեռօք նշխարաց յայտնուելէն առաջ կը յիշուէր ու կը յարգուէր Ս. Թադէոսի գերեզմանը:

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔՆԱԼ

14. Բարթողիմէոս առաքելոյ պատմութիւնն ալ մուծ կէտեր ունի թէպէտ, սակայն նկատելի է թէ ոչ միայն ազգային աւանդութիւնը, այլ և Յունաց և Լատինաց եկեղեցիներ:

րուն և հեղինակներուն աւանդութիւնները միաբան և միաձայն կերպով և հաստատուն համաձայնութեամբ Բարթողիմէոսը իբրև Հայոց առաքեալ կը ճանչնան: Բարթողիմէոս անհակառակ տասուերկու առաքելներէն մին է (Մատթ. Ժ. 3). նոյն ինքն Նաթանայէլ (Յովհ. Ա. 45, ԻԱ. 2), որ Քրիստոսի համար ամեն առաքելներէն առաջ Որդի Աստուծոյ դաւանութիւնը տուաւ (Յովհ. Ա. 49), և արժանի է Նախագահան առաքելաբանութեամբ փառաւորութիւյ, ինչպէս և Քրիստոսէ փառաւորութեամբ իբրև այլ պորում նենգութիւն ոչ գոյ» (Յով. Ա. 47): Հետեաբար ինչ որ ալ ըլլայ Թագէտի անձին և քարոզութեան շուրջը յուզուած խնդիրներուն եւքը, Բարթողիմէոսի անձն ու քարոզութիւնը բաւական են Հայոց հաւատքին առաքելական սկզբնաւորութեան, և Հայոց աթոռոյն առաքելական հաստատութեան, և առհասարակ Հայոց եկեղեցւոյն առաքելականութեան ճշմարտութիւնը ապացուցանել և փառքը ապահովել:

15. Բարթողիմէոսի քարոզութեանց տուածին մասը կատարուած էր Պարթևաց, Մարաց, Պարսից, Ասորոց և Գերմանիկեցոց երկիրներուն մէջ, ըստ ոմանց նաև ի Հնդկաստան. իսկ իւր կենաց վերջին մասին մէջ քարոզած է ի Հայաստան, ուր և կնքեց իւր կեանքը նահատակութեամբ: Հայերէն յատուկ վկայաբանութիւնը կըսէ թէ Բարթողիմէոս մտաւ Հայաստան Սանատրուկ Թագաւորի 29 ըդ տարին Թագէտի նահատակութենէն յետոյ, և թէ առաջ այցելեց Գողթն (այժմ Ագուլիս) ու Սիւնեաց նահանգը, ապա Արտաշատ, ապա Հեր և Զարեանդ գաւառները, ի վերջոյ Ուրբիանոս քաղաքը, ուր քրիստոնէութեան կը դարձնէ Սանատրուկ Թագաւորի քոյր Ռոգուհի կոյսը: Տերենտիոս հազարապետ որ Բարթողիմէոսը ձերբակալելու զրկուած էր, ինքն ալ կը հաւատայ: Առաքելալը և կոյսը և հազարապետը Թագաւորին ատեանը կը հանուին, և առաքելալը ժամ մը քուրբերով տանջուելէ ետքը հարուածներու ներքե կը սպանուի, իսկ կոյսն ու հազարապետը սրով կը նահատակուին: Ստեփաննոս Օրբէլեան Բարթողիմէոսի վրայ խօսելով կաւելցնէ թէ Սիւնեաց նահանգի Որդվատ գիւղէն սկսաւ քարոզութիւնը, և թէ Արեիք և Բաղք գաւառները պտտելէ յետոյ մտաւ Գողթն (Օրբ. 60), և թէ Կուսի աշակերտը Սիւնեաց եպիսկոպոս Թողլով ինքն անցաւ Վանանդ ու Դուին (Օրբ. 61), իսկ նահատակութիւնը չպատմեր, թերևս Սիւնեաց նահանգէն գուրս լինելուն համար:

16. Բարթողիմէոսի քարոզութենէն նշանաւոր յիշատակ մըն ալ Հոգւոց Վանքը ունիմք: Կը պատմուի թէ Աստուածածնայ մահուան առթիւ առաքեալներ Երուսաղէմ ժողովուած էին, բայց Բարթողիմէոս յապաղեցաւ: Առաքեալներ իրեն մխիթարութեան համար գերեզմանը բացին, բայց մարմինը չգտան, և Բարթողիմէոսի նուիրեցին Յովհաննէս աւետարանչի նկարած Տիրամօր պատկերը, զոր նա ի միասին բերաւ Հայաստան և զետեղեց 'Խորենացքար ըսուած տեղը Անձևացեաց գաւառին մէջ, որ է այժմեան Հոգւոց կամ Հոգեաց վանքը Նորդուզ գաւառի մէջ: Խորենացւոյ անուան ներքև յատուկ պատմութիւն մըն ալ ունիմք, ուր կը յիշուի թէ առաքեալը, առաջին անգամ ըլլալով, կուսանաց վանք մը հաստատեց այնտեղ, և անուանով կը յիշուին երեք դիւանաւոր կոյսերը, Մարիամ և Աննա և Մարթա, հարկաւ մկրտութիւնէ ետքը այս անունները ստացած, որք և Յուսահատ և Որմզդատ և Մաքսիմուր իշխաններու, կամ ըստ այլոց՝ քուրմերու, քոյրերն էին: Հոգւոց վանքին առաքելական հիմնարկութեան աւանդութիւնը մինչև ցայսօր կենդանի է այդ կողմերուն մէջ:

17. Բարթողիմէոսի նահատակութեան հանգամանքներուն վրայ շատ համառօտաբան են թէ ազգային պատմութիւնը և թէ պատկերին պատմութիւնը, և կը բաւականանան ըսել թէ «կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւանոս քաղաքի» (Խոր. 243): Արդ եթէ լաւագոյն պատմութիւններ աւելի պարագայ չունին, ուրեմն դժուար է աւելորդ պարագաներու վրայ ուժգնութեամբ պընդել: Ուրիշ եկեղեցիներու սովորական եղած վկայաբանութեանց մէջ Բարթողիմէոսի համար կըսուի, թէ մորթեզերծ մահուամբ նահատակուեցաւ, և իբր նշանակ պատկերներու մէջ ձեռքը կը դրուի դանակ մը կամ քերթուած մորթ մը: Մորթեզերծ ընելը արևելեաց ազգաց մէջ յաճախակի գործածուած տանջանք մըն էր, ինչպէս պատմութեանց մէջ ալ կը հանդիպիմք, և դժուար չէ Բարթողիմէոս առաքելոյ համար ալ ընդունել, միայն թէ մեր վկայաբանութեանց մէջ երբէք յիշուած չէ. բայց չընդունելու ալ պարտաւորիչ փաստ մը չեմք գտներ: Իսկ նահատակութեան տեղը տարբեր կերպերով գրուած է, զորօրինակ Ուրբանոս, Արեւանոս, Աղբանոս և ուրիշ շատ մը աղաւաղումներ: Ասոնց մէջէն Աղբանա=Albanus անունը շատ քիչ կը տարբերի Albacus=Աղբակ անունէն, որ է Վասպուրականի ծանօթ գաւառը, ուր ի սկզբանէ անտի ճանչցած են Հայերը

իրենց առաքելոյն Բարթողիմէոսի գերեզմանը, որ եղած է Հայ եկեղեցւոյ նշանաւոր ավտոներէն մէկը, և որ մինչև ցայսօր առանձին յարգանաց առարկայ եղած է՝ ի հնումն Հաղամակերտ և այժմ Պաշքալէ կոչուած քաղաքին մօտ Ս. Բարթողիմէոս վանքին մէջ:

18. Եթէ նախնի ժամանակաց պատմական պարագաներն իսկ ծանր դժուարութեանց կը հանդիպին քննական տեսութեանց հանդէպ, ալ աւելի ծանր են ժամանակագրական խնդիրները: Սովորաբար կը գրուի թէ անմիջապէս Քրիստոսի համբառնալէն և Հոգւոյն Սրբոյ գալստիւնէն ետքը Թադէոս առաքեալ եկաւ, որ կը յարմարի Քրիստոսի 31 թուականին, Քրիստոսի ծնունդը սովորական թուականէն 4 տարի առաջ դնելով, սակայն թէ Թադէոս աշակերտին Նդեսիայէ Արտազ գալը և թէ Թադէոս առաքելոյն Վեսարիայէն Սիւնիք անցնելը, պէտք է այդ թուականէն շատ աւելի ետքը դնել: Գործք առաքելոցին պատմութիւնը չարդարացներ առաքելոց անմիջապէս հեռաւոր հեթանոսաց երկիրներ երթալը, և նոյն իսկ ասորական յիշատակները չեն ցուցներ Թադէոսի Նդեսիոյ մէջ մնալուն տևողութիւնը: Սովորաբար ընկալեալ և ըստ բաւականին հաւանական հաշւոյն համեմատ՝ Թադէոսի և Սանդիստոյ նահատակութիւնը կը գրուի Քրիստոսի համբարձումէն 13 տարի ետքը, որ կը լինի Քրիստոսի 43 թուին, Քրիստոսի թուականը սկսելով միշտ Քրիստոսի ծնունդէն 4 տարի ետքը, ինչպէս որ նոր ժամանակագիրներ կը հաշուեն: Թադէոսի և Սանդիստոյ Սանատրուկ թագաւորի ձեռքով նահատակուելը քննական պատմութեան ցուցուցած թուականներուն ալ կը յարմարի, ըստ որում Սանատրուկի թագաւորութիւնը կը գրուի Քրիստոսի 37 թուականէն մինչև 45: Իսկ Բարթողիմէոսի քարոզութեան սկզբնաւորութեան համար դժուարին է իբր հիմառնուլ Սանատրուկի 29-րդ տարին, քանի որ Սանատրուկ այդչափ երկար թագաւորած չէ, և ևս քան զիս դժուարին կը լինի ենթադրել որ Բարթողիմէոս ալ Սանատրուկի հրամանով նահատակուած լինի Թադէոսի նահատակուելէն քառորդ դար ետքը, որովհետև շատեր Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը կը յետաձգեն Քրիստոսի 68 թուին: Նոյն իսկ Աղբակ գաւառի մէջ թագաւորին և թագաւորին քրոջ ներկայութիւնը այնպէս ենթադրել կուտայ, թէ Աղբակ թագաւորական մայրաքաղաք եղած լինի, մինչ թագաւորանիստ եղած չէ, և նոյն իսկ Թադէո-

սի նահատակութեան առթիւ ըսուած է թէ Սանատրուկ կը դանուէր «Ի Շաւարչան, յապարանս արքունի, որ էին հովոց գետինք թագաւորացն Հայոց» (Սոփ. Ը. 13): Սակայն պէտք չէ կարծել թէ հարկաւ թագաւորի մը հրամանին հարկ ըլլայ նահատակութիւն մը կատարելու համար: Աւելի յետին դարերու մէջ իսկ կը տեսնեմք որ Ս. Արիստակէս Ծոփաց նախարարին և Ս. Գրիգորիս Փայտակարանի ըզեշխին հրամանով նահատակուեցան, և Բարթողիմէոս ալ կրնայ Կորդուաց կամ Վասպուրականի ըզեշխի մը հրամանով սպանուած լինել:

19. Իսկ Ոգուհին որ իբր Սանատրուկ թագաւորի քոյր կը յիշուի, դժուարաւ տակաւին կոյս մնացած պիտի լինէր, եթէ քառորդ դար առաջ Սանատրուկի աղջիկն ալ հասած կոյս մըն էր արդէն: Ուստի եթէ Ոգուհին հարկաւ Սանատրուկ թագաւորի քոյր ուզեմք ճանչնալ, պէտք է Ոգուհին նահատակութիւնը կանխել և Թադէոսի պատմութեան հետ կցել, և Սանդուխտն ու Ջարմանդուխտը ու Ոգուհին նոյն օրերու մէջ վկայակից եղած ենթադրել: Բայց եթէ լաւագոյն սեպեմք Բարթողիմէոսի ընկերը իրմէ չզատել, որ նախագասելի է, կրնամք Ոգուհին ընդունել իբր Բարթողիմէոսը նահատակող ըզեշխին քոյրը, և նոյն իսկ այդ ըզեշխին Սանատրուկ անունն ալ պահել, քանի որ Սանատրուկ անունը պատմութեանց մէջ գործածական անուն մըն է. իսկ թագաւոր պատուանունը անխտիր ըզեշխներու և մեծ իշխաններու ալ տրուած է: Բարթողիմէոսի և Ոգուհւոյ նահատակութեան թուականը ճշդելու համար որոշ կռուան մը չկայ, քանի որ Սանատրուկ 29-րդ տարւոյն խօսքն ալ ոչ մի կերպով կարդարանայ: Սանատրուկ մեռաւ 45-ին, և 45-էն մինչև 51 Միհրդատ և Հռադամիզդ վրացիներուն չփոթութեանց միջոցն եղաւ: Անկէ ետքը 51-էն 66 Պարթևաց և Հռովմայեցւոց ծանր պատերազմներուն և փոփոխ իշխելուն միջոցը չտրուեցաւ, պարթևազն Տիրիթի կամ Տրդատի թագաւորութեան պատճառով: Իսկ 66-է 80 վերջնոյս խաղաղ իշխանութեան միջոցն է: Թէպէտև այդ միջոցին մէջ ալ 68-ին Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը գնել դժուարութիւն մը չունի, սակայն մեք յարմարագոյն կը գտնեմք չփոթութեանց վերջնութիւնը միջոցը, և ուրիշ զանազան պարագաներ ալ նկատի առնելով հաւանականագոյն կը կարծեմք 60-ին գնել Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը:

20. Յիշեցինք կանխաւ Թադէոս առաքելոյ վրա յիշուած

ատենենիս, թէ նոյն իսկ երկու Թաղէոս ընդունողներն ալ, Երկուորեակ Թաղէոսէ զատ Յուդա Թաղէոսն ալ Հայոց առաքեալ կը ճանչնան, և վերջնոյս գալուստը կը զնեն Բարթողիմէոսի քարոզութեանց միջոցին, և մինչև իսկ աւանդութիւն մը կը կարծէ թէ իրարու ալ հանդիպեցան Արտաշատու մօտ, և Խորվիրապի բլրոյն վրայ Օթեաց Խաչ մը ցուցուի, ուր Բարթողիմէոս և Յուդա Թաղէոս ի միասին օթեանած ըլլան: Սակայն այս բաները պատմողներ Ղեբէոս Թաղէոսը Յուդա Յուդեանէն տարբեր անձ կը կարծեն (Թղթ. 536), որ երբէք ընդունելի չկրնար ըլլալ, և Յուդա Թաղէոսի Երկուորեակ Թաղէոսէ ետքը Հայաստանի մէջ քարոզած լինելուն կէտը անլուծելի խնդիր կը դառնայ: Թովմաս առաքելոյ համար ըստած է թէ առաքելական բաժանման մէջ արևելեան երկիրներ իրեն վիճակեցան, և որովհետեւ ընկալեալ աւանդութեամբ Թովմաս Հնդկաց առաքեալ եղած է, շատ հաւանական է որ Հայոց երկրէն ալ անցած ըլլայ. սակայն բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Շմաւոն առաքելոյ համար ալ ընկալեալ աւանդութիւնը կրնդունի թէ Պարսից առաքեալ եղած է, և այդ առթիւ Շմաւոնի Հայաստանէ անցած լինելը իրր հաւանական ընդունուած է, մանաւանդ որ Շմաւոնի գերեզմանն ալ կը ցուցուի այժմեան Ջուլամերիկ գաւառին մէջ, հին հայ նահանգներուն սահմաններուն մէջ: Այս աւանդութիւնները միտցնելով սովոր են ըսել Հայերը թէ երկոտասաններէն չորսը, Թաղէոս, Բարթողիմէոս, Թովմաս և Շմաւոն Հայաստան եկած և առաքելական քարոզութեամբ երկիրը նուիրագործած են: Այս չորսերուն վրայ հինգերորդ մըն ալ աւելցնել բոլորովին անտեղի համարուելու չէր, նկատելով որ Յովհաննէս աւետարանչի կաթողիկեայց առաջին թուղթը հին օրինակներէն ոմանց մէջ իբր Պարթևաց ուղղուած թուղթ մը նշանակուած է, և Յովհաննու Պարթևաց և անցողաբար Հայոց ալ կողմերը այցելած լինելը բնական հետևութիւն կլինի: Առանց այս ամեն աւանդութեանց վրայ պընդելու, միայն Հայ եկեղեցւոյ և Հայ աթոռոյն առաքելականութեան անվիճելի կէտ մը լինելը նկատել տալ բաւական կը տեսնուի:

21. Մեր եկեղեցւոյ տօներուն մէջէն ամենէն հիններն Թաղէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կուսին տօները, որք յառաջ զատ զատ տօնուած են, բայց քիչ ետքը իրարու հետ միացած են, և այնպէս կը տօնուին ցարդ Վարդապետին յաջորդող շա-

բաթ օրը: Ուրիշ տօն մըն ալ ունեցած էմք ի հնումն «Առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Յուդայի» բացատրութեամբ, այլ Սիմէօն Նրեանցի կաթողիկոսը 1774-ին տօնացուցի վրայ ինչ ինչ բարեփոխութիւններ կատարած ատեն, «Առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Յուդայի» տօնը, յիսնակաց երրորդ երեքշաբթէն փոխադրած է յիսնակաց առաջին չարաթ օրը, «Առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարթողիմէոսի» տօն արձանագրելով, և առաջնորդուելով այն համոզումէ թէ Բարթողիմէոսի հետ տօնուած Յուդայն նոյն ինքն Յուդա Թադէոսն է, և թէ այն ինքն ալ Արտագու մէջ նահատակուած առաջին առաքեալն է: Այնպէս որ Սիմէոնեան ուղղութեամբ միակ Թադէոս մը ունեցած են Հայեր, թէպէտ նախկին կարգադրութիւնը և ուրիշ ծիսական կարգեր միեւնոյնը չեն հաստատեր: Օրինակ իմն Վարդան վարդապետի Ի յանսահման ծովէն չարականը, որ չորրորդ տունին մէջ իբրև Հայոց առաքեալներ կը դնէ Բարթողիմէոս և Թադէոսը, վեցերորդ տունին մէջ զատէն կը յիշէ Յակոբ Ալփեան և Յուդա Յակոբեան առաքեալները, և բոլոր առաքելոց թիւը Պօղոսով ու Թադէոսով տասնուչորսի կը լրացնէ: Իսկ Աղդէ հայրապետի տօնը հին տօնացոյցներու մէջ կը սլակսի. և միջին դարու մէջ կսկսի տեսնուիլ տօն մը յիսնակաց չորրորդ հինգշաբթին, «Աղդէի եպիսկոպոսի Նդեսիոյ քաղաքի աշակերտին Թադէոսի» կերպով մը հեռացնելով զայն Հայոց եկեղեցիէն: Նոյն օրը Արգարու թուղթերը իբր ճաշու ընթերցուած կարգացուելէն, Արգարու անունն ալ Աղդէի քով իբր տօնելի կսկսի նշանակուիլ աւելի յետին ժամանակաց մէջ, զի Ռուբինեանց ժամանակի տօնացոյցներուն մէջ, (ինչպէս ԺԳ դարուն վերջերը գրուած և մեր ձեռքը գտնուող ձեռագիր մը), Արգարու անունը չաբարունակուիր: Վերջապէս 1774-ին Սիմէոնեան բարեփոխութեանց շարքին մէջ Աղդէի և Արգարու անունները կը զատուին և Աղդէն Իգնատիոսի և Մարութայի հետ կը միացուի յիսնակաց չորրորդ երկուշաբթին, իսկ Արգարու անունը կը դուռի առանձին յիսնակաց չորրորդ չարաթ օրը և կը լինի տօն ս. Նախավկայ և անդրանիկ թագաւորին մերոյ սրբոյն Արգարու»: Այդ տեղեկութիւնները կը ցուցնեն թէ մեր նախնիք ինքզինքնին Նդեսական յարաբերութիւններէն ազատ պահած են, և Նդեսիոյ եպիսկոպոսն ու թագաւորը ծիսական հին կարգադրութիւններէն դուրս մնացած են, և այժմեան նոր ձևերն ալ հիմնական փաստ մը չեն կազմեր Նդեսիոյ քրիստոնէութիւնը իբր Հայոց քրիստոնէութեան հիմքնուներու, որով Հայոց եկեղեցին կը մնայ իբր ուրոյն և ինքնուրոյն առաքելական հաստատութիւն:

(Կը շարունակուի)

ՃԱԿՈՆԱԿԱՆ ԼԵՂՈՒՆ, ԳԻՐԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒ- ԹԻՒՆԸ

Ճապոնական լեզուն ընդհանրապես կրում է, այսպես ա-
նուանուած, թուրանական լեզուների բնաւորութիւնը, բայց
կազմում է բոլոր ուրիշներից կատարելապէս տարբեր և ա-
ռանձնայատուկ լեզուացիդ և մանաւանդ տարբերում է չինա-
կան և Արևելեան Ասիայի ուրիշ լեզուներից իւր բազմազան-
կութան շնորհիւ։ Ներկայ, արդի գրականական լեզուի հիմքը
հնագոյն, մաքուր Եամատո բարբառն է, որ նոր ժողովրդական
լեզուից ոչ աննշան կերպով է տարբերոււմ, սակայն իւրա-
քանչիւր ճապոնացի հասկանում է այն։ Նոյն այդ բարբառը
մանաւանդ գործադրութիւն է գտնում գրականութեան բարձր
տեսակների (սեռերի) մէջ, պատմագրութեան և բանաստեղ-
ծութեան մէջ, նոյնպէս և Միկադօի պալատում և բաժանում
է երկու կարգի (լեզուի)։ Մայրըին կրօնական, իսկ Գհեդին ժո-
ղովրդական գրուածների համար։ Նորագոյն կամ ժողովրդա-
կան լեզուն խիստ խառն է չինական բառերով, սակայն աւելի
բաղդրահնչիւն և ներդաշնակ է քան չինական լեզուն, հարուստ
է ձայնաւորներով և ականջի համար գուրեկան։ Եւրոպական
տառերով դժուար է գրել նրանց բառերը, որովհետև նա ու-
նի հնչիւններ, որոնք պակասում են արեւմտեան մարդուն՝ Եւ-
րոպացուն։ Բայց ճապոնական լեզուին կից գործ է ածւում և
չինականը, թէև առանձնայատուկ արտասանութեամբ և շեշ-
տով, որպէս գիտնականների լեզու և ճապոնիայում այն տեղն
է բռնում, ինչ տեղ որ բռնում էր Եւրոպայում միջին դարե-
րում լատինական լեզուն։ Չինարէն են գրուած ճապոնիայում
հեղինակած գրեթէ բոլոր նշանաւոր երկերը, ինչպէս, օրինակ,
տէրութեան տարեգրութիւնները, հանրագիտական բառարան-
ները (էնցիկլօպեդիաները) և այլն։

Մեծ դժուարութիւնների հետ է կապուած ճապոնական
գրութեան եղանակը։ Ճապոնական գրութեան սիստեմը բաղ-

կանոււմ է 47 կարակտերներից կամ վանկերի նշաններից, որոնք չինացիներից փոխ առած, կազմած նոյնքան շատ գաղափարագրական (ideographique) նշաններ ևս աւելադան: Չանազան վանկերի նշաններից (Syllabar, ճապոներէն իրօֆա) ներկայութեւս միայն երկուսն են ընդհանուր գործածութեան մէջ. Փիրականու, որի նշանները այլ ևս չեն վերագրոււմ չինական ծագման, գործ է ածուում ժողովրդական լեզուով գրած երկերի համար և Կատականու, մեկնաբանութիւնների և բացատրութիւնների (KOMMET.) համար: Մինչդեռ սակայն ոչ մի ճապոնական գիրք երբէք միեւնոյն գրութեան եզանակով չի տըլուում, այլ որքան հեղինակը աւելի գիտնական է, նոյնքան աւելի շատ զուտ չինական գաղափարագրական (ideographische) նշաններ է իւր երկի մէջ խառնուում: Բանը այն տեղն է հասնում, որ չինական նշանների համար անգամ գոյութիւն ունին դարձեալ երեք զանազան գրութեան ձևեր, եղանակներ: Ճապոնիայում գրոււմ են ինչպէս Չինաստանում, վրձիններով և վերից վար ուղղաձիգ (vertical) տողերով, որոնք զուգահեռաբար (parallel) աչից ձախ են հետևում:

Ճապոնական գրականութիւնը խիստ հարուստ է բոլոր ճիւղերով: Բացի պետութեան տարեգրութիւններից և Եւրոպայում աւելի մօտ ճանաչուած երկերից առաջին տեղն է բռնում մեծ չինական-ճապոնական հանրագիտական բառարանը (էնցիկլոպեդիան), որ 105 հատոր է պարունակում և տպագրուած է Եդոյում (ledo) 1714 թուականին: Պետութեան բոլոր նահանգների և նշանաւոր քաղաքների մասին կան աշխարհագրական և տեղագրական նկարագիրներ հարուստ պատմական տեղեկութիւններով: Ճապոնիայի աշխարհագրական քարտէզներից շատերը Զիբուլդը ծանօթացրեց Եւրոպայում: Բնական պատմութիւնը, մանաւանդ բուսաբանութիւնը (Botanik), շատ ուսումնասիրողներ ունեցաւ: Այս տեսակի բազմաթիւ չինական երկեր ճապոնիայում նորից մշակուեցին և ուսումնասիրութեան ենթարկուեցին, նրանց մէջ հռչակաւոր է Պեն=տիսաօ 31 հատոր, տպ. 1769 թ.): Գերազանց, հրաշալի կերպով է կազմուած չինական և ճապոնական բառարանագիտութեան և քերականութեան գրականութիւնը: Սանսկրիտի ուսումնասիրութեան համար ևս գոյութիւն ունին օժանդակիչ միջոցներ. կան բառարաններ Այնսների և Վորէագիների լեզուների համար: Բուդդայականութիւնը և կոնֆուկիականութիւնը (Վոնֆուկիոսի կրօնը, Con-

fucianismus), հարուստ գրականութիւն ստեղծեցին: Բժշկականութիւնը և դեղագործութիւնը (Pharmacie) իրանց տեսակի մէջ ետ չեն մնացել և բազմաթիւ գրուածներ կան գիւղատնտեսութեան և արհեստագործութեան (технологія) մասին: Ճապոնացի վաճառականների դասակարգը ունի իւր հասցէներ: Ըրի գրքերը, նոյնը ունին և բոլոր մեծ քաղաքները. ազնուականութիւնը ունի իւր պալատական օրացոյցը և այլն: Նոյն պէս հարուստ և բազմակողմանի է բանաստեղծական գրականութիւնը: Ճապոնացիք ունին բազմաթիւ, մասամբ շատ հին երգեր առասպելաբանական և պատմական բովանդակութեամբ: Նրանց ամենից հռչակաւոր վիպական բանաստեղծական զբօրուածն է «Ֆէյ-կէ-մոնոգատարի» («Fei-ke-monogatari») կամ Ֆէյկէ հարստութեան (դինաստի) պատմութիւնը, որ հեղինակել է Ինկինազան 1183 թուից յետոյ և մի կոյր երգչի (աշուդի), որի անունն է Սէօբուտս, միջոցով ժողովրդի մէջ տարածուած է եղեր: Այս երկը քանիցս անգամ տպագրուել է և բաղկանում է 12 հատորներից: Քնարերգական սեռին (տեսակին) պատկանում են ի միջի այլոց հռչակաւոր բանաստեղծական ժողովածուն, որ կոչւում է Մանժօ-սիու (Manjo-sju), այսինքն, հաւաքածու 10,000 տերէներէի, 8-րդ դարի գործ է և պարունակում է իր մէջ 30 հատոր, Սիօտէտսի (Siotets) բանաստեղծութիւնները և ուրիշները: Երգիծական (epigrammatische) տեսակը, որպէս և զրաման պակաս տեղ չեն բռնում. բայց խիստ բազմաթիւ են վէպերը (րոմանները): Այդ կարգին պատկանում են՝ «Խվազի իշխանի կեանքը» (12 հատոր), «Հռչակաւոր կոյս Կագամիի արարքները» (5 հատոր), «Եօթը բաղդաւոր և եօթը զժբաղդ առարկաներ» (5 հատոր), «Պատի 6 վարագոյրների անցաւոր առարկաների տեսքով», «Օտօբայի և Տանսիտսիի սիրոյ արկածները» (2 հատոր) և ուրիշները: Բացի այդ իւրաքանչիւր տարի լոյս են տեսնում բեյլետրիստական գրպանի գրքեր:

Քրիստոնէական գրականութիւնը նշանաւոր չէ: Նոր կտակարանի ճապոնական թարգմանութիւնը արդէն 17-րդ դարում (Միակօ 1613) ամենայն հաւանականութեամբ զոյուլթիւն ունէր: Թէպէտ և արդէն 17-րդ դարում յիսուսեանները (եպուիդները) ճապոնական լեզուի զանազան քերականութիւններ և բառարաններ են հրատարակել, յետագայ ժամանակում նմանապէս մի քանի նիդերլանդացիներ և ուրիշ երոպական ուսումնական մարդիկ (Ա. Բէմիւզա, Կլապրօտ, Վ. Փօն, Հումբոլդտ)

իրանց ուշադրութիւնը նուիրեցին ճապոնական լեզուին և գրականութեան, սակայն նրանց յատուկ ուսումնասիրութիւնը միայն նորագոյն ժամանակում արեւելագիտութեան առարկաների ուսուցման մէջ մտաւ և լուրջ ուշադրութեան արժանացաւ: Գրական լեզուի և գրականութեան գիտութեան մէջ մանաւանդ մեծ ծառայութիւններ են մատուցել, բացի Տոչիգահար ճապոնագէտ գերմանացի Զիբուլդից, Փրանսիացիների մէջ Պը-Ռոսնի, անգլիացիների մէջ Մէդհուրստի (Medhurst) և Ալկօկ (Alcock), գերմանացիների մէջ Շոտտ և Պֆիցմայեր (Pfitzmaier): Գրական գրքերի հարուստ ժողովածուներ զըտնուում են Լէյդենում, Պարիզում, Լոնդոնում, Պետերբուրգում և Բերլինում:

Գերմ. քարզ. Ա. ՆԳԻԳԱՐ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

Գրական կենդանութիւն.— Վիպաթերթ:— Ընթերցասիրութիւն տարածելու միջոցներ:— Գրական տեղափոխութիւններ:— Ռուսահայ վիպագրութիւնը և նրա քննադատ-պատմաբանը:— Միակողմանի քննադատութիւն, կուսակցական քննադատութիւն: Վէպ և տէնդէնցիա:— Մեր գրականութիւնը սպասում է անաչառ քննադատի և պատմաբանի:

Չենք կարող ասել, որ մեր գրական կեանքը մեղած չի նոյն ընդհակառակը վերջերս մի տեսակ առանձին աշխուժութիւն է նկատուում անգամ գլխաւորապէս հրատարակչական ասպարիզի վերայ: Ըստ սովորութեան՝ աշխարհիս զանազան անկիւններից, ուր որ հայկական գաղութ է հաստատուում, երևում են «վայր ընկնող աստղերի» նման նոր պարբերական հրատարակութիւններ. «որոնք շուտ շուտ մարում են առանց երկարտև հետք թողնելու: Բայց այդպիսի ժամանակաւոր լուսատուների երևալն էլ հետաքրքրական է և մխիթարական, որովհետև ցոյց են տալիս, որ մեր հեռաւոր և վտարանդի եղբայրները ապրում են ոչ միայն «հացիւ, ալի և «բանիւ ճեառն»: Դրանց մէջ շատ անգամ պարբերական հրատարակութեան նորաձեւութիւններ ու «նոր խօսքեր» էլ ենք գտնում: Այսպէս օրինակ Վառնայի (Բուլղարիոյ) նոր ամսագիր «Վիպաթերթ—հանգէս վիպասանականը» կոչուած է բաւականութիւն տալու յատկապէս ժողովրդի ընթերցասիրութեանը և իր տեսակում հետևողութիւն է ևրոպական այդ տեսակ հրատարակութիւնների: Այնտեղ հետաքրքրական վէպը մեծ գին ունի և մեծ ախորժակով է կարգացում բանուորների, արհեստաւորների, մանրավաճառների և այդ տեսակ կիսակիրթ դասակարգերի շրջաններում: Ժողո-

վրդական և բուլվառական թերթերը սուրբ պարտք են համարում կերակրել իրանց ընթերցողներին զանազան խորհրդաւոր վէպերով և արկածախնդիր պատմութիւններով: Մեր Պօլսի թերթերն էլ դրանց, մասնաւորապէս Ֆրանսիական մամուլի, ուշիմ աշակերտներն են: Բաց արէք Պօլսական թերթերի վերջին համարները և շուք տյնտեղ կգտնէք ոչ թէ մէկ, այլ երկ-երկու «սարսափելի» վէպեր, որոնք, պէտք է ենթադրել, սիրով ընդունւում և կարդացւում են Պօլսում և նրա շուրջը: Այդ տեսակ վէպերը շատ անգամ պատճառ են դառնում թերթի ժողովրդականալուն և տարածուելուն: Գեռ նորերս Իտալիայի մի փոքր քաղաքում ականատես եղալ հետեւեալ տեսարանի՝—մեծ փողոցի վերայ, ուր անց ու դարձ էր լինում բաւականի մեծ բազմութիւն, գլխաւորապէս եկուորների—փոքրիկ լրագրավաճառները բողազ էին պատռում աղաղակելով. «Secolo» «Corvera del sera» և աւելացնելով Ռուս-ձապոնական պատերազմի մասին ստացուած նոր յուրերի բովանդակութիւնը: Օրաթերթերը արագ սպաւում էին «օրուայ չարիքով» հետաքրքրուող բազմութեան մէջ: Այդ աղմկալի փողոցից եւ բարձրացալ խաղաղ քաղաքացիների և ժրջան արհեստաւորների և բանուորների թաղը այստեղ էլ վաճառում էին օրաթերթեր, բայց ծախողը մի ծերունի էր, որ բարձր ձայնով պատմում էր թերթում տպուած վէպի բովանդակութեան սկիզբը և խոստանում էր շարունակութեան մէջ հազար և մէկ սարսափներ, գերմարդկային վեհանձնութիւններ և այլն և այլն: Այդ շարունակութիւնով հետաքրքրուողը պէտք է վճարէր հինգ չէնտէզիմի (centesim), այսինքն երկու կոպէկից էլ պակաս և ստանար թերթը, որի բանասիրականում նա կգտնէ անվերջ «չարայարելի» «նէապօլի գաղտնիքը» կամ «Մաֆֆիայի սիրուհիներին»... Վառնայի վիպաթերթի բովանդակութիւնն էլ ցոյց է տալիս, որ նա ծառայելու է բացառապէս ընթերցասիրութիւն տարածելու գործին, որ այժմեան պայմաններում անշուշտ մեծ արժէք ունի: Ահա այդ թերթի առաջին և երկրորդ համարների բովանդակութիւնը՝ ա) «Մերժուած սէր», պօլսական կեանքի դրուագներ, ազգային վէպ,

գրած է Պ. Ե. Սըրմաքէշեան. բ) «Տուածներ և գաղտնիք Հաւատաքննութեան», հեղինակութիւն Պ. Պ. Մասիոյի և Լիոնէյի. (այս վէպը բնաւ կսպ և նմանութիւն չունի տարիներ առաջ հրատարակուած «Գաղտնիք Հաւատաքննութեան» ի հետ). գ) «Խորհրդաւոր դատ» Փօստիւնէ տիւ Պօակօպէի»:

Խօսք չկայ, որ մեր, Կովկասում հրատարակուող թերթերի բաժանորդները սովոր չեն այդ տեսակ «գրականութիւն» մարսելու, հարկ էլ չկայ նրան վարժեցնելու և դաստիարակելու այդ ուղղութեամբ, քանի որ կարելի է տալ նրան գեղարուեստական արժէք ունեցող վէպեր կամ հանրամատչելի գիտական երկեր և դրանցով նրա հարցասիրութիւնը զարգացնել և նրան ընթերցասիրութեան «բացիլը» պատուաստել: Եւ մինչդեռ դա ոչ միայն կարելի է և անհրաժեշտ է—մեր միակ այժմուայ օրաթերթը մեռցնում է իր ընթերցողների մէջ եղած ընթերցասիրութիւնն էլ—մի կողմից խորշելով հայոց կեանքից և նրա պահանջներից, միւս կողմից—տալով անմարսելի և անբովանդակ բանասիրականներ: Դրան կասեն ի չարը գործ զնել այն մենաշնորհը, որով նա բաղդի բերմամբ օգտուում է: Թէպէտ և դա ինքնասպանութեան ճանապարհ է, բայց թերթը ինքն իրան բարոյապէս սպանելով միևնույն ժամանակ խոչընդոտ է դառնում անհրաժեշտ հասարակական շարժման՝ ընթերցասիրութեան: Ուստի լիովին միանում ենք «Լումայի» յայտնած ցանկութեան տեսնել գոնէ «Տարազն» օրաթերթի վերածուած: Մեր գրական ասպարէզը կրկին երկու բանակի է բաժանուել, ասում եմ «կրկին», որովհետեւ երկու բանակների բովանդակութեան և կազմի մէջ փոփոխութիւններ եմ տեսնում: Մի կողմից «Մշակ» և «Մուրճ», որոնց սկսել են մասնակցել Յ. Յովհաննիսեան, և այլք. — միւս կողմից «Տարազ» և «Լումայ», որոնց գլխաւոր աշխատակիցների ցանկում կարգում ենք Զիրվանդադէի, Վ. Փափագեանի, Մուրացանի անունները: Եթէ վերջիններիս շարքին միանան Զանթ, Նտր-Դոս, Ագապեան—այն ժամանակ «Տարազն» և «Լուման» համարձակ կարող են յայտարարել, որ իրանք «երիտասարդ

վիպագրութեան» օրգան են: Իհարկէ, պ. Լէօն, «ազատամիտներից այդ ամենաերկար գրողը» կասի թէ դրանք փթած ոյժեր են, յետադէմ և տաղանդից զուրկ, բայց նրան ոչ ոք, բացի «Բազմավէպից» չի հաւատալ: Իսկ մենք կասենք—թէ դրանք անպէտք գրողներ են, ինչպէս յայտարարեց այդ պ. Լէօն «Բազմավէպի» և ներա յաւելուածի մէջ, ապա ցոյց թող տալ, որոնք են պէտքականները: Նրա ուղղակի անբարեխիղճ այդ յօդուածներից մենք եկանք այն միակ եզրակացութեան, որ նրա քննադատական կշեռքը՝ «Մշակն» է: Դա նրա ձեռին մի տեսակ շրջանակ է. ով և ինչ որ մտնում է նրա մէջ և տեղաւորւում—լաւ է, զեղեցիկ, յառաջագէտ. իսկ եթէ ոչ—վայ նրան. «լաւ էր, որ նա չծնէր»... Ահա ձեզ օրինակներ և ապացոյցներ. պ. Մուրացանը իր վէպում բողոքականների արարքներն է նկարագրում. մի ուրիշ տեղ—Գր. Արծրունուն է ծաղրում. այդ բաւական է, որ պ. Մուրացանը տաղանդից զուրկ «պասկվիլանտ» անուանուի: Զիրվանզագէն «Արսէն Դիմաքսեանն» է գրում. շատերը ասում են, որ դա Գր. Արծրունին է. ուրեմն պէտք էր, որ Ա. Դիմաքսեանը հանճար լինէր և ոչ թէ այն, ինչ որ դուրս է բերուած վէպի մէջ. ուրեմն Զիրվանզագէն «փոքրիկ տաղանդ» է: Վ. Փափագեանը «Էմմա» վէպի մէջ խօսում է մի ինչ որ «Զայն» թերթի մասին. «Զայնը, ասում է Լէօն, «Մշակն» է. այստեղ իհարկէ, ամեն ինչ ներկայացրած է ծաղրական կերպով: Մենք չենք ուզում հարցնել թէ ինչո՞ւ «Զայնը»—«Մշակն» է, թէ ո՞րտեղից է դուրս գալիս «ուրեմն» և այլն. մեզ համար հետաքրքրականն այն է, որ դրա համար պ. Վ. Փափագեանը մի լաւ կոթոց է ստանում պ. Լէօնից. էլ «զգուելի», էլ «ստոր», էլ «կամէլէօն» և այլն և այլն: «Ուշունց է տալիս աշտարակցու նման» խօսքը կարելի է այժմ փոխել «ուշունց է տալիս Լէօնի նման» խօսքի:—Սակայն թող այդ վերոյիշեալ գրողները Գր. Արծրունուն աստուածացնէին վէպերի մէջ, իսկ «Մշակը» մտաւոր սնունդի աղբիւր հռչակէին—հաւատացէք, նրանք ոչ «պասկվիլանտ», ոչ «փոքր տաղանդ» և ոչ «բամէլէօն» կլինէին. ապացոյց

այն, որ պ. Լէօն իր «Ռուսահայ վիպագրութեան» մէջ առանց քաշուելու գետեղում է հետեւեալ տողերը. «Փոր-րիկ վէպ է Գր. Արծրունու «Էվէլինան», ըայց որքան լայն եւ մեծ միտք ունի իր մէջ, որքան շատ բան է ասում: Հասարակական գաղափարի այդպիսի աստուածացում կարող էր տալ միայն Գր. Արծրունու նման գաղափարական գործիչը. «Էվէլինան» մի սիրուն առանձնութիւն է զբաւում մեր վիպագրութեան մէջ... «Էվէլինան» մի հրապարակախօսական, սիրուն վէպ է, թարմացնող ու ոգեւորող իր վերին աստիճանի համակերելի, ուժեղ տենդենցիայով: Զր նայած իր գեղարուեստական պակասութիւններին, նա ՊԱՏՈՒՄ-ԻՈՐ տեղ կունենայ հասարակական գաղափարներով սնվող մեր գրականութեան մէջ...»: Եւ այսպիսի փափոսով գրուած է Լէօն ամբողջ յօդուածը Գր. Արծրու-նու, իբրեւ վիպասանի մասին: Եւ դա լուրջ քննադա-տութիւն է. դրա մասին է, որ «Հանգէս Ամսօրեայի» և «Բազմավէպի» կենսագրողները ասում են «տաղանդա-ւոր և անկողմնապահ քննադատ»: Որ պ. Լէօն աշխա-տասէր է, շատ գրելու ընդունակութիւն ունի, անխոնջ կոմպիլիատոր է—այդ ես տեսնում եմ. բայց որ նա տաղանդաւոր և անկողմնապահ քննադատ է—ես այդ չեմ տեսնում: Արդութեան, Ս. Նազարեանցի, Գր. Արծրունու կենսագրութիւնները դեռ քննադատութիւն-ներ չեն, և իբրեւ կենսագրութիւններ էլ բաւականին թույլ են, որովհետեւ նրանց մէջ շատ բան ասուած է, բայց գլխաւորը չի արուած՝ այսինքն ժամանակի և անձնաւորութեան պատկերը չի տուած: Դրանք կեն-սագրութեան նիւթեր են, կարգով դասաւորուած. այժմ հարկաւոր է, որ մէկ ուրիշը, տաղանդաւորը—օգտուի այդ նիւթերից և նրանց հոգի ներշնչէ: Քննադատու-թիւն չէ և նրա ահագին յօդուածը (դեռ չի վերջացել) Վենետիկ օրգաններում. աւելի շուտ դա գրականու-թեան պատմութեան մի փորձ է: Բայց որովհետեւ պ. Լէօն աւելի կոմպիլիատոր է քան պատմաբան, աւելի պոլէմիստ է քան քննադատ—նրա այդ յօդուածն էլ պոլէմիկ է իր հակառակորդների հետ: Միջակ գեղա-

րուեստական ճաշակով, բաւականի վայր ի վերոյ գրական-գիտական պաշարով, առանց քննադատական սխտեմի ու մէտօղի—վեր կենալ և աշխարհ արարածի առաջ մեր վիպագրողներին իսկ Սիւլիւկի Տէր Պապային նման «խոթել որին գերեզման, որին աւագան», Գր. Արծրունուն տալ տաղանդաւոր վիպասանի մրցանակ, իսկ Մուրացեանին և Փափագեանին ВОЛЧІЙ БИЛЕТЪ — այգպիսի քաջագործութիւն անելու համար հարկաւոր է նախ և առաջ մեծամտութիւն, որ և ունի պ. Լէօն բաւականաչափ:

Այլ ևս մի քանի խօսք նոյն յօդուածի կամ յօդուածների մասին: Պ. Լէօն գիտէ, որ գրականութեան մէջ գոյութիւն ունի «գեղարուեստը-գեղարուեստի համար» կոչուած ուղղութիւնը, բայց բոլորովին սխալ է հասկանում այն: Ընդհանուր գրականութեան մէջ շատ քիչ վէպ կարելի է ցոյց տալ, որոնց կարելի լինէր այդ ուղղութեան շրջանակի մէջ առնել. ուրիշ բան է ուսանաւոր-բանաստեղծութիւնները, որոնք շատ անգամ հէնց «Գեղարուեստ են գեղարուեստի համար»¹⁾: Պ. Լէօն կարծում է (տես «Գեղունի», 1903 թ., էջ 51), որ եթէ մի որևէ գրուածքի մէջ «տէնդէնցիա» (միտում) չկայ—այդ գրուածքը արդէն պատկանում է «Գեղարուեստը գեղարուեստի համար» ուղղութեան: Եւ որովհետև այդ տեսակի գրուածքները նրա կարծիքով անպէտք են, ուրեմն ամեն մի իսկական գեղարուեստական գրուածքը պէտք է տէնդէնսիօզ լինի: Բայց քիչ է տէնդէնցիան, հարցնում է Լէօն և պատասխանում այն, որ «հեղինակը գիտակցական դիտաւորութիւն է ունենում ընթերցողի մէջ մի յայտնի միտք զարթեցնել, մի յայտնի զգացմունք շարժել և դրանով հասնել մի յայտնի նպատակի»: Եթէ ընդունենք այդ որոշումը, հազիւ թէ կգտնուի մի վէպ, որ տէնդէնսիօզ չլինի, որովհետև այն վէպը, որ ոչ միտք է զարթեցնում ոչ

¹⁾ Օրինակ Քրանսիացի «Պառնասական» կոչուող բանաստեղծների, ռուս բանաստեղծ Ֆէտի, Ալ. Տօլստոյի և այլոց բազմաթիւ ոտանաւորները:

էլ զգացմունք շարժում — վէպ չէ: Ուրեմն ինչ վէպ էր որ առնենք, որը մեր մտքին որոշ ուղղութիւն է տալիս, մեր զգացմունքները շարժում է որոշ կերպով — տէնդէնսիօզ է: Սակայն միթէ Լ. Տօլստօյի Աննա Կարէնինան տէնդէնսիօզ վէպ է. կամ միթէ Մօպասանի «Մահուան նման ուժեղ» վէպը տէնդէնսիօզ է: Բնաւ և երբէք: Դրանք ամենակենդանի կեանքի պատկերներ են և գրուած են այն աստիճանի պատկերօրէն և գեղարուեստական չափով, որ ընթերցողը իսկոյն սկսում է որոշ դատողութիւններ անել այս կամ այն դէպքի մասին, համակրել այս կամ այն անձնաւորութեանը: Ոչ Տուրգենևը, ոչ էլ Մօպասանը քարոզիչներ են կամ հրապարակախօսներ. նրանք գեղարուեստագէտներ են և ուսուցանում են մեզ պատկերացնելով մեր առաջ կեանքը, մարդուս ոգին, մտքերը և զգացմունքները: Եւ ի հարկէ պ. Լէօն չի ասիլ, որ այդ երկու վիպասանները առհասարակ էլ տէնդէնսիօզ են և կամ տէնդէնսիօզ չլինելուն պատճառով արժէք չունին: Մինչդեռ Շիրվանզադէի մասին նա ասում է այդ: Լէօյի կարծիքով «Շիրվանզադէն իբրև վիպագրող երկրպագում է «Գեղարուեստը գեղարուեստի համար» նշանաբանին: Սակայն միթէ կարելի է ասել, որ «Օրիորդ Լիզայի», «Խնամատար»-ի, «Հրդէհ»-ի, «Կրակ»-ի, «Արսէն Դիմաքսեանի», «Քաօս»-ի հեղինակը «Գիտակցական դիտաւորութիւն» չունի ընթերցողի մտքին և զգացմունքին որոշ ուղղութիւն տալու... Սկներև է, որ այդ չի կարելի ասել Շիրվանզադէի մասին, քանի որ լիշեալ վիպերից մի քանիսը *աշկարայ* տէնդէնսիօզ են: Ոչ, պ. Լէօ: Ձեր տուած որոշումը տէնդէնցիայի մասին սխալ է. այդ որոշումով ամեն մի վէպ տէնդէնսիօզ է: Մեր կարծիքով տէնդէնսիօզ պէտք է կոչել այն գրուածքը, որը գրուած է *յատկապէս* որոշ գաղափար արծարծելու կամ պաշտպանելու համար ¹⁾:

¹⁾ Մի ուսաքննադատ — անգլիացի քննադատ Մէտցի, Արնօլդի գաղափարների մասին խօսելիս իրաւացի նկատում է, որ հարկաւոր է զանազանել «փաստի» տէնդէնցիան «իդէալի» տէնդէնցիայից: Փաստի տէնդէնցիա է, երբ հեղինակը պաշտպա-

Այդ դէպքում գրուածքի աւթէքը չափուում է նրանով թէ որ աստիճանի նա միակողմանի չէ և թէ ինչ գաղափար է պաշտպանում: Եթէ հեղինակը տաղանդաւոր է, զարգացած մարդ է, լուսամիտ գաղափարների տէր, բարի զգացմունքներով օժտուած — նրա գրուածքը որքան էլ տէնդէնսիօզ լինեն — այնուամենայնիւ բարձր կդասուին իբրև գեղարուեստական մի ստեղծագործութիւն: Օրինակ Իբսէնը և նրա գրուածքները: Եւ ընդհակառակը, փոքրիկ տաղանդի տէր կամ փչացած հեղինակը կարող է տալ միայն անհամ կամ անպիտան, վերացական կամ պարսաւական գրուածք: Ուստի հարկ էլ չկայ ամեն մի հեղինակից պահանջել որ նա տէնդէնսիօզ լինի. ընդհակառակը — թող նա տէնդէնսիօզ չլինի, թէ չէ եթէ մի փոքր տաղանդի նման բան ունի — այն էլ կկորցնի: Կրկին ուրիշ հարց է թէ հասարակօրէն այս կամ այն հեղինակը, իր այս կամ այն գրուածքով ինչ զգացմունքներ է շարժում ընթերցողների մէջ, ինչ տեսակ նրանց ուղղութիւն է տալիս. որ չափով նա լայնացնում է մեր մտաւոր հորիզոնը, մեր մտքերին ինչ ուղղութիւն է տալիս. վերջապէս ինչ արժէք ունի հեղինակի իդէալը: Պ. Լէօն այս հարցի վճռման մէջ էլ ընկնում է միակողմանիութեան մէջ և պահանջում է, որ հեղինակը անպատճառ հասարակական խնդիրներ արծարծէ, անպատճառ հասարակական գաղափարների ընդհարումների վերայ հիմնէ իր վէպը: Ինչո՞ւ, ինչ հարկ կայ այդ տեսակ միակողմանիութիւն քարոզել: Վիպասանը կեանքի նկարիչ է. բայց միթէ կեանքը միմիայն հասարակական խնդիրների շուրջն է: Ապա մարդը, նրա «ես»ը, ներքին կեանքը, կատարելագործութիւնը, նրա սէրը, ընտանեկան կեանքը և այլն և այլն — անհատի այդ անձնական կեանքը միթէ վէպի նիւթ կարող չեն լինել: Ի՞նչ է Գէօթէի «Վերդերը» վէպ չէ ի՞նչ է, թէ վատ վէպ է միայն այն

նում է ներկան, իրականութիւնը. իդէալի տէնդէնցիան — երբ նա պաշտպանում է ցանկալի ապագան, այն որ չկայ, բայց որը ցանկալի է որ լինէր:

պատճառով, որ նա այլից սկսած մինչև և — օ — ֆ — խօսում է անհատի մասին, նրա զգացմունքների և մասնաւորապէս նրա սիրոյ մասին: Պ. Լէօն գուցէ լրսած կլինի, որ Ֆրանսիացի վիպասան Մէրիմէն ունի գրած «Կարմէն» անունով մի վէպ, որից վերցրած է և այդ անունը կրող օպերայի լիբրետօն: Մերիմէի այդ վէպը խօսում է միմիայն սիրոյ մասին և այդ հստակ վերայ տեղի ունեցած՝ բնաւորութիւնների ընդհարման մասին. ուրիշ ոչինչ: Բայց տեսէք թէ ինչ սիրուն վէպ է (տես Քիւլօի գրուածքը գեղարուեստի մասին): Այնպէս որ հարկ չկայ մեղադրելու Շիրվանզադէին կամ ուրիշին, որ նրանց վէպերի հիմնաքարը սէրն է, սիրոյ զգացմունքն է. շատ էլ լաւ է, որ այդպէս է, թէ չէ դա չէր լինի վէպ, այլ մի ուրիշ բան՝ առաջնորդող յօդուած, քննադատութիւն, զիտական յօդուած և այլն: Ի հարկէ «առ ի չգոյէ լաւագունի» Լէօի յօդուածը էլի մի բան է. բայց ցաւն էլ հէնց նրանումն է, որ նա պէտք է սխալ գաղափար տարածէ մեր արդի գրականութեան մասին և չէ լինելու մի ուրիշ գորուածք, որ ցրէր նրա միակողմանի, շատ անգամ միտումական դատողութիւնները և վճիռները այս ու այն գրուածքի, այս ու այն հեղինակի մասին:

Վերջերս մի նոր երևոյթ է նկատուում. սկսել են հրատարակել մեր հեղինակների, մասնաւորապէս վիպասանների, երկերի ժողովածուները: Արեւմտեանից հրատարակուած է, Ռ. Պատկանեանը նոյնպէս, իսկ նրա երրորդ հատորը մամուլի տակ է. նոյնպէս մամուլի տակ է և Մ. Նալբանդեանի երկերի երկու հատորները Բաֆֆինը լոյս են տեսնում մաս-մաս. ինչպէս և Պ. Պռօշեանինը. լոյս են տեսած նոյնպէս Ծերենցի (վաղուց), Դուրեանի և Պարոնեանի գրուածքների ժողովածուները. տպւում է Փարիզում Պէշիկթաշլեանինը: Լոյս տեսան Շիրվանզադէի երկերի երեք հատորները. բաժանորդագրութիւն է բացուած Մուրացանի երկերի լիակատար հրատարակութեան: Պարսկաստանում տըպւում են Աւրպերի երկերի ժողովածուները: Հրատարակուած են նոյնպէս Աղայեանի, Առուղուրեանի, Ահա-

րոնեանի, Շանթի և մի քանի այլ երիտասարդ վիպասանների և բանաստեղծների երկերը: Դանկալի է, որ հրատարակուէին նոյնպէս Փափազեանի, Նար-Դոսի և Ա. գապեանի երկերի ժողովածուները: Եւ եթէ գրականութեան և ընթերցողների բաղդից այժմ երևան գայ մի օրինաւոր քննադատ, նա կարող կլինի հեշտութեամբ տալ «գկայսերն կայսեր, և զԱստուծոյն—Աստուծոյ»: Ժամանակ է արդէն կազմել XIX-րդ դարու մեր գրականութեան պատմութիւնը և տարածել այն ժողովրդի մէջ՝ անցեալի և ներկայի միջև ամուր կապ հաստատելու համար:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՍԱՐԵԿԻՆ

Մի՞թէ եւ դու ամպի նշման շունիս յատկ հայրենիք,
Որ դառնաշունչ քամո՛ւ անոքին դառնում է միշտ խա-
ղալիք.

Թողած քերի արտ ու արտ քաղցր ցոյ ցոյելո՛ւ՝
Մըում է դէպ անապատներ առազները ջրելո՛ւ:
Հին քարեկամ, սիրուն սարեակ, ինչո՞ւ եկար դու այս-
տեղ,

Որտեղ չկայ ոչ մի ծաղիկ եւ ոչ կոկոն վարդագեղ:
Այն ծաղկածին հովիտները ու լեռները հովասուն
Ասպնջական լե՛ռին կարող լինել քոյնիդ սիրասուն:
Նայի՛ր շուրջդ. տե՛ս. բոլորը առազով է ծածկուած.
Արդեօք ինչո՞վ պէ՛տ է շինես քեզ համար քոյն կառա-
մած:

Չողի ծայրին տախտակեայ մի քոյն է ցնկել չար ման-
կիկ,
Այն տե՛ղ պէ՛տ է եւ ճռ ածես, եւ հասցնես ճագ
գողորիկ:

դարձիւ, սարեակ, հոգի՛դ սիրես, դէպի Մասիս, Ա-
րագած,

Կարօտեցող ողջոյնս տար հայրենիքիս սիրազգած,
Դէք իմ տեղը դու վայելիր եղեմական ծաղկանց հոտ,
Եւ գովարար ջուրն աղբիւրի, ուր մակաղի գառանց
հոտ:

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՅԻ ՄԱՍԻՆ ¹⁾

III.

Կանանց ըարոյականութիւնը.

Մի կողմ թողնելով ամերիկական կնոջ գրութիւնը, որն իր պատմական հանգամանքներին է պարտական, ի նկատի ունենանք եւրոպացի կնոջը: Ամուսնական այդպիսի գրութիւնն ո՞ւր կարող է տանել հասակն առած աղջիկներին, մանաւանդ նրանց, որոնք դրա հետ ի միասին նիւթական նեղ գրութիւն, վատ շրջան, հրապուրիչ շրջապատ, խաբուսիկ, փայլուն յոյսեր, գրաւիչ կեանք և այլ այսպիսի հանգամանքներով են շրջապատուած: Այս բաների մասին տւելի կենդանի և զօրեղ տպաւորութիւններ կստանայ նա, ով երոպական մեծ քաղաքներում եղել է և մի փոքր դիտել է այդ կեանքի պակասաւոր կողմերը: Այդպիսի անհատն անշուշտ ամեն մի քայլափոխում տեսած կլինի կանանց թշուառ և ընկած գրութիւնը. ամեն տեղ, ամեն գործում և ամեն կողմում վիտում են ծառայող կանայք. — լինի նա սրճարան, ճաշարան, ըեստօրան, վաճառատուն, արհեստանոց, ցիրկ և այլն: Կըտեսնի, թէ ինչպէս գինետներում, հիւրանոցներում և սրանց նման հիմնարկութիւններում ծառայող կանայք, տեսակ-տեսակ ստորութեան, նեղութեան են ենթարկւում: Լինելով այդպիսի պաշտօնների մէջ, ստիպուած զանազան միջոցներով հիւրերին զբաղեցնում, անթերի ծառայութիւն, դուրեկան հաճոյախօսութիւններ, այս կամ այն իրան աննպաստ զիջողութիւններ են անում. ինչպէս

¹⁾ Տես «Լուսալ» № 1 1904 թ.

պարոնների մօտ նստում, նրանց հաշուով զարեջուր, ոգելից խմիչքներ խմում, թոյլ են տալիս իրան հետ խաղալու, զուարճանալու, շատ անգամ էլ իր խոստումներով պարոնների մէջ կռուածադիկ դառնում և ալլն: Հէնց այսպիսի տեղերում հետաքրքիր գիտողը քստմենի, մարդկային գազանութիւնների սրտաճմիկ պատմութիւններ կարող է լսել: Թէ ինչպէս նա խոստովանահօր, մօտիկ բարեկամի, կամ ազնուութեան ու սկզբունքի անունով խօսողների ստոր, խաբեբայ վարմունքի շնորհիւ ալդ գրութեան մէջն ընկաւ: Ինչպէս իրան խարդախ միջոցներով խաբեցին, թշուառացրին և անգամ պարտքի կամ ալլ բանի համար հասարակաց տուն պահողներին վաճառեցին և ալլն և ալլն:

Միւս կողմում տներում ծառայող աղախիները կանանց ընկած դրութեան մի ալլ պատկեր են ներկայացնում, և սրանց թիւն առաջիններից առաւել է: Իւրաքանչիւր աղախին իր սիրեկանն ունի. սա շատ անգամ նրան քաղցրաւենիք և թեթեւ ընծաներ է բերում: Նա իր սիրուհուն տանում է այս կամ այն զուարճալի տեղերը, հիւրասիրում և հետն էլ ուրախ ժամանակ անցկացնում: Սիրեկան ունենալն այնքան սովորական բան է դարձած բոլոր ծառայող կանանց համար, որ վստահ կերպով կարելի է ասել 100-ից հազիւ 5-ը կամ 10 ը սրանից ազատ լինեն: Դեռ ալդ բաւական չէ. շատերը մէկի տեղը մի քանի սիրեկաններ ունին և ամենքի հետ էլ նոյն պուարճալի կեանքը վարում. օր. գիւղական աղջիկը գիւղում մէկն ունի, քաղաքումն էլ մէկը, տեղափոխուելով մէկ թաղից միւսը, այնտեղ ևս մի ուրիշն է գտնում և ալլն: Սիրեկան ունենալուց նրանք ոչ ոքից չեն քաշւում, նոյն իսկ ծնողներից, սրանք շատ անգամ տեսնում են, որ աղջիկն իր զարոնից այս կամ այն զարդարանքը, ընծան, ուտելիքն ստացաւ, բայց և այնպէս շատ տնտարբեր են վերաբերւում, ընդհակառակը՝ երբեմն ուրախանում են: Մեր խօսքը սակաւաթիւների մասին չէ: Աղջիկները սիրեկան ունենալը իւրեանց մէջ մի տեսակ պարճանք են համարում և շատ անգամ նրանցով հպարտանում են. Այսպիսով այս դասակարգի ծառայող

կանանց ծախսի մի մասն էլ իրանց սիրականներն են հոգում և դրանով կամ շռայլութեան, զուարճութեան և սրա նման բաների սովորեցնում: Հէնց այս սիրեկաններն են, որ նրանց թողնում հեռանում են և պոռնկութեան ճանկն են ձգում: Յաճախ նրանցից առաջացած որդիներն անխնամ մնում և նայն իսկ մայրերի ձեռքով խեղդւում, սպանւում են:

Այսպիսի դրութեան մէջ ինչ է մնում կանանց անել. երկու բան՝ կամ իրանց զսպել և կամ բնական պահանջին բաւականութիւն տալ: Ինքնազսպութիւնը դժուար, մինչև անգամ անհնարին է, մանաւանդ այնպիսի հանգամանքներում, որտեղ ամեն մի քայլափոխում գրգռու, առիթ անպակաս են: Այն ինչ հասակաւորները, մանաւանդ սեռական ձգտումներին շատ անգամ բաւականութիւն տուողների համար, սաստիկ դժուարութիւններ են առաջ գալիս: Բնագրական ներքին գրգռը բաւականութիւն է պահանջում, և որովհետև աղջիկն այդ ժողովրդական ձգտումին չի կարող օրինական ճանապարհով, այսինքն տմուսնութեամբ լազուրդ տալ, ուրեմն մնում է որ ալ կերպ դրան գոհացումն տալ, ինչպէս և անում է, ընկնելով ուրիշի գիրկը:

Պրոֆ. Փոյնիցկի իր «женщина преступница¹⁾» հետազոտութեան մէջ ասում է, «մարդու կեանքի մէջ պատահած իւրաքանչիւր կարիքն ուժերի լարուած զբոլութիւն և համապատասխան գործունէութիւն է առաջ բերում, որպէսզի այդ պահանջին բաւականութիւն տալ: Իսկ եթէ այդպիսի գործունէութեան համար օրինական միջոցներ չկան, այն ժամանակ մնում է այն, որ պէտք է կամ այդ կարիքը թողնէ առանց բաւականութեան, կամ թէ դիմէ անօրինական միջոցների, որոնց թւումն է և յանցանքը: Թէ վերոյիշեալ պատճառները կանանց պոռնկութեան գիրկը ձգելու որչափ ազդում են, պարզ լինելու համար, Փարիզի բժիշկ պարոն Դիւշատլէի կատարած վիճակագրութիւնը շատ հետաքրքիր է: Նա ասում է. «5,000 այդպիսի կանանց քննութիւնից դուրս եկաւ, որ նրանցից 1440 ը պոռնկութեամբ են պարա-

¹⁾ Сѣверный Вѣстникъ 03 փետ.

պում կարիքից, այսինքն խեղճութիւնից և քաղցածութիւնից ստիպուած. 1250-ը որբեր լինելով, խնամակալներ և պահողներ չունենալով, նոյն կարիքից ստիպուած գիմել են այդ միջոցին, 380-ը իրանց կամքով են գիմել այդ բանին. ծերացած ծնողներին պահելու համար. 1400-ին սիրեկանները թողել հեռացել են և նրանք ստիպուած գիմել են ուրիշ սիրեկանների. սըրանք էլ նոյն խաղերն են խաղացել, այնպէս որ աղջկները քարձեալ պոռնկութեան են գիմել. 400-ը խաբուել են զինուորներից և սպաներից: 280-ին սիրեկանները թողել են՝ լղի լինելու պատճառով: Ի հարկէ այս թուերի մէջ գեռ չկան անյայտ և թագուն կատարուածները, որոնք անհամեմատ դրանցից շատ են: Մի. ևնոյն կարծիքն է յայտնում և հոգեբույժ պրոֆ. Բն. ըրինդ¹⁾. սա, բացի վերոյիշեալներից, աւելի մանրամասնօրէն պատճառների և հանգամանքների մէջ մտնելով՝ ցոյց է տալիս, թէ ուրիշ ինչ աւիթներ կան դրա համար: Նրա տեղեկութիւններին նայած, պոռնկութեան ճանկն ընկնողներից ոմանք խորթ ծնողների, անպիտան մայրերի զոհերն են: Այդ ծնողները նրանց չուզենալով պահել, գիշերը տեղ չեն աւելիս, տանջում, նեղ դրութեան մէջ են դնում, այնպէս որ, խեղճերն ստիպուած իրանց գլուխը պահելու համար կամայ-ակամայ այդ միջոցին են գիմում: Կան անգամ նոյն խի հարազատ մայրեր, որոնք պարոններից ընծաներ, փոյ ստանալով՝ իրանց ձեռքով աղջկներին նրանց են չանձնում: Լինում են ընտանիքներ, որոնք կարիքից ստիպուած, միասին մի սենեակում տպրելով, անզգոյշ կերպով խօսելով, գիշերը միասին քնելով, աղջկներին օր առաջ գրգռում են: Ամենից շատ նպաստում է շրջապատը, ընկերական շրջանը, որոնք մէկ-մէկու հեշտութեամբ վարակում և օրինակ են դառնում: Պոռնկութեան զարգանալուն ոչ պակաս զարկ են տալիս վաճառականները, որոնք իրանց կրպակների համար նրանց վարձելով, ընտրում են գեղեցիկներին և տալիս են բաւարար ոռճիկ, այն պամանով, որ իրանց ցանկութեանն էլ բաւականութիւն

¹⁾ Prostitution

տան. հակառակ դէպքում չեն վարձում, կամ արտաքսում են: Պոռնիկները մէջ աւելի մեծ տոկոս են կազմում գիւղից եկած աղջկները: Նրանք գալիս են քաղաք գործ գտնելու, որ իրանց և ծնողների դրութեան օգնելով՝ բաւարար դրութեան մէջ ընկնին: Բայց դժբախտաբար թշուառութեանն աւելի զարկ են տալիս և անմեղ զոհերի պատճառ լինում: Նրանք գիւղական փոքրիկ, նեղ շրջանից ընկնելով մեծ քաղաքների ծովացած անխտակ կեանքի մէջ, ապշում են և չգիտեն ինչ անեն. ոչ ոք չունին առաջնորդ, որ ուստիկանութեան դէմ պաշտպանէ, ապրելու համար թոյլտուութիւն ստանայ: Իսկ այդպիսիներին չորս աչքով հետևում են մարդորս կանայք, որոնց զբաղմունքն է խեղճերի միամտութիւնից օգտուել, նրանց պաշտպան հանդիսանալ: գործ գտնել, ուստիկանութեան դէմ պաշտպանել, սուտ վկայութիւն տալ և մի գեղեցիկ օր էլ այս կամ այն պարոնի կրքերին զոհ բերել. իհարկէ վաղօրօք ստանալով իրանց աշխատութեան վարձը:

Միևնոյն ժամանակ այդ աղջկները հետզհետէ զուարճութիւնների և գրաւիչ, հրապուրիչ ուրախ կեանքի սովորելով, կարծում են, թէ արդէն երջանկութեան մէջ են ընկել, այնպէս որ այլ ես չեն կարող տխուր և բաւականութիւններից զուրկ գիւղի մասին մտածել կամ այնտեղ վերադառնալ: Քաղաքում մնալով՝ քանի դեռ իրանց թարմութիւնը չեն կորցրել, այդպիսի կանանց մօտ սաստիկ թանգ գնով ապրում են և անգութ տանտիրուհիների բոլոր խիստ պահանջներին բաւականութիւն տալիս: Ինչ անեն խեղճերը, երբ նրանցից կախումն ունին. մի թեթեւ հակառակութեան դէպքում ուստիկանութեան ձեռքը կը մատնեն, որի հետևանքը լինում է գիւղ վերադառնալ, մի բան, որին այժմ նրանք չեն ցանկանայ: Եթէ քաղաքում էլ մնայ, այլ ևս առաջուայ պէս այցելող պարոններ չի կարող ունենալ. մնում է թագուռ կերպով երեկոները հիւրեր գտնել, որ մի կերպ կեանքը քաշ տայ: Այդպիսիներ քաղաքներում հազարաւորներ կան և շատ անգամ մի կտոր չոր հացի կորոտ լինում և միայն դրա համար ուրախութեամբ իրանց ծախում են:

Շատ անգամ գիւղից եկած նորեկները քաղաքի հրաշալիքների, ուրախ կեանքի մասին ընկերուհիներին գրելով, գիւղից դէպի քաղաք մի հոսանք է սկսւում. իսկ կրկին յետ դառնալ գիւղ՝ դա քչերին է յաջողւում: Պոռնիկների թիւն այս միջոցով աւելի շատանում է Բերլինում, քան Պարիզում և Լոնդոնում: Պրոֆ. Բերինգ նկատում է, թէ պոռնիկների մէջ գլխաւորապէս երեք աչքի ընկնող յատկութիւններ կան. ա) ծուլութիւն. նրանք կամ ոչինչ չեն ուզում տեսլ և կամ թէ փոքր ի շատէ ծանր աշխատանքից խուսափում են և մեծ մասամբ ուրախութեան, գուարճութեան են հակուած. բ) աւելորդ զարդարասիրութիւն. այս բանը նոյն իսկ երեւում է հիւանդանոցներում գտնուածների վերայ ևս: Նրանք թէև հիւանդ, բայց դարձեալ դրանից չեն հեռանում և անկողնում նստած՝ մազերը խուճուճ դնում, զարդարանքներով զարդարւում, հագնում են և այլն. գ) ստախոսութիւն և չղայլութիւն. մանաւանդ աւելի ենթարկուած են քաղցրաւէնիք, խմիչքներ գործածելու մէջ. իսկ այս բաները եթէ ժառանգաբար անցնի մի քանի սերունդների, արդէն մի տեսակ ներքին պահանջ կը դառնայ: Այս բաները մասամբ հասկանալի են շատ անգամ նրանք նիւթական նեղ դրութիւնից, այս կամ այն հանգամանքից դիմում են այդ միջոցների և նեղն ընկած դէպքում ամեն ինչ ուրանում, գողութեան դիմում և այլն: Մեծ քաղաքներում կան պորտաբոյծ երիտասարդների մի ուրիշ խումբ ևս, որոնց օգնութեամբ ոստիկանութեան յայտնի պոռնիկները նրանց թեւն ընկնելով, մտնում են իրանց արգելուած նշանաւոր փողոցները, հրապարակները, հիմնարկութիւնները և իրանց համար նորանոր որսեր գլտնում և ստացածի կէս մասը իրեն թւարկող պարոնի բաժին է լինում: Այսպիսի դէպքերում ալլ ևս ոստիկանութեան պահապանը նրան չի հալածի, իսկ եթէ պատահի, այն ժամանակ նա կը մօտենայ և որպէս իր կինը, կը պաշտպանի, բանտից կազատէ: Պրոֆ Բերինգն էլ Դիւշատլէի նման կարծում է, որ ոստիկանութեան յայտնի պոռնկութիւնն այնչափ չէ, որչափ մասնաւոր, թաքուն մնացածները: Բերլինում ոստիկանութեան տու-

ած տեղեկութիւններից երևում է, որ մի քանի տարի շարունակ յայտնի անտառակ աղջիկների թիւը հասել է մինչև 5,000-ի, այն ինչ՝ մտնելով ժողովրդի ամեն խաւերի, ընտօրանների, հիւրանոցների և այլ դրանց նըման տեղերում, դուրս է գալիս որ այդպիսի գործով պարապող աղջիկների թիւը 30,000-ից անցնում է։ Երեւում է՝ որ Լօնդոնում 60 թուականների սկզբներում դրանց թիւը 80,000 ի էր հասնում։ Պարիզում ոստիկանութեան տեղեկութիւններից երևում է, որ մինչև 69 թիւն այդպիսի աղջիկների թիւը 4,000-ից չի անցնում, այն ինչ՝ նոյն թուականին Պարիզի քաղաքային ժողովի տուած հաշուից երևում է՝ որ նրանց թիւը մինչև 120,000 ի է հասնում։ 1860 թ. Համբուրգում 15 տարեկանից մեծ 8 կանանց վրայ մէկ պոռնիկ էր ընկնում։ Նոյն թուականում Լայպցիգի ոստիկանութեան տուած հաշուից դուրս եկաւ, թէ այդ կանանց թիւը 564 է, այն ինչ իսկապէս 2,000-ից շատ էր։ Ի հարկէ այն օրուանից մինչև օրս նրանց թիւը քանի գնում, զգալի կերպով շտտանում է։ Հէնց օրինակ, վեր առնենք Գերմանիայում ճանապարհորդ, այստեղից ուրիշ երկրներ աղջիկներ արտահանող վաճառական Բ. Եօստին, որը իւր «Aus japan nach Deutschland durch Sibirien» գրքում շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս։ Նա ասում է «Շատ անգամ մեր ողջախոհ Գերմանիայում, արևմտեան Աֆրիկայում ստրուկ գերիների վաճառման դէմ բորբոքում և բողոքում են. նոյնն են անում Կափլանդիայի և Բրազիլիայի վերաբերմամբ, թէև նրանց տեղական օրէնքով գերեվաճառութիւնը թույլատրուած է» բայց աւելի լաւ չէր լինի նախ իրենց աչքի գերանը տեսնէին. ոչ մի երկրում այդ կենդանի ապրանքից այնչափ արտահանութիւն չկայ, ինչպէս Գերմանիայում և Աւստրիայում։ Կարելի է անգամ այդ աղջիկների ուր տարած ճանապարհները որոշել. ինչպէս օր. Համբուրգից տանում են Հարաւային Ամերիկա, չախ Բագիսն և Ռէօջանէյրօ իրենց բաժին են ստանում, ապա մեծ մասն ստանում է Մօնզէ-Վերիօ և Բուէնօս-այրէս, այս արտահանութեան մէկ ճիւղն է։ Միւս ճիւղն Անգլիայով կամ առանց այնտեղ

Հանդիպելու՝ անցնում են Հիւսիսային Ամերիկա. այստեղ իհարկէ գերմանական կենդանի ապրանքը դժուարութեամբ է տեղական աղջիկների հետ մրցում: Այդ պատճառով այդ հոսանքն անցնում է Միսիսիպիով մինչև Նիւօրլէան կամ արեւմտեան Կալիֆօրնիա. այստեղ բերած ապրանքը ծախուելով, հասնում է մինչև Պանամա: Արեւմտեան Հնդկաստանը և Մեկսիկան իր բաժինն ստանում է Նիւօրլէանից: Գերմանական աղջիկների մի ուրիշ բանակ արտահանւում է Ալպերով Իտալիա, իսկ դրանից յետոյ՝ դէպի հարաւ՝ Աղէքսանդրիա, Սուէզ, Բոմբէյ, Կալկաթա, և Սինկապուր և մինչև անգամ Եանխայ: Ռուսաստանն այդ կենդանի ապրանքից իր բաժինն ստանում է արեւելեան Պրուսայից, Պոմերանայից և Լեհաստանից: Այդ բանի առաջին կայանը Րիգան է: Այստեղ Մոսկուայի և Պետերբուրգի վաճառականները նրանցից ջոկում, ընտրում և տանում են նախ Նիժնի-Նովգորոդ, այնուհետև Ուրալից մինչև Իրբիդ, մինչև անգամ Սիբիրիայի խորքերը: Այս առևտուրը և նրա ճանապարհորդութիւնն այնքան կանոնաւոր է լինում, որ եթէ գերմանական արտաքէն գործոց նախարարը կոնսուլներից պահանջէ, անշուշտ շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կստանայ:

Պոռնկութեամբ պարապող, ընկած կանայք ոչ միայն իրանց թշուառացնում են, այլ և մատաղ, ծաղիկ հասակում գտնուած շատ երիտասարդների զանազան տեսակ վարակիչ ախտերով, մանաւանդ սիֆիլիսով վարակում են:

Պրոֆ. Բերենզի տեղեկութիւններից երևում է, որ մի աղջիկ 6 ամսուայ մէջ օրական 6—7 այցելողներ ունենալով՝ 300-ից աւել մարդ է վարակել: Մի 16 տարեկան աղջիկ 4 ամսուայ ընթացքում 80 մարդ է վարակել, իսկ մի ուրիշն էլ մի քանի տարուայ մէջ 600 մարդ և այլն: Իսկ եթէ մենք բոլոր պոռնիկների թիւը և նրանց առաջացրած վնասներն իրանց և ուրիշների ի նկատի ունենանք, այն ժամանակ մենք մարդկութեան կատարած այդ հրէշաւոր գործից կամայականաւ պիտի զզուէինք և երեսներս շուռ տալով՝ հեռանայինք: Եթէ այս ամենի վրայ աւելացնենք ապո-

րինի ծնունդները, սաղմային դրութեան մէջ արհեստական կերպով որդիների փչացնելը կամ ծնուելուց յետոյ անխնամ դրութիւնից մեռածները, սպանածները, այն ժամանակ կանանց թշուառ դրութիւնն աւելն կողմից պարզուած կլինի: Հէնց օրինակ, միայն Պարիզում ըստ Բ. Սպանտօնայի 1,268 ծնուածներից 937-ը օրինաւոր ծնողներից են, իսկ 341-ն ապօրինի, այսինքն՝ մօտաւորապէս 43 ը: Բոլոր Փրանսիական քաղաքներում ապօրինի ծնուածների թիւն օրական 17,000-ի է հասնում: Փրանսիական, մանաւանդ Պարիզի կանանց ընկած և թշուառ դրութիւնը շատ գեղեցիկ կերպով դուրս է բերում է. Զօլան իր Բեղմնաւորումն վէպի մէջ: Այստեղ առհասարակ եւրոպական կեանքի պատկերն այնչափ կենդանի, իրական կերպով դուրս է բերած, որ ընթերցողի առաջն ամեն ինչ քստմունքի գոյներով է ներկայացնում: Ապօրինի ծնուածների թիւն այնչափ շատ է լինում, որ իսկապէս պատրաստած մանկանոցները բաւական չեն և այդ հիմնարկութիւններն անգամ աւելի էժան գնով գիւղացի կանանց են բերում պահելու, մեծացնելու. իսկ այս ընչաքողց և անգութ ծծմայրերը շատ անգամ ձմեռը լուսամուտների փեղկերը բաց թողնելով՝ մրսեցնելով մահացնում են. այնպէս որ կայրի է ասել, Փրանսիան ամեն տարի Փրանս-պրուսական պատերազմ ունի և նոյնչափ հայրենիքի որդիների կորուստ է հաշւում: Այսպիսի դէպքեր պակաս չեն և ուրիշ պետութիւնների մէջ: Շատ անգամ մայրերն իրանց որդիներին սաղմային դրութեան մէջ ոչնչացնելը, կամ նոյն իսկ ծնուելուց յետոյ նրանց սպանելը պրօֆ. Մանտեգացցան այսպէս է բացատրում: Կնոջ գործած յանցանքներից ամենազլիւսը որդեսպանութիւնն է. բայց եթէ խորը քննենք, կը տեսնենք՝ որ բոլոր մեղքը միայն նրանը չէ: Այդ յանցանքն առաջանում է մեր խիստ նախապաշարուածից, որի պատճառով ամբողջ անպատուութիւնը միայն կնոջ վրայ է ընկնում: Տղամարդն ազատ կերպով կարող է իր ապօրինի որդիներով որոշ հիմնարկութիւններ լցնել, օրէնքն այս բանի համար նրան չի պատժում. իսկ հասարակութիւնն էլ մի առանձին արհամարհան-

քով չի վերաբերուի գէպի նա: Սրա հակառակ՝ խեղճ մայրը միշտ կը մնայ անպատուած, անարգուած, ընտանիքը, հասարակութիւնը նրան կը մերժի, այնպէս որ նա ստիպուած, յաւիտեան ամուրի է մնալու, կամ պոռնկութեամբ զբաղուելու: Ահա թէ որտեղից է առաջանում ապօրինի որդոց սպանութիւնը: Եթէ մի թեթեւ ակնառկ ձգենք Ռուսաստանի մէջ տարածուած պոռնկութեան մասին, այն ժամանակ կը տեսնենք՝ որ ոչ մի բանով միւս պետութիւններից լեւա չի մնում. իսկ վեներական ախտերի, մանաւանդ սիֆիլիսի կողմից շատ տեղերում նոյն իսկ գերակշռում է: Այդ առթիւ եթէ մենք անցեալ դարու կէսից, այսինքն 1850-ական թուականներից նայենք և հետևելով գտնք գէպի մեր օրերը, այն ժամանակ մենք կը տեսնենք, որ միայն քաղաքային հիւանդանոցներում բժշկւում էին այսչափ մարդ ¹⁾:

1861 թ. — 37,075 մարդ	1865 — 62,533 մարդ
1862 — 42,438 »	1866 — 67,799 »
1863 — 47,035 »	1867 — 74,234 »
1864 — 62,637 »	1868 — 87,077 »
	1869 — 89,247 »

Այստեղից պարզ է, որ 10 տարում գրեթէ 2¹/₂ անգամ նոցա թիւը աւելացել է: Նոյն իսկ Պ. Բուրգում, ուր այդ բանի վերայ աւելի են ուշք դարձնում, նոյնն է:

Նոյն թուականներին դարձեալ մի որոշ չափով նրանց թիւը բազմացել է. այսպէս. 1861 թ. նրանց թիւը 6,359 էր, իսկ 1868 թ. 14,895-ի հասաւ: Ինչպէս արեւմտեան պետութիւնների մէջ, նոյնպէս էլ և Ռուսաստանում սրանք իսկական ճիշտ թուեր չեն կարող համարուել. քանի որ երկու և երեք անգամ աւելի գաղտնի կերպով զանազան ժողովրդական բժիշկների մօտ են բժշկւում. շատերն էլ ծածուկ պահելով, տարածում են ընտանիքների և խոր գաւառների մէջ, ո-

¹⁾ См. Женское дѣло во второмъ половинѣ XIX вѣка, Шапкова.

չով քանի գնում է, դրանց թիւը շատանում է: Շաշ-
կովը իր վերոյիշեալ գրքի մէջ այդ ամենով չբաւակա-
նանալով, աւելացնում է որ ամբողջ Սիբիրն էլ վարա-
կուած է այդ մահաբեր ախտով: Սրա պատճառը նա
համարում է աքսորուածները, շրջմուխները, թափառա-
շրջիկ բաղդախնդիր առևտրականները և զօրքը: Ա-
մուրի շրջակայքում, ասում է նա, մինչև ռուսաց տիրա-
պետութիւնն այդ ախտի մասին գաղափար չունէին,
այն ինչ, 1858 թուին Նիկողայոսեան հիւանդանոցում
136 այգպիսի հիւանդներ էին բժշկուում, իսկ 1867
թուին 236-ի հասաւ: Ներկայումս Կամչատկայում դը-
ժուտոր է գտնել սիֆիլիսով չվարակուած ընտանիք:
Ռուսական քաղաքներից Պետերբուրգը Պարիզից, Լոն-
դօնից, Բեռլինից յետ չի մնում, իսկ միւս կենդրոննե-
րը, ինչպէս Մոսկուա, Վարշաւա, Կազան, Օդէսա, Նիժնի
և այլն, աւելի շատ անբարոյականացած են, եթէ ոչ թւով
գոնէ որակով: Անբնական ախտերը, որձապղծութիւ-
նը, մանաւանդ օնանականութիւնը և կենդանիների հետ
յարաբերութիւն ունենալը Ռուսաստանի զանազան մա-
սերում անհամեմատ աւելի շատ են տարածուած, քան
Եւրոպական պետութիւնների մէջ: Ռուսաստանում
պոռնկութիւնը զանազան կերպ, զանազան սովորու-
թիւններով տարածուել է, այդ բաներից լիշենք մի
քանի նշանաւորները, որոնք առհասարակ ազգաբնա-
կութեան մէջ ընդհանրացած և մի տեսակ սովորու-
թիւն է դարձած:

I. Հիւրասիրութիւնից առաջացած պոռնկութիւն.
սկզբնաւորութիւնը պէտք է որոնել հնութեան մէջ.
այն ժամանակներում, երբ հիւրն Աստուծուց ուղար-
կուած էր համարում, և նրան իրանց ունեցած ամեն
բանով հիւրասիրում էին, մինչև տնգամ սեփական կնո-
ջով և աղջկանով, ապա այս սովորութիւնը ժամանա-
կի ընթացքում շահասիրական նպատակով չարը գործ
դրուեց, այնպէս որ այժմ Հիւսիսային Ռուսաստանում
տանտէրը տուն վարձով տալիս՝ առաջարկում է նոյն-
պէս իր կնոջը կամ աղջկան, իհարկէ դրանով տան վարձը
ձրկնապատկուում է: Ուրիշ տեղերում հիւրանոցներում
իջևանողներին նոյնպէս առաջարկում են սեփական կամ

այլ կնոջ։ Այս տեսակ պոռնկութեան կարգին կարելի է հաշուել նոյնպէս «вечерницъ» կոչուած սովորութիւնը։ Մօլոուսների մօտ, տշնանը, դաշտային աշխատանքները վերջացնելուց յետոյ, իւրաքանչիւր երեկոյ ջահել աղջիկները և տղաները հաւաքուում մի այլրի կնոջ մօտ։ Սրանք ամենքն էլ իրանց հետ ընծայ են բերում՝ օղի, ձու, կաթ, հաւ, փող և այլն, և մինչև կէս գիշեր ընդհանուր քէֆ է լինում ապա հէնց այդտեղ զոյգ-զոյգ պառկում են մինչև աշխատանքների սկսուելը։ Ծնողներն այս բանի վրայ նայում են իբրև շատ սովորական երևոյթի վրայ և միայն այն ժամանակ են դժգոհութիւն յայտնում, երբ այս կամ այն ընտանիքում յղի աղջիկներ են տեսնում։ II. Կրօնական պոռնկութիւն։ Այս բանն առհասարակ որոշ կրօնական հերձուածողների մէջ է պատահում և կայ նոյն իսկ բարձր դասակարգի մէջ։ Աստուածապաշտական արարողութիւնից, այսինքն աղօթքներից յետոյ, ծեծելուց ու լացուկոծից յետ, կրակները հանգցնում են և մթութեան մէջ սարսափելի անբնական յարաբերութիւններ է կատարում։ Շատ անգամ մայր և որդի, հայր և աղջիկ, թոռ և տատ և այլն, իրար հետ յարաբերութեան մէջ են մտնում։ Այս սովորութիւնը յառաջ է եկել կրօնական մոլեռանդ սովորութիւնից։

Ա. ԶԻՆԻԿԱՐԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԿԱԼԻՓՕՐՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄԱԺԸ

ՄԱՐԿ ՏՎԷՆԻ

Մէկ անգամ, երեսունհինգ տարի սորանից առաջ, ես հետազոտում էի Ստանիսլաուս գետի հոսանքը, որը հարուստ է սսկի աւազով: Ամբողջ օրերով ես թափառում էի բահը, լագանն ու եղջիւրը ձեռիս և լուանում էի աւազը այստեղ, կամ այնտեղ, ամեն բոպէ յոյս ունենալով հասնել ոսկով հարուստ տեղին, բայց երբէք չէի կարողանում գտնել:

Այդ մի հրաշալի տեղ էր. զով, ստուերաւոր, երբեմն բուրաւէտ և շատ տարի առաջ մարդարնակ, բայց յետոյ մարդիկ թողել են այդ տեղը և սքանչելի դրախտը դառել էր ամայի. մարդիկ հեռացել են այդտեղից, երբ ոսկու աւազի վերին շերտը սպառուել էր: Նւ ահա այն տեղը, որտեղ երբեմն մի փոքրիկ, կենդանի քաղաք էր կանգնած իւր բանկերով, խմբազրութիւններով, ապահովագրող ընկերութիւններով և իւր քաղաքապետով ու կառավարչով, այժմ տարածուած է միայն ընդարձակ զմրուխտանման դաշտը, որի վերայ չէ մնացել այդտեղ պատասպարուող ոչ մի մարդկային կեանքի հետք: Այդ տեղը զտնւում է Տօտլաուն տանող ճանապարհի վերայ: Ոչ հեռու նորանից փոչոտ ճանապարհի երկարութեամբ երբեմն-երբեմն կարելի էր տեսնել շատ սիրուն, փոքրիկ կօտէղժներ (ամարանոցներ) որոնք այն աստիճան փաթաթուած էին ոլորուն վարդենիներով, որ նոցա պատուհաններն ու դռները բոլորովին ծածկուել էին վարդենու խիտ ու ծաղիկներով բեղմնաւորուած տերեւների տակ: Իորանից կարելի էր եզրակացնել, որ գոքա բոլորը դատարկ տներ էին, որոնց տէրերը շատ տարի առաջ անանկանալով ու յուսախար լինելով, իրանց ընտանիքն առած թողել հեռացել էին այդ տեղից, չկարողանալով իրանց տները ծախել, կամ յանձնել որեւէ մէկին: Մի քանի տեղերում էլ կարելի էր հանդիպել փայտաշէն խրճիթների, որոնք չինուած են եղել ոսկու մշակութեան սկզբնական դարաշրջանում: Երբեմն, թէև շատ հազուադիւրս, այդ խրճիթները մարդարնակ էին դառնում և այդ դէպքերում կարելի էր համոզուել, որ այդտեղ ապրողն այն առաջին սակու խուզարկութեան ձեռնարկողներէից մէկն էր, որը շատ տարիներ առաջ չինել է այդ խրճիթը և ապրում է այժմ այդտեղ միայն այն պատճառով, որ երբեմն

հնարաւորութիւն ունեցել է վերադառնալու տուն, իւր նահանգը արդէն մեծ հարստութիւն ձեռք բերած, բայց այդ չէ արեւիւր ժամանակին, որի հետեանքն եղել է այն, որ կորցրել է իւր բոլոր ունեցածը, կարողութիւնը և անյաջողութիւնից ընկճուած ու յուսահատուած, վճռել է կտրել իւր ազգականների ու ընկերների հետ ունեցած բոլոր կապերը և նոցա համար մեռած համարուել: Այն ժամանակներն ամբողջ Կալիֆօրնիան լցուած էր այդ տեսակ շատ մարդկանցով, որոնք մէկ-մէկ կենդանի մեռելներ էին, խղճալի տղբատներ, վերաւորուած հպարտութեամբ և քառասուն տարեկան հասակում արդէն ծերացած ու ակեղարդ, որոնց ներքին մտախոհութիւնը միայն իրանց վաղաժամ խորտակուած կեանքի մասին էր. այդպիսիները սաստիկ փափագում էին որքան կարելի է շուտ ազատուել կեանքի կռուից ու յաւիտենական հանգիստ գտնել:

Իսկ մի ամայի տեղ էր, ոչ մի ձայն, ծպտուն չէր լսուած կանաչ դաշտերից ու անտառներից. բացի բզէզների թմբեցնող տղտղտից, մարդու, կամ գաղանի հետք չէր երևում. մէկ խօսքով, ոչ մի բան չէր կարող մարդուս ոյժ ու եռանդ տալ և նորա մէջ զարթեցնել այն ուրախ զգացմունքը, թէ ինքն ապրում է: Այնպէս որ, երբ ես վերջապէս մէկ անգամ ճաշից յետոյ նկատեցի մի մարդկային կերպարանք, շատ ուրախացայ և թեթևութիւն զգացի: Նա քառասունհինգ տարեկան մի մարդ էր, կանգնած այն սիրուն, վարդենիներով ծածկուած տներից մէկի բակում, որ ես արդէն նկարագրեցի: Բայց այդ տունը, որտեղ մարդն երևաց, անտէր տպաւորութիւն չէր թողնում, այլ ընդհակառակը մարդաբնակ շինութեան տեսք ունէր, որի մասին հոգս էին տանում և աշխատում էին պահպանել ու գեղեցկացնել. այդ տան առաջ կար և մի ծաղկանոց, որը լիքն էր երփներանգ հրաշալի ծաղիկներով: Ինձ 'ի հարկէ, հրաւիրեցին այնտեղ տեղաւորուելու, ինչպէս իմ տանս մէջ. — այդպէս է երկրի սովորութիւնը:

Չափազանց ուրախացայ, երբ ընկայ այդտեղ, մի քանի շաբաթներ շարունակ ոսկու հանք որոնողների խրճիթներում ապրելուց յետոյ, որոնց յատակները կեղտոտ էին, անկողինները հոյնպէս, գործածական ամաններն ու գաւաթները փայտից և առհասարակ ոչ մի զարդարանք չկար, բացի պատկերազարդ թերթերից հանուած նկարներից, որ կպցրած էին տախտակէ պատերին և ներկայացնում էին պատերազմական տեսարաններ: Այն, այնտեղ խրճիթներում տաղկալի ամայութիւն էր տիրում, իսկ այս տունը մի անկիւն էր, որտեղ կարող էին մարդուս յոգնած աչքերը հանգստանալ և բաւականութիւն տալ մարդկային այն բնածին զգացմունքին, երբ տեսնում է թէկուզ արժան ու համեստ գեղարուեստի առարկաներ և այդ ժամանակ միայն կարծես մարդը հասկանում է, որ այդ զգացմունքը քաղցած է եղել և նոր է գտել ուտելու պաշար: Ես երբէք չէի կարող հաւատալ, որ խայտաբղէտ կտորտանքից

կարուած գորգը, կարող էր այնքան ուրախացնել ու բաւականութիւն պատճառել. կամ թէ իմ հոգին կարող էր այդքան արդէն փառաւորուել ու միայն թարուել պատերի վերայ եղած պատատւներից ու չրջանակների մէջ դրուած նկարներից, բազկաթոռների վերայ գցուած ասեղնագործ աշխատութիւնից, վինձօրեան աթոռներից և այն դարակից, որը զարդարուած էր ծովային խեցիներով, գրքերով, չինական սափորներով ու զանազան մանր-մունր սիրուն առարկաներով: Իոքա տան մէջ ստեղծուած են կանացի ձեռքերով և չեն նկատուում, երբ նոքա միշտ աչքի առաջ են լինում, բայց այն ժամանակ միայն մարդ զգում է թէ որեւէ բան իրան պակասում է, երբ այդ առարկաներն այլևս չի տեսնում: Երեւի իմ հոգով ստացածս բաւականութիւնը փայլում էր դէմքիս վերայ, որովհետև տանտէրն ուրախ ու գոհ կերպով կարծես պատասխանեց իմ հարցին՝

— Այդ բոլորը նորա շնորհքն է, ասաց նա քնքշութեամբ, այդ տմէն մէկ առարկան նա է դարսել ու սարքել և այդ ապուով սենեակն աչքի անցկացրեց սիրով ի հայեացքով: Պատկերներից մէկի վերայ եղած ձապոնական կտորի ծալքերը քանդուել էին. դոքա այն ծալքերն են, որ կանայք այնպիսի հոգատարութեամբ և քնքոյ մատներով չինում են ու յարմարացնում որեւէ առարկայ զարդարելու համար: Ահա տանտէրս մօտեցաւ այդ քանդուած կտորին ու սկսեց զգուշութեամբ ուղղել. մի քանի անգամ յետ-յետ գնալով, որ տեսնի թէ արդեօք յաշնդուեց առաջուայ նման սիրուն դուրս բերել և յետոյ, որպէս զի բոլորովին վերջացած համարուի այդ գործը, նա էլ ի երկու անգամ մօտեցաւ այդ ծալքերին և ձեռքի թեթեւ շարժումով ուղղեց ասելով՝

Նա միշտ այդպէս էր անում: Երբեմն իսկապէս չես կարող ասել, թէ ինչն է պակասում այդ ծալքերին, բայց նոցա ձեռք տալուն պէս, կարծես օւելի գեղեցիկ տեսք են ստանում. բայց ինչո՞ւ է այդ այդպէս, ես չգիտեմ, ես որոշ օրէնք գտնել չեմ կարող. գիտէք դա միևնոյն է թէ՛ մօր ձեռքը վերջնականապէս դիպչում է իւր երկխայի մազերին, երբ արդէն սանդրել, պրծել է նորա գլուխը: Ես այնքան յաճախ տեսել եմ, թէ նա ինչպէս էր զանազան կտորներից սիրուն ծալքեր չինում, որ ես էլ կարող եմ իսկ այնպէս անել, բայց օրէնքները չգիտեմ. իսկ նա գիտէ. նա գիտէ ինչպէս և ինչո՞ւ, իսկ ես չգիտեմ ինչո՞ւ, այլ գիտէ միայն ինչպէս:

Նա ինչ տարաւ ննջարանը, որ ես ձեռքերս լուամ: Այդպիսի ննջարան ես չատ տարի է, որ չէի տեսել. սպիտակ վերմակ, սպիտակ բարձի երեսներ, գորգով ծածկուած յատակ, պատերին պատառ ու պատկերներ, մի սեղան, հայելին, քորոցներ զարնելու փոքրիկ բարձն ու սիրուն արդ ու զարդ մանր առարկաները վրէն դրուած. մի անկիւնում կար լուացարանի սեղանը լազանով, ջրի ու սապոնի ամաններով, որ իսկական յախճապակից էին, իսկ լուացարանի սեղանին կից

վարակի վերայ զրուած էին մօտ տասներկու հատ մաքուր, ձիւնի նման սպիտակ երեսաբրիչներ: Իսկապէս ես այնքան վայրենացել էի, որ նոյն իսկ ափսոսում էի նոցանով սրբուել: Իմ երեսը դարձեալ արտայայտում էր հրճուանք և տանտէրս կրկին պատասխանեց գոհութեան զգացմունքով՝

«Բոլորը նորա չնորհքն է. այս ամենը նա է դասաւորել ու իւր ճաշակով յարմարացրել, այո՛, ամեն մէկ պատիկ իրը. այստեղ ոչ մի բան չկայ, որ նորա ձեռքը դիպած չլինի: Դուք երևի կըմտածէք... Բայց ես չպէտք է այսքան շատ խօսեմ»:

Ես այդ ժամանակ ձեռքերս էի սրբում և ամեն մէկ առարկային նայում էի մեծ հետաքրքրութեամբ ու սիրով, ինչպէս որ կը նայէ այն մարդը, որը գտնւում է մի նոր տեղ, ուր ինչ որ տեսնում է, նորա թէ աչքին և թէ սրտին անչափ հաճոյք է պատճառում: Եւ միևնոյն ժամանակ զգում էի, թէ սենեակում կար մի բան ևս, որ ես չէի տեսնում և իմ տանտէրն ուզում էր, որ այդ ինքս գտնեմ անպատճառ: Ես գիտէի նոյնպէս, որ նա աշխատում էր օգնել ինձ, աչքերով կամացուկ ցոյց տալով նորան ուրախացնելու համար, շատ էի ուզում իմանալ, գուշակել, թէ այդ ինչ էր, բայց ցաւում էի, որ երկուր ժամանակ չէի տեսնում նոր առարկայ և թէև ինձ ոչ մի խօսք չէր ասում տանտէրս, բայց վերջապէս զգացի, թէ ես պիտի նայեմ այն բանի վերայ, որն իմ դիմացն է. այո՛, ես այդ զգացի. որովհետև կարծես ինձ վերայ էին թափւում այն անտեսանելի ուրախութեան ալիքները, որոնք դուրս էին գալիս իմ տանտիրոջ սրտի խորքից: Նա յանկարծ սկսեց ծիծաղել երջանիկ ծիծաղով և ձեռքերը շփելով բացականչեց:

Այո՛, այո՛, գտաք, ես գիտէի, որ դուք կը գտնէք. այդ նորա պատկերն է:

Ես մօտեցայ փոքրիկ, ընկուզեայ շրջանակին և տեսայ մի դադերօտիպ պատկեր, որ առաջ չէի նշմարել: Դա մի մատաղահաս օրիորդի զարմանալի սիրուն, նուրբ դէմք էր, իմ տեսածներիցս ամենագեղեցիկը: Տանտէրս կարգաց իմ հիացումը երեսիս վերայ և միանգամայն բաղդաւոր էր համարում իրան:

— Նկարուելու ժամանակ նա 19 տարեկան էր, ասաց պատկերը տեղը դնելով և այդ նոյն օրն էլ մինք ամուսնացանք: Նրբ դուք նորան տեսէք... Ա՛խ, մնացէք մեզ մօտ, մինչև նա գայ:

— Բայց որտեղ է նա, երբ կը վերադառնայ:

— Օ՛, հիմայ նա տանը չէ, գնացել է իւր ծնողներին տեսնելու, որոնք 40-50 մղոն այստեղից հեռու են ապրում. այսօր ճիշդ երկու չաբաթ է, որ գնացել է:

— Ե՞րբ էք սպասում նորան:

— Այսօր չորեքշաբթի է, նա կը գայ չաբաթ երեկոյեան իննը ժամին:

— Շատ ափսոսում եմ, բայց այդքան սպասել ես չեմ կարող:

—Գնա՛լ, չէ՛, ինչո՛ւ գնալ, մի՛ գնաք, նա շատ կը ցաւի:

Մա կը ցաւի՛, այդ գեղեցիկ արարածը՝ եթէ որ նա ինքն չընէ այդ խօսքերն ինձ ասէր, գոնաւթ թէ ես ինձ աւելի երջանիկ համարէի: Եւ յանկարծ, ես զգացի այնպիսի մի խորը, ջերմ փափագ նորան տեսնելու, այնպիսի մի ուժեղ ցանկութիւն, որ վախեցայ և ասացի ինքս ինձ՝ «Ո՛չ, ես պէտք է անմիջապէս հեռանամ այստեղից իմ սկսական հանգստութեան համար»:

—Գիտէ՛ք, նա սիրում է, որ մեզ մօտ այնպէս հիւրեր գան, որոնք այնպէս են տեսել և լաւ բաներ կարող են պատմել. օրինակ, ձեզ նման մարդիկ. նա շատ է սիրում այդ, որովհետեւ ինքն էլ գիտէ. Օ՛հ, նա համարեա ամեն բան գիտէ և կարող է խօսել... ինչպէս թուչնիկը. իսկ թէ ինչպիսի գրքեր է կարդում, դուք զարմացած կը մնաք, երբ տեսնէք: Մի՛ գնաք, չէ՛ որ շատ չէք սպասելու, իսկ նա կը ցաւի՛:

Ես լսում էի այդ խօսքերը, բայց չէի հասկանում նոցա իմաստը, այնքան որ խորասուզուած էի իմ մտքերի մէջ: Մա դուրս էր գնացել սենեակից, բայց ես այդ չէի նկատել. նա նորից ներս եկաւ կնոջ պատկերը ձեռին և մօտեցնելով իմ երեսին, ասաց՝

—Հիմայ ասացէ՛ք իրան, որ կարող էք մնալ, որ տեսնէք ու ծանօթանաք հետը և դուք կը մնաք:

Երկրորդ անգամ հայեացքս որ ընկաւ այդ սիրուն դէմքի վերայ, խախտեց իմ բոլոր մտադրութիւնները և ես որոշեցի մնալ, ոչ մի ուշադրութիւն չդարձնելով հետեանքի մասին: Այդ երեկոյ մինչև ուշ գիշեր մեք հանգիստ ծխում էինք ու խօսում զանազան առարկաների մասին, բայց զխաւորապէս նորա մասին և ՚ի հարկէ՛ վաղուց էր, որ ես այդպիսի լաւ ժամանակ չէի անցկացրել:

Հասաւ հինգշաբթին և այդ օրն էլ անցաւ խաղաղ, միայն իրիկնապահին եկաւ մեզ մօտ մի շատ բարձրահասակ, ժամանակից կանուխ սպիտակած մազերով ոսկի որոնոյ առաջիններից մէկը, որ ապրում էր երեք մղոն այդտեղից հեռու: Նա շատ ջերմ կերպով ողջունեց մեզ, կարճ ու սովորական խօսքերով և յետոյ ասաց՝

—Ես եկայ իմանալու երիտասարդ տիկնոջ մասին, թէ երբ արդեօք նա կը գայ և թէ որեւէ տեղեկութիւն կայ նրանից:

—Ա՛խ, ինչպէս չէ, նամակ կայ. ուզո՛ւմ էք լսել Տօմ, թէ ինչ է գրում:

—Ի՛հ հարկէ, ուզում եմ, Հենրի, եթէ այդ ձեզ անհանգիստ չի անի:

Հենրին խնամքով հանեց նամակը իւր ծոցի տետրի միջից և ասաց որ, եթէ մենք հակառակ չենք լինի, նա մի քանի կտորներ բաց կը թողնի, որոնք յատուկ իրան են վերաբերում և ապա սկսեց կարդալ կնոջ զարմանալի լաւ նամակը, ի սիրով և միևնոյն ժամանակ նրբութեամբ. իսկ յետգրու-

Թիւնը լի էր բարեկամական ողջոյններով Տօմին, Ջօին ու Չարլիին և միւս բոլոր ծանօթներին ու հարկաններին:

Վերջացնելով նամակը, նա նայեց Տօմին և բացականչեց՝

— Ե՛ր, դուք դարձեալ հին պատմութիւնը սկսեցիք. յետ տարէք ձեր ձեռքերը և ցոյց տուէք ձեր աչքերը. դուք միշտ լալիս էք, երբ ես կարդում եմ նորա նամակը. ես այդ մասին կը գրեմ նորան:

— Ո՛հ, չէ, մի գրէք, Հենրի. դուք լաւ գիտէք, որ ես արդէն ծերանում եմ և քիչ յուզմունքից իսկոյն արտասուք է երևում աչքերիս մէջ: Ես կարծում էի թէ, նա արդէն այստեղ կը լինի, բայց դուրս է գալիս, որ միայն նամակ կայ:

— Բայց ինչպէս կարող էիք այդպէս մտածել. ես համոզուած էի, թէ ամենքին էլ յայտնի է, որ նա կը գայ միայն շաբաթ օրը:

— Շաբաթ օրը. ան, յիրաւի, ես այդ գիտէի. ճշմարիտ, ես գարմանում եմ, թէ վերջին ժամանակներս ինչ է պատահել ինձ, չարունակ մոռանում եմ. 'ի հարկէ, ես այդ գիտէի. միթէ մենք բոլորս չէինք հաւաքւում այստեղ նորան ընդունելու: Դէ, լաւ, այժմ ես պէտք է գնամ, բայց նորից կը գամ, բարեկամս, երբ նա գայ:

Ուրաթ երեկոյ էլ եկաւ մի ուրիշ ծերացած ոսկէխոյզ, որ ապրում էր մէկուկէս մղոն հեռու և ասաց, թէ իւր ընկերները կամենում են շաբաթ երեկոյեան հաւաքուել մեզ մօտ և ուրախ ժամանակ անցկացնել, եթէ որ Հենրին ընդգէմ չէ, բանի որ նա կարող է ճանապարհից յոգնած լինել:

— Յոգնած, նա յոգնած, լսում էք այս յիմարին. Ջօ, դուք գիտէք, որ նա պատրաստ է թէկուզ վեց շաբաթ չարունակ զուարթ մնալ, միայն թէ կարողանայ ձեզանից մէկն ու մէկին բաւականութիւն պատճառել:

Իրբ Ջօն իմացաւ, որ նամակ կայ *Նորանից*, խնդրեց կարդալ. նամակի մէջ յիշուած ջերմ ողջոյնը ծերունուն այնպէս յուզեց, որ նա շտապեց ասել թէ ինքն այնպիսի մի աւերակ է, որ միշտ այդպէս գլածուում է, երբ տիկինը յիշում է իւր անունը:

— Աստուած իմ, ինչպէս զգալի է մեզ համար *Նորա* բացակայութիւնը, աւելացրեց նա:

Շաբաթ ճաշից յետոյ ես նկատեցի, որ արդէն շատ յաճախ նայում եմ ժամացոյցիս. Հենրին նոյնպէս նկատեց այդ և հարցրեց՝ անհանգստութեամբ:

— Ի՞նչ կարծում էք թէ նա այսպէս չուտ կլինի այստեղ:

Նա կարծես բռնուեցի յանցանքի մէջ և ինձ անյարմար զգացի, բայց ծիծաղեցի ասելով՝ թէ իմ սովորութիւնն է չուտ չուտ նայել ժամացոյցին, երբ սպասում եմ որևէ բանի: Բայց ըստ երևոյթին այդ բացատրութիւնը նորան չըգոհացրեց և այդ բոլորից նա մեծ յուզմունքի մէջ ընկաւ. նա ինձ տարաւ չորս անգամ այստեղը, ուր ճանապարհը ծոււում էր. այնտեղից մենք

կարող էինք հեռու տարածութիւնը տեսնել. ահա այդ տեղում նա ամեն անգամ կանգ էր առնում երկար և նայում էր հեռուն, աչքերը ծածկելով արեից: Մի քանի անգամ նա ասաց՝

Ես չափ, չափազանց անհանգիստ եմ, որ նա չկայ. թէև գիտեմ, որ նա իրիկուայ իննից առաջ չի կարող դալ, բայց մի տեսակ նախազգացմունք ինձ ասում է, որ մի ինչ որ բան է պատահել. իսկ դուք չէք կարծում, որ կարող է որևէ բան պատահած լինել:

Նա ուղղակի ամաչում էի նորա տղայական վարմունքից և երբ նա նորից կրկնեց իւր ձանձրալի հարցը, ես այլ ևս կորցրի համբերութիւնս և բաւականին չոր կերպով պատասխանեցի նորան այդ բանը չափ գիպաւ ու կարծես վախեցրեց և դորանից յետոյ նա իրան վիրաւորուած ու ընկճուած էր զգում այնպէս որ ես ինձ չափ էի մեղադրում իմ անքաղաքավարութեանս համար և երբ երեկոյեան եկաւ երրորդ ոսկեխոյզը Չարլին, ես սաստիկ ուրախացայ: Չարլին նոյնպէս խնդրեց Հենրիին կարդալ *Նորա* նամակը. յետոյ նոքա երկուսով սկսեցին խորհուրդ անել, թէ ինչպէս գիմաւորել *Նորան* ու ինչ պատրաստութիւն տեսնեն. Չարլին իւր ունեցած անկեղծ խօսքերի բոլոր պաշարը սպառում էր, միայն թէ ցրուէր իւր ընկերոջ կասկածներն ու տխուր նախազգացմունքները:

— *Նորան* որևէ փորձանք է հանդիպել, ասում էք, դա դատարկ բան է, Հենրի. *Նորա* հետ ոչինչ չի կարող պատահած լինել, զուր մի մտածէք այդ մասին. նա գրում է իւր նամակում, որ բոլորովին առողջ է, այնպէս չէ և որ այստեղ կը լինի ժամը իննին. միթէ կարող էք ասել, որ նա երբ երբէ իւր խօսքը չէ կատարել. ի հարկէ, դուք այդ չէք կարող ասել. ուրեմն ձեզ գուր մի տանջէք. նա կրգայ անպատճառ և այդ այնքան ճշմարիտ է, որքան և այն, որ դուք գոյութիւն ունիք այժմ: Գնանք հիմայ ծաղիկ քաղենք, արդէն քիչ ժամանակ է մնում:

Շուտով եկան և Տօմն ու Ջօն և բոլորը միասին սկսեցին տունը զարդարել ծաղիկներով: Ժամը իննին մօտ նոքա ասացին թէ իրանց հետ բերած երաժշտական գործիքների վերայ կըսկսեն նուագել, որովհետև շուտով կըգան և հարեան աղջկաներն իրանց երիտասարդ ընկերներով, որոնք չափ են սիրում առաջուան, հին ձևի պարերը: Երաժշտական գործիքներն էին ջութակ, թմբուկ ևս կիթառ: Նւ այդպէս, երեքն էլ նստեցին իրար կողքի ու նուագեցին մի ինչ որ աղմկալից պար, իրանց մեծ կօշիկներով չափ պահելով:

Ժամը իննին միայն մի քանի բոպէ էր պակաս: Հենրին դրան մօտ կանգնած նայում էր ճանապարհին և նորա ամբողջ արտաքինը մարմնացած տանջանք էր ներկայացնում, որոնցով պաշարուած էր իւր հոգին: Արդէն նա մի քանի անգամ խմել էր իւր կնոջ կենտոցը և ցանկացել էր բարի վերադարձ, բայց ահա Տօմը կրկին բացականչեց՝

— Բոլորդ էլ եկէք այստեղ. խմենք էլի մէկ անգամ տիկնոջ կենացը և ՆԱ այստեղ կը լինի արդէն:

Ջօն մօտեցրեց ամենքիս մատուցարանի վերայ դրուած լիբը բաժակները. ես վերցրի նոցանից մէկը, բայց Ջօն վախեցած, չընջաց:

— Այդ դրէք տեղը և առէք միւսը:

Ես հնազանդուեցի: Հենրիին վերջին բաժակը հասաւ. հազիւ նա կուլ էր տուել խմիչքը, երբ ժամի իննը խփեց: Նա լսեց ժամացոյցի զարկը և նորա դէմքն աւելի ու աւելի գունատուեց. յետոյ նա ասաց՝

— Բարեկամներս, վախից ես հիւանդանում եմ, օգնեցէ՛ք ինձ, ուզում եմ պառկել:

Նոքա օգնեցին, որ նա քաղմոցի վերայ պառկի: Հենրիին յարմար տեղաւորուելով, սկսեց ննջել, բայց իսկոյն խօսեց, կարծես քնի մէջ՝ ես կարծես լսում եմ ձիու տրոփիւն. նոքա գալիս են:

Մէկ ոսկէխոյզ մօտեցաւ նորա ականջին և ասաց՝

— Այդ Ջիմսի Պէրիշն էր, որ եկել էր ասելու թէ մի քիչ նոքա կուշանան, բայց արդէն մօտիկ են այստեղից. տիկնոջ ձին կաղացել է ճանապարհին. բայց կէս ժամից այստեղ կը լինի:

— Ո՛հ, ինչ երջանիկ եմ, որ ոչինչ չէ պատահել:

Եւ նա վերջին խօսքերը հազիւ էր արտասանել, երբ քնեց: Այն ժամանակ ընկերները ոչ մի բոյժ չկորցնելով, ճարպիկութեամբ հանեցին նորա շորերը և տարան միւս սենեակ, պառկեցրին անկողնի մէջ, որտեղ ես ձեռքերս լուացել էի: Նոքա այնտեղից դուրս գալով, դուռը ծածկեցին և կարծես պատրաստուում էին գնալու, բայց ես ասացի՝

— Խնդրում եմ ձեզ, ջէնտլմէններ, մի՛ զնաք. տիկինն ինձ չի ճանաչում. ես այս տանը առաջին անգամն եմ լինում:

Նոքա զարմացած միմեանց նայեցին, յետոյ Ջօնն ասաց՝

— Սա՛, խղճուկը, անի, ՆԱ մեռել է տասնինն տարի առաջ:

— Մեռել է:

— Այո, մեռել է, կամ գուցէ աւելի վատ բան է պատահել:

Ամուսնանալուց վեց ամիս յետոյ նա գնացել էր ծնողներին տեսնելու. վերադարձին, չաբաթ հրեկոյեան, Հընդիկները այստեղից հինգ մղոն հեռաւորութեամբ յարձակուում են նորա վերայ և այն օրից Նորա մօտին էլ ոչինչ չենք լսել:

— Եւ Հենրիին այդ պատճառով կորցրել է խելքը:

Այն ժամանակից սա ոչ մի բոյժ առողջ չէ եղել. բայց աւելի վատանում է տարին մէկ անգամ, այս միջոցները: Այդ պատճառով տիկնոջ մահուան տարեկիցից երեք օր առաջ հաւաքուում ենք այստեղ, որ Հենրիին քաջալերենք ու հարցնենք թէ

որեւէ լուր ունի նորանից: Իսկ շաբաթ երեկոյեան գալիս ենք,
բնակարանը զարդարում ծաղիկներով և պատրաստութիւն ենք
սեանում պարելու համար: Արդէն տասնե'իներ տարի է, որ
մենք այդ տնում ենք ամեն անգամ այս միջոցին: Առաջին
անգամ, տարելիցի շաբաթ երեկոյեան, մենք քսանեւեօթ հոգի
էինք հաւաքուած այստեղ, բացի հարեան աղջկներէց. իսկ
հիմայ միայն երեքս ենք մնացել, բայց աղջիկ սյլես ոչ մի
հատ չկայ: Մենք այսպիսի ժամանակ սորան տալիս ենք քնա-
բեր փոշի խմիչքի հետ միասին, եթէ ոչ, կատաղի է դառ-
նում: Ամբողջ տարուան ընթացքում սա իրան լաւ է զգում,
երեւակայում է թէ, իւր սիրելին հետն է. միայն նորա մահուան
ժամանակից երեք-չորս օր առաջ սկսում է փնտրել նորան,
հանում է կնոջ հին, սիրալիր նամակը և մենք գալիս ենք ու
խնդրում, որ կարգայ մեզ մօտ այդ նամակը:

Բայց Աստուած իմ, որչափ գեղեցիկ էր նա:

ԳԵՐՄ. ԲԱՐՈՒ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ՀԵՐՔԵՐՏ ՍՊԵՆՍԵՐԻ ՄՏՔԵՐԻՑ.

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶՆԻՈՒԹԻՒՆ.

Բացարձակ արդարասիրութիւնը հազուադիւտ առաքինութիւն է: Անգամ նրանք, որոնք իրենց միանգամայն արդարամիտ են համարում, միշտ չափազանցացնում և նուազեցնում են իրերի նշանակութիւնը: Հիպերբօլիզմը (չափազանցացնելը) ընդհանուր երևոյթ է:

Խստասրտութեան և ստի մէջ անմիջական կապ չկայ: Նմանապէս եթէ մի մարդ բարի է, այստեղից չի կարելի եզրակացնել, որ նա միշտ ճշմարիտ է խօսում:

Փամանակ առ ժամանակ, իւրաքանչիւրը մեզանից զարմանում է ուրիշի վարմունքի և մինչև անգամ մերձաւոր մարդկանց արարքների վրայ, որոնք մեզ լաւ ծանօթ են: Փամանակակից հասարակական կազմի սխտեմը անազնութիւն և սուտ է ստեղծում:

Երբ գործը անձնական շահերին է վերաբերում, այն մարդկանց մէջ անգամ, որոնք ազնիւ լինելու դիտաւորութիւն ունին, պատրաստակամութիւն է առաջ քաշիս տեսնելու միայն այն փաստերը, որոնք նրանց համար յարմարաւոր են նկատւում:

Ոչ մի եզրափակութիւն անպայման կերպով ճիշդ լինել չի կարող բացի նրանցից, որոնք անպայման ճշմարտութիւնների վրայ են հիմնուած:

Որքան յաճախ բառերի սխալ գործածութիւնը սխալ մըտքեր է ծնում:

Խրատները, որ մենք յաճախ լսել ենք, բայց որոնց վրայ սակաւ ուշադրութիւն հնք դարձրել, կրկնութեան ժամանակ կորցնում են իրանց փոքր նշանակութիւնն անգամ:

Խորամանկ գողութիւնը յարգի էր սպարապաշտների մէջ. նոյնն է այժմ և քրիստոնեաների մէջ, միայն թէ գողութիւնը մեծ և նշանաւոր լինի:

Խիստ շատերը մանաւանդ վախենում են հասարակական կարծիքից որն է պայմանական անկանոն արարմունքի առթիւ և աւելի սակաւ են վախենում խղճի խայթոցներից իսկապէս արդեղ և ստոր արարմունքի համար:

Սեպհականութեան իրաւունքի յարգելը, որ առ հասարակ երևան է գալիս ժողովրդի մէջ մանր գողութիւնների շըրջանում, հարուստ մարդկանց մէջ զանազան ձևերով է արտայայտուում, որոնք յաճախ աւելի ստոր և աւելի վնասակար են համաքաղաքացիների համար:

Իւրաքանչիւր մարդու վերայ պարտականութիւն կայ տարածել այն վարդապետութիւնը, որ նա ճշմարիտ և լուրջ է համարում, ինչ էլ որ լինէին նրա գործունէութեան արդիւնքները:

Կանոնաւոր վարքը աւելի է տուժում կամքի պակասութիւնից քան գիտութեան պակասութիւնից:

Չարիքի արմատը գտնուում է ոչ թէ գիտութեան բացակայութեան, այլ բարոյական զգացմունքի պակասութեան մէջ:

Թարգ. Ա. ԵԴԻԳԱՐ.

ԽՕՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ

(զրոյց)

Ն. ՆԱԴԵԺԴԻՆԻ

Խօսքը՝ արծաթ է, իսկ լուծիւնը — ոսկի. ասում է հին ժողովրդական առածը, մատնացոյց անելով խօսակցութեան մարդկային կեանքի մէջ ունեցած նշանակութեան վրայ, — գնահատելով նրան ներկայ հանգամանքում, պէտք է պսի մի-միայն այն կողմից, որ ընդունուած է ասել՝ «իմ լեզուն — իմ թշնամին է»: Եթէ երբեմն դատարկախօսութիւնը անցանկալի հետեանքների է հասցնում, այնուամենայնիւ՝ մարդկանց խօսակցութիւնը, առհասարակ, հասարակական կեանքի մէջ ամենամեծ «ֆակտոր»ներից մէկն է կազմում:

Մի կողմ գնելով բազմատեսակ, մինչև անգամ, զործնական նշանակութիւն ունեցող խօսակցութիւնները, — ինչպէս դատական, քաղաքական, վաճառականական և զիտական, անմիջապէս և իսկական օգուտ ի նկատի ունեցողները, — մտքերի փոխանակութիւն ունեցող հասարակ խօսակցութիւնը, դատարկախօսութիւնը, հանագները և այլն, — պարունակում են իրենց մէջ սոցիալական բարձր նշանակութիւն:

«Երբէք, բացի մենամարտութիւնից, — ասում է ֆրանսիացի հոգեբան Թարզ իր նոր հետաքրքիր «Անձնականութիւն եւ ամբողջ» աշխատութեան մէջ, — մենք մարդու վրայ չենք նայում այնպիսի ուշադրութիւնով, ինչպէս սովորաբար խօսակցութեան ժամանակ: Այդ մշտական, ամենակարեւոր, բայց և սակաւ նկատուող երևոյթ է խօսակցութեան միջոցին: Նացոյց է տալիս ինքնաբերական ուշադրութեան ամենաբարձր աստիճանը, որ արտայայտում են մարդիկ միմեանց, որով նրանք անգիտակցաբար և փոխադարձաբար մտնում են աւելի շերտ յարաբերութեան մէջ, քան ուրիշ զանազան սոցիալական

դէպքերում»։ Այդպիսի դէպքերում խօսակցութիւնը զգացմունքների, մտքերի և գործունէութեան եղանակի ամենաուժեղ գործօնն է կազմում։ Խօսակցութեամբ մարդիկ փոխադարձաբար միմեանց վրայ ներգործում են մտերմութեան, ճառարտայայտութեան յատկութիւններով, հայեացքներով, միմիկայով և այլն։

Խօսակցութեան պատմութեան և էութեան ուսումնասիրութիւնով զբաղուելով, Թարգը հարցաքննութեան է ենթարկում, ի միջի այլոց, հոգեբանութեան վերաբերուող խնդիրներ, կամ ինչպէս ինքն է ասում, խօսակցութեան «սօցիօլօգիա»ն։ Ի՞նչպիսի տարբեր եղանակներ է ներկայացնում խօսակցութիւնը, ի՞նչ երևոյթների միջով է անցել նա, ի՞նչ է նրա պատճառները, շարունակութիւնը և այլն։

«Խօսակցութիւնը, — ասում է «Անձնականութիւն և ամբոյս» գրուածքի մէջ, — մեծ կախումն ունի խօսողների անհատական յատկութիւններից, նրանց կրթութեան աստիճանից, հասարակական դիրքից, նրանց քաղաքի կամ գիւղի բնակիչ լինելուց, պարագմունքների սովորութիւնից և նրանց կրօնական կարծիքներից։ Նրանք տարբերում են իրենց բովանդակութիւնով կամ առարկայով, կերպով, չարժուածքներով, տևողականութիւնով, զբգւման աստիճանով և այլն»։ Այստեղ ֆրանսիացի հոգեբանը մէջ է բերում իր հետաքրքիր նկատողութիւնը, թէ՛ աստիճանաբար դիմելով յառաջագիմութեան, մարդիկ սկսում են աւելի շտապ խօսել։

Բոլորովին ուրիշ է իր կերպով և արագութեամբ խօսակցութիւնը, երբ նա տեղի է ունենում բարձրաստիճան ու հասարակ, կամ հաւասար, կամ օտարների և ազգականների, մարդ ու կնոջ, կամ մէկ սեռի մարդկանց մէջ։ Գաւառական քաղաքացիների խօսակցութիւնը, որոնք միմեանց հետ կապուած են ժառանգական մտերմային զգացումներով, — խիստ զանազանում է մեծ քաղաքների կրթուած՝ միմեանց շատ քիչ ճանաչող մարդկանց խօսակցութիւնից։ Ինչպէս առաջինները, նոյնպէս էլ վերջինները խօսում են աւելի այնպիսի նիւթերի մասին, որոնք նրանց լաւ են յայտնի և նրանց հասկացողութիւնների համար ընդհանուր են։ Միայն այն ամենը, ինչ որ այդ դէպքերում ընդհանուր է վերջինների մէջ, ընդհանուր է և շատերի համար, որովհետև անձնապէս նրանք ծանօթ են միմեանց հետ. այդ պատճառով նրանք խօսում են ընդհանուր առարկաների մասին և գատողութիւններ անում անհատների

դիրքի մասին, խուսափելով անձնական շահերի չօչափումից: Առաջինների համար՝ կեանքի մանր երևոյթներից և բարեկամների վարմունքներից զատ չկան աւելի հանրական ու յայտնի մտածմունքներ, — այստեղից եզրակացւում է, որ նրանք հակուած են խնամիւթեան ու քամբասանքների ախտով:

Կան և հարկադրուած՝ զանազան պաշտօնական կարգերով շրջապատուած խօսակցութիւններ, և ինքնաբերական՝ ազատ խօսակցութիւններ: Հետաքրքիր է, որ մեծ մասամբ նեղութիւն պատճառող փոխայցելութեան (ВИЗИТЫ) յիմար սովորութիւնը, որ աւելի ճշտութեամբ կատարում է ծառայող դասակարգը իրենց պաշտօնատէրերին և այլն, — սկիզբն է առել միջնադարեան խաւար ժամանակներից: «Սկզբնական փոխայցելութիւնները, որ կատարում էին ստորադրեալները իրենց գլխաւորներին, վասսալները իրենց հովանաւորողներին և այլն, — նրկատում է Թարգ, — գլխաւոր նպատակ ունէին ներկայացնել պարգևներ, սկզբում կամաւոր ու երբեմնակի, իսկ յետոյ սովորական ու սխտեմատիկաբար. հասկանալի էր, որ այդպիսի այցելութիւնների ժամանակ խօսակցութեան նիւթը կարճ էր լինում և կայանում էր՝ մէկ կողմից հաճոյանալու սիրախօսութիւնից, միւս կողմից հովանաւորող շնորհակալութիւններից: Այստեղ աւելում էր մի քանի խօսք, իբրև յաւելուած պարգևին, որը մինչև այժմ էլ այնպէս են հասկանում խուլ անկիւնների գիւղացիները, երբ իրանք գործ են ունենում իրենց պաշտօնական անձանց հետ: Քիչ-քիչ այդ նախնական այցելութիւնների երկու ձևերը միմեանցից բաժանուելով՝ պարգիւ փոխանակուեց տուրքի, իսկ խօսակցութիւնը վարգանալով առանձին, այնուամենայնիւ, մինչև անգամ միմեանց հաւասարների մէջ՝ իր նախնական կարգերից պահեց ինչ-ինչ յատկութիւններ»: Հետևապէս, պարգևները սովորութիւնից դուրս ընկնելով՝ մնացին դիմաւորութիւնները (привѣтствія) և սիրախօսութիւնները (любезности). բայց հետզհետէ դրանք էլ փոփոխութեան ենթարկուելով, յանգեցին հասարակ խօսակցութեան ձևին:

Թարգը կարծում է, որ պարտաւորեցուցիչ խօսակցութեան սկզբնական միւս պատճառը եղել է սաստիկ թախանձը, որ զգում էին առաջուայ մարդիկ՝ առանձին անկիրթները, երբ պարապ էին մնում, նրանց հետ զբաղւում էին փոքրները, — այստեղից եզրակացւում է խօսակցութեան պարտաւորացուցիչ «ծիսական» (ритуальное) նիւթի առաջ գալը: Ընչ վերաբերում

է խօսակցութեան ինքնաբերական ձևին, դրա աղբիւրը համարուում է մարդկանց չփոփոխելի (общительность), որ միշտ նկատուում է խելքով ու գիրքով միմեանց հաւասար մարդկանց յարաբերութեան մէջ:

Տարակոյս կարող չէ լինել, որ խօսակցութեան պատմական արմատները պէտք է որոնել մարդկային հասարակութեան յայտնուելու ամենասկիզբի մէջ, երբ լեզուն, Թարգի ասելով, «մարդու առաջին էստետիկ պնդութիւնն էր (роскошь), նրա հնարագէտ հանճարի առաջին նշանաւոր յաւելումը, որը սիրում և պաշտում էին ինքն ըստ ինքեան, ինչպէս արուեստի առարկայ, կամ աւելի ճիշտ—ինչպէս խաղալիք քան թէ զէնք»: Կարելի է կարծել, որ խօսակցութիւնը առաջ է եկել երգեցողութիւնից, որ առաջ՝ նախնական մարդիկ պարապ ժամանակ միմեանց հետ խօսելու փոխանակ, երգում էին միասին, կամ մէկը երգում միւսի համար: Այդպիսի երաժշտական խօսակցութիւնների մնացորդները կարելի է տեսնել հովուական բանաստեղծական երգերի փոխարինութեան մէջ. ինչպէս և էսկիմոսների սովորութեան մէջ, որոնք որ և է մէկին գիմաւորելիս՝ երգում են:

Իհարկէ, խօսակցութեան արուեստը,—ասում է Անձնականութիւն և ամբողջի մէջ,—կարող էր երևան գալ միայն խելքերի երկարատև յղկուելուց, սկզբնական վարժութիւնների ամբողջ դարերից յետոյ, դարեր՝ որոնք վերաբերում են ամենահեռու անցեալին: Ժամանակակից մարդը երևակայել անգամ կարող չէ, թէ որքան նրա նախնիք աշխատել են, որպէսզի ստեղծեն այն հասարակ բանը, որ խօսակցութիւնն է:

Կարելի է երևակայել, որ նախապատմական մարդիկ իբրեւնց հովուական ու որսորդական կեանքում ունենալով ազատ շատ ժամանակ, խօսում էին կամ գոնէ աշխատում էին խօսել շատ երկար: Վայրենիները և վայրենուհիները մինչև այժմ էլ նշանաւոր են իրենց յայտնի շատախօսութիւնով, առանձնապէս վերջինները:

Ինչպէս նկատուած է վերևը, այնուամենայնիւ խօսակցութիւնը վերին աստիճանի դանդաղ աճում և ընդունում էր այն ձևը, ինչ որ տեսնում ենք այժմ: Խօսակցութեան առաջացումը դանդաղեցնող պատճառներից մէկը, նրա մինչև հաստատ փշխտնութիւն ստեղծելը,—ասում է Թարգ,—էր այն՝ որ անշիւթ մարդիկ միմեանց հաւասարներու մէջ սովորութիւն ունեն

խօսել միաժամանակ ամենքը և միշտ միմեանց ընդհատելով: Այդ իսկ պակասութիւնը ունի և երեխաների խօսակցութիւնը: Խօսակցին թոյլ տալ խօսելու—քաղաքավարութեան նշան է, որ որոշում են նախ զէպի իրենց բարձրի յարգանքով, իսկ յետոյ արդէն տարածում են զէպի ամենքը, երբ այդ սովորութիւնն է պահանջում: Ուստի այդ տեսակ սովորութիւնը ընդհանրապէս կարող է տարածուել որեւէ երկրում միայն սկզբնական երկարատե կարգապահութեան միջոցով (ւանձնականութիւն և ամբոխ):

Համաձայն գիտութեան մէջ յայտնի «կրկնութեան կրճատման օրէնքի» որով այն երևոյթը, որ երեխայի հոգին անցկացնում է իր աստիճանաբար ձևակերպութեան միջոցին, պիտի ներկայացնեն նախնական հասարակութիւնների յայտնի աստիճան կրճատուած կրկնութեան աճելութիւնը, — երեխաների խօսակցութեան ուսումնասիրութիւնը կարող է ծառայել իբրև թել, գուշակելու համար թէ ինչպէս էլ մարդու կեանքի առաջին դարում խօսակցութիւնը: Յայտնի է, որ երեխաները իրենց խօսակցութիւնը սկսում են մեծիւրից հարցումներ անելուց. մի քիչ ուշ նրանք սկսում են դառնալ պատմողներ և պատմութիւն լսողներ, կամ փոփոխակի մէկ պատմում, մէկ լսում են: Աւելի ուշ նրանք նկատողութիւններ են անում, արտայայտում են ամեն-ինչ, որ նրանք կարողացել են դիտել և այդ կազմում է ծնունդ ճառախօսութեան կամ խօսակցութեան: Խօսքերը փոքր առ փոքր դառնում են փոխադարձական, փոխադրւում են կռուի և ապա խօսակցութեան: Բայց երեխայի այս բոլոր մտաւոր վարժութիւններից առաջ կատարւում է նրա կամքի վարժութեան պրոցեսը՝ նա սովորում է հնազանդուել և հրամայել շատ առաջ, քան իմանալ սովորել ու սովորեցնել: «Նրեխան՝ արտայայտական թերութիւն (наклонность) առաջ հրամայական է ճանաչում. նախ քան վիճելը կամ դատելը, նա կռւում է. նա ուրիշի ցանկութեան հակադիմութիւնը (противоположность) զգում է աւելի շուտ, քան իր դատողութեան հակադիմութեան հետ ծանօթանալը (Թարգ):

Խօսակցութեան պատմական վերանորոգումը նկատուում է պատճառների շատ տարբեր մասսաներում, սկսած մեծ ու նշանաւորներից և վերջացած ամենաչնչիներով: Պատճառները լինում են լինգվիստիկական (լեզուաբանական) որոնք են՝ լեզուի հարստութիւնը, երաժշտականութիւնը, շատախօսութեան մէջ

երևացող առանձին գոյները. պատճառներ կրօնական—այն է՝ աստուածաբանական զրոյցների խրախուսում, կամ լուութեան հրահանգ (պիւթագօրիզմ, քրիստոնէական կուսակրօնութիւն), քաղաքական, տնտեսական (ազատ ժամերի բաւականութիւն) և այլն: Չնչին պատճառների թուին պատկանում է, օրինակ, մարմնի կացութիւնը խօսակցութեան ժամանակ, այն է՝ պառկած դրութեամբ խօսակցութիւնը լինում է աւելի ծանր, դանդաղ և սահուն, իսկ ման եկած ժամանակ կատարուածը տարբերում է իր շտապողութեամբ և վաւիւռուն դիրքով: Խօսակցութեան վրայ ազդում է նոյնպէս և օրուայ ժամանակը:

Ինչ վերաբերում է խօսակցութեան նիւթերին, սրանք բազմանում են կրթութեան և գիտութեան արած յառաջադիմութեան հետ հաւասար, նրանց տարածման համաձայն և առհասարակ ամեն տեսակ հաղորդութիւնների բազմանալուց: Վերջապէս, բարձրի դէպի դեմօկրատիականութիւնը փոփոխումից աւելանում է ոչ թէ միայն կարելի խորհրդակիցների թիւը, այլ և փոխում է և վերջինների որակութիւնը: Հասարակութեան զանազան խաւերի մարդիկ աւելի ազատ են մտնում խօսակցութեան մէջ և գիւղերից քաղաք տեղափոխուելու դէպքում. քաղաքային բարձրի տարածման միջոցով անգամ գիւղական բնակչութեան մէջ, ընդհանուր կրթութեան միջին մակերևոյթի բարձրացման դէպքում, խօսակցութեան յատկութիւնները բոլորովին ուրիշ են դառնում և հին նիւթերը փոխում են նորերի: Մեր դարի գլխաւոր գիւտերը, առանձնապէս մտմուլը, խօսակցութեան աճման և բովանդակութեան վրայ ունեցել են իրենց ամենաւճռական նշանակութիւնը, օժտել են նրան լայն աշխարհայեցողութիւնով, նիւթերի բազմատեսակ տարբերութիւնով և խորացրել են նրա բովանդակութիւնը:

Վերջին ժամանակներս խօսակցութիւնը իր աճման մի նոր ճգնաժամ է անցկացնում: Առաջ խօսակցութիւնը յաճախ արտայայտւում էր կռիւների դիրքով: Վիճելու հաճութիւնը համապատասխան է նոյնպէս երեխայական բնագոյումին, օրինակ կատուի ձագերի և ամեն տեսակ կենդանիի ձագերի բնագոյումին, որոնք, մեր երեխաների նման, զուարճանում են ձևական կամ շատ մեղմիկ կռուով: Հասակաւոր մարդկանց երկարախօսութեան (գիալօգ) մէջ վէճերի քանակութիւնը քանի գնում փոքրանում է: Որքան ամեն բանի մասին իմացողութիւնը քանի գնում աւելի պարզւում, ճշտանում և բազմակողմանի է

դառնում, որքան մարդիկ իմանում են տարածութիւնների մասին թուական ճշտութիւն, քաղաքների բնակիչների և կայսրութիւնների մասին նոյնպէս, և այլն,— բոլոր անողորմ վէճերը որոնք առաջանում են հաւաքական ինքնասիրութիւնից, — ինչպէս օրինակ, վէճը այն մասին, թէ այս — ինչ *կորպորացիան* կամ սոհմը նշանաւոր է սուելի քան միսը և այլն, — վերացան առարկայի (վէճի) չգոյութեան պատճառով (Թարգ):

Անյայտանում են կրօնական՝ իր ժամանակին տեղի ունեցած ամենասոսկալի վէճերը, և նրանց փոխարինող փրիսոփայական, գրականական, էստետիկական, բարոյական վէճերը, հների հետ համեմատած, շատ մեղմացած են: Այդ պատճառով կարելի է հաստատել, որ աշխարհի պատկանում է հոսնդարտ ու խաղաղ, խօսակիցների փոխադարձ գաղափարներին յարգանք արտայայտող, քաղաքավարի և զիջող խօսակցութեան:

Անտարակոյս սոցիալական կեանքի մէջ խօսակցութեան ունեցած նշանակութիւնը ահագին է և այդ բաւականին ակնյայտ է: Վերնգլխատիկական (լեզուաբանական) տեսակէտից նա պահպանում և հարստացնում է լեզուները. նա առաջացնում է գրականութեան դուրս գալը առհասարակ և դրամայի մասնաւորապէս: Կրօնական տեսակէտից խօսակցութիւնը միակ միջոցն է, որ կարող է քարոզչութեան համար արդիւնաւոր պտուղներ տալ: Քաղաքականութեան համար, մինչև մամուլի մէջ երևալը, նա կառավարութեան միակ սանձն է կազմում, իսկ ազատախօսութեան համար եզակի միջոցը. նա կարծիքներ է ծնեցնում և իմացականութիւն առաջացնում, փառք և անուն ձեռք բերում՝ հետևապէս և իշխանութիւն: Նա աշխատում է խօսակիցների մէջ հաւասարութիւն սահմանել, նմանացուցանելով նրանց միմեանց և արտայայտութեան միջոցով ոչնչացնում է երարխային տարբերութիւնը: Տնտեսական տեսակէտից միակերպութեան է բերում բոլոր խորհրդածութիւնները հարստութեան զանազան կերպերի մասին, որոշ հասկացողութիւն է ստեղծում գնահատութեան համար և արժողութիւնների որոշ աստիճան կամ սիստեմ առաջացնում: Այդ պատճառով աւելորդ դատարկախօսութիւնը, այդ հասարակ ժամավաճառութիւնը տնտեսական ուտիլիտարիստների ¹⁾ կարծիքով տնտեսական

¹⁾ «Ուտիլիտարիզմ» — Բենտալի ուսուցումը, որով հաշ-

դործիչների համար կազմում է իրապէս մի անհրաժեշտութիւն, որովհետեւ առանց այդ չէր կարող գոյութիւն ունենալ հասարակական կարծիքը, իսկ առանց վերջինիս չէր կարող լինել ոչ մի առարկայի համար արժէք, կարող չէր լինել արժողութեան մասին գաղափար, որը տալիս է որոշ հասկացողութիւն քաղաքական տնտեսութեան մասին և այլն» (Անձնակառութիւն և ամբոխ)։

Խօսակցութիւնը սոցիալական կեանքի մէջ ահագին օգուտ է բերում և բարոյական տեսակէտից — նա յաջող կռիւ է մղում էգոիզմի դէմ, և դէպի այն անհատները, որոնք ընդունակ են ամենուրեք ի նկատի ունենալ միմիայն անձնական նպատակներ, էստետիկական տեսակէտից նա քաղաքավարութիւն է առաջացնում, աշխատում է համաձայնեցնել զանազան խորհրդածութիւնները էստետիկական ճաշակի մասին, որին և ժամանակի ընթացքում կարողանում է հասնել, այդպիսով մշակել իով այն բանաստեղծական արուեստը, էստետիկական օրէնագիրը (կոտեկս), որին անլիճելի կերպով հնազանդում են բոլոր դարազլխներում և ամեն երկրում։ Այդ կերպով խօսակցութիւնը գործում է յօգուտ յառաջագիմութեան, որի համար քաղաքավարութիւնը և արուեստը կազմում են գլխաւոր սկզբունք և պայման (Թարգ)։

Նամակը կամ լրագիրը, իսկապէս, կազմում են ոչ այլ ինչ եթէ ոչ խօսակցութիւն։ Խօսակցութիւնը առաջացրեց գրագրութիւն, որը այժմ աճում է աւելի և աւելի կրճատած կերպով՝ հեռագիրների միջոցով։ Հեռագրները, այսինքն, իսկապէս թղթակիցների մասնաւոր հաղորդութիւնները մի որեւէ անձին — լրագրի խմբագրին, որի թերթի միջոցով յայտնւում է նրանց բովանդակութիւնը, նորութիւնները ահագին թիւ մարդկանց, որոնք բնակւում են միմեանցից ամենահեռաւոր տարածութիւնների վրայ — իսկապէս խօսակցութիւն է։ Նւ տարբեր, զանազանակերպ մարդկային ամբոխը մէկ ակնթարթում կապւում է սերտ շփումով և չնայած տարածութեան, հաղորդուած լուրի պատճառով զրդում է մարդկանց միաժամանակ զգալ և դիմել մտաւորապէս միևնոյն կէտին, «այդպիսով կազմելով իրանցից, — ասում է ֆրանսիացի հոգեբանը, — մի ահագին արս-

ւում է արդարացի այն օրէնքը, որը ծառայում է հասարակական օգուտի»

տրակտական¹⁾ և բռնակալական ամբոխ, որ հասարակական
կարծիք է կոչուում:

Հասարակական կարծիքը, — եթէ փնտրելու լինենք նրա
սկզբնական աղբիւրը, ստեղծուել է նոյնպէս խօսակցութիւննե-
րից: Եւ ահա ինչու համար է, որ խօսակցութիւնը՝ իր ունե-
ցած նշանակութիւնով հասարակական կեանքի զանազան ֆակ-
տորների շարքում չունի իր հաւասարը, իր մրցակիցը: Նա
հասարակականութեան առաջին հիմքն է, յառաջադիմութեան
գլխաւոր գործօնն է կազմում և առածը նրան չարծաթ՝ կոչի-
լով հիմնապէս սխալում է, — խօսակցութիւնը աւելի ճիշտ կա-
րելի էր անուանել ժամանակակից հասարակականութեան թագի
թանկագին՝ դեռ ևս արժանաւոր կերպով չգնահատուած մի
գոհար:

Ղ. ԳԵՄԵՉԷՃԵԱՆ

Մոսկուա, 18 հոկտեմբերի
1903 թ.

¹⁾ «Աբստրակտ» — փիլիսոփայական խօսք է, որ նշանա-
կում է հեռացած կարծիք:

Է. ԿԱՆՏ

Վ. Լ. ՍՈՒՆՈՎԵԻԻ *)

(Մահուան հարիւրամեակի առիթով)

Էմանուէլ Կանտը փիլիսոփայական քննարանութեան (կրիտիցիզմ) հիմնադիրն է: Քննարանութիւնը մարդկային մտքի պատմութեան գլխաւոր շրջադարձ կէտն է. այնպէս որ փիլիսոփայութեան ամբողջ զարգացումը կարելի է երկուսի բաժանել, ի նկատի առնելով եթէ ոչ նրա բովանդակութիւնը, գոնէ մարդկային մտքի վերաբերմունքը զէպի այդ բովանդակութիւնը, այն է՝ ա) նախաքննարանական (կամ Կանտից առաջ) և բ) յետաքննարանական (կամ Կանտից յետոյ): Իր արած համեմատութեամբ խօսելով՝ (Կոպերնիկոսի հետ) Կանտը մարդկային մտքի համար նոր աշխարհ չգտաւ. բայց նոյն այդ խելքը նա զրեց այնպիսի հայեցակէտի վրայ, որ առաջւայ եղածը ուրիշ և աւելի ճշմարիտ տեսքով երևաց: Կանտի նշանակութիւնը չափազանցում են այն դէպքում միայն, երբ նրա վարդապետութեան մէջ ուզում են տեսնել ոչ թէ փիլիսոփայական էական խնդիրների կարգափոխութիւնն ու խորացումը, այլ նրանց ամենալաւ և նոյն իսկ վերջնական վճիռը: Այդ տեսակ խնդիրը սպառողի դեր Կանտը խաղացել է իսկապէս միայն բարոյագիտութեան բնագաւառում (այն է՝ բարոյագիտութեան «գուտ» կամ ձեային մասում) իսկ փիլիսոփայութեան մնացած բաժիններում նա հանգէս է գալիս իբրև մեծ հարցերի մեծ դրդողը, բայց ոչ երբէք վճռող:

*) Վ. Սուրվէի ընդարձակ գրութիւնից Կանտի մասին, մենք թարգմանում ենք միայն կենսագրական մասը. Ծ. Թ.

Վանտի կենսագրութիւնը արտաբնական ոչ մի հետաքրքրութիւն չունի: Ամբողջ կեանքը նա անցկացրեց բացառապէս մտային աշխատանքի՝ անձնատուր՝ նոյն այն Կեօնիգսբերգում, որտեղ ծնունդ էր (1724 թ. ապրիլի 22-ին) և որտեղ մեռաւ (1804 թ. փետր. 12-ին): Նրա հայրը միջակ հարստութեան տէր թամբ չինող էր: Ընտանիքը խիստ ազնիւ էր ու կրօնական՝ պիետիստական*) ոգով (մանաւանդ մայրը): Նոյն տեսակ ոգի էր իշխում նաև այն դպրոցին (Collegium Fredericianum), որտեղ Վանտն ստացաւ իւր միջնակարգ կրթութիւնը (1733—40): Այդ դպրոցի տեսուչ պատուոր Փ. Ա. Շուլցը միևնոյն ժամանակ աստուածաբանութեան պրոֆեսոր էր Կեօնիգսբերգի համալսարանում: Վանտը միջնակարգ դպրոցն աւարտելուց յետոյ մտաւ այս համալսարանի աստուածաբանական մասնաճիւղը: Պիետիստական դաստիարակութիւնն, անկասկած, հետք է թողել Վանտի վրայ, որոշելով նրա կենսամօցութեան ընդհանուր բնոյթն ու շեշտը, բայց նա զոհացում չէր տալիս Վանտի մտաւոր որոնումներին, որոնք չատ վաղ զարթեցին նրա անհամաշարժ զարգացած գլխում: Աստուածաբանութիւնից դուրս՝ նա յափշտակութեամբ ուսումնասիրում էր նաև աշխարհիկ գիտութիւնները՝ փիլիսոփայական ու բնա-չափագիտական: Համալսարանի դասընթացն աւարտեց հօր մեռած տարին (1746), այնպէս որ ստիպուած էր անմիջապէս ապրուստի միջոցներ որոնելու: Իննը տարի շարունակ երեք տան մէջ նա ընտանեկան ուսուցիչ եղաւ՝ մասամբ Կեօնիգսբերգում, մասամբ էլ մօտակայ մի կալուածքում:

Վանտի մտաւոր զարգացումը ճիշտ գիտութիւններից զընդունում էր դէպի փիլիսոփայութիւնը: Շատ ուշ՝ 45 տարեկան հասակում միայն նա հանդէս եկաւ իբրև ինքնուրոյն փիլիսոփայ. իսկ դրանից շատ առաջ նա հռչակուեց իբրև առաջնակարգ գիտնական: 1755 թ. նա հրատարակեց իր ֆիզիկա-աստղաբաշխական տեսութիւնը տիեզերքի մասին, առանց իր անունը յիշատակելու (Allgemeine Naturgeschichte und Theorie

*) Աղանդ բողոքականութեան մէջ, ըստ որում գործն է փրկում մարդուն և ոչ միայն հաւատը. հիմնադիր համարւում է Հպեններ աստուածաբանը: Սկսուել է XVII դարի վերջին քառորդին: Ծ. Թ.

des Himmels=Նրկնքի ընդհանուր բնապատմութիւնն ու տեսութիւնը), որ մի քանի տարի յետոյ Լապլասը կրկնեց իսկապէս: Այս տեսութիւնը, որ Կանտ-Լապլասի անունն է կրում, բայց որ իսկապէս պէտք է կոչուի Կանտի տեսութիւն, մինչև այսօր էլ ընդունուած է գիտութեան մէջ ընդհանրութիւնից: Մինչև այսօր դեռ գին ունին նաև նրա այն փոքրածաւալ գրութիւնները բնագիտական բովանդակութեամբ, որ նա հրատարակեց այդ ժամանակները (1754—56)—այն է՝ երկրի պտտութեան մասին իր առանցքի շուրջը, երկրի զառամութեան, երկրաչարժների, կրակի և այլն մասին:

1755 թ. Կանտը Կեօնիգսբերգի համալսարանում մասնաւոր (պրիւատ) դասախօս նշանակուեց փիլիսոփայութիւնից և միայն 15 տարի անցնելուց յետոյ՝ 47 տարեկան հասակում ստացաւ օրդինար պրոֆէսորի պաշտօն, նշանակուելով տրամաբանութեան և բնագիտութեան դասախօս: Այստեղ նա պաշտպանեց հետեւեալ աւարտագիրը (De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis (=Զգայական և իմաստի աշխարհի ձևի և սկզբունքների մասին):

Այս հեղինակութիւնը Կանտի առաջին փիլիսոփայական գործն է, որով հանդէս է գալիս իբրև ինքնուրոյն մտածող՝ իր նոր և կարևոր հայեացքով ժամանակի և տարածութեան վրայ, որոնց նա վերագրում է ներացի (սուբեկտիւ) բնոյթ: Ինչպէս երևում է մի նամակից՝ դրանից քիչ առաջ նա մտածել էր մի փոքրիկ աշխատութիւն գրելու «մարդկային իմացութեան սահմանների մասին» և յուսով էր թէ նոյն տարին կը հրատարակի. բայց այդ գործը լոյս տեսաւ միայն 11 տարի յետոյ, երբ ընդարձակուելով դարձաւ «Զուտ բանականութեան քննութիւն» (1781): Հետեւեալ 11 տարին լոյս տեսան Կանտի մնացած գլխաւոր աշխատութիւնները փիլիսոփայութեան վերաբերեալ. (Prolegomene zu einer jeden künftigen Methaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können = նախադրութիւններ ամեն տեսակ ապագայ բնագիտութեան համար, որ կարող է հանդէս գալ իբրև գիտութիւն, 1783), որտեղ Կանտը՝ այս անգամ ուրիշ կարգով, արծարծում է իր կատարած բանականութեան քննութեան էութիւնը: Crundlegung zur Methaphysik des Sitten (=բարբերի բնագիտութեան հիմունքները, 1785), Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft (=բնա-

գիտութեան բնագանցական նախահիմքերը, 1786), Kritik der praktischen Vernunft (=քննութիւն գործնական բանականութեան, 1788), Kritik der Urtheilskraft (=դատողական ուժի քննութիւնը, 1790). Religion Innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft (=կրօնը միայն բաւականութեան սահմաններում, 1793):

Բացի յիշեալ լատիներէն աւարտագիրը, Կանտի փոքրածաւալ աշխատութիւններէց փիլիսոփայական հետաքրքրութեան համար կարևոր են. «Ընդհանուր պատմութեան իդէան» (1784), «Մշտնջենական խաղաղութիւնը» (1795), «Բնագանցութեան յաջողութիւնները Լէյբնիցից ու Ուֆից*) յետոյ» (1791), «Փիլիսոփայութեան մասին ընդհանրապէս» (1794) «Ֆակուլտէների վէճը» (1798), աւելի պակաս հետաքրքրական է «Հոգետեսի անուշները» (1766), որ գրուած է Գաւիթ Իւմի**) ազգեցութեան տակ՝ քննական շրջանից առաջ: Այդ գրուածքի նիւթն է Սենդերսորգի ***) տեսիլներն ու տեսութիւնները, որոնց խիստ երկմտօրէն է վերաբերում Կանտը, թէն չվեզ խորհրդագագածի հիմնական մտքերից մինը ժամանակի և տարածութեան իդէալական բնոյթի մասին ցոլացել է Կանտի լատիներէն աւարտագրում, իսկ ապա նաև «Ձուտ բանականութեան քննութեան» մէջ: Այս ենթադրութիւնը, որ շատերը չեն ուզում ընդունել, աւելի քան հաւանական է:

Բացի գրութիւնները Կանտը շատ է գործել նաև իբրև դասատու: Չնայած թոյլ ձայնին, նրա կարգացած դասախօսութիւններն իրանց բովանդակիչ ու բնութոյն լինելու պատճառով բաւական մեծ բազմութիւն էին գրաւում: Բացի տրամաբանութիւնն ու բնագանցութիւնը, նա կարգում էր նաև մատեմատիկա, բնագիտութիւն, բնական իրաւունք, բարոյախօսութիւն, բնական աշխարհագրութիւն, մարդաբանութիւն և իմացական աստուածաբանութիւն. այս վերջին առարկայից առաջին դասախօսութիւնները նա ստիպուած եղաւ դադարեցնել:

*) Գերմանացի փիլիսոփաներ. Լէյբնից (1646—1716), Ուլֆ (1679—1754): Ծ. Թ.

**) Անգլիացի փիլիսոփայ. (1711—1776): Ծ. Թ.

***) Էմանուէլ Սենդերսորգ—շվեդացի Թէոսոֆ (1688—1772): Ծ. Թ.

լու արտաքին ճնշման պատճառով: Ֆրիդրիկոս II ի ժամանակ, երբ ազգային լուսաւորութեան և հոգևոր գործերի նախարարը Վանտին ունկնդրող Փոն-Յէտլիցն էր, պետութիւնն առանձին բարեհաճութեամբ էր նայում Վանտին, բայց Ֆրիդրիկոս-Վիլհէլմ II-ի գահակալութեան հետ փոխուեց այդ վերաբերմունքը, մանաւանդ երբ Յէտլիցի պաշտօնն անցաւ կղերական և յետագէժ վեօններին: Վանտի հեղինակութիւնը «Կրօնը միայն բանականութեան սահմաններում» վերնագրով խիստ դժգոհութիւն առաջ բերեց կառավարութեան մէջ և Վանտը 1794 թ. արքայական հրամանագիր ստացաւ, որ սկսւում էր այսպէս. «Նախ և առաջ ուղարկում ենք ձեզ ողորմած ողջոյն, մեր արժանաւոր և վեհուսում սիրելի հպատակ: Մեր վեհագոյն անձը վաղուց ի վեր մեծ դժգոհութեամբ էր նայում այն բանին, որ դուք ի չարն էք գործ դնում ձեր փիլիսոփայութիւնը՝ Ս. Գրքի և քրիստոնէութեան մի քանի գլխաւոր ու հիմնական ուսմունքները խեղաթիւրելով և ստորացնելով»: Յետոյ յարում է թէ յամառելու դէպքում Վանտը պէտք է «սպասի անդունդէկան կարգադրութիւններ»: Վանտը պատասխանեց, արդարացնելով իր տեսակէտը. վերջում յայտնում է թէ իբրեւ հաւատարիմ հպատակ նա խոստանում է իր դասախօսութիւնների և գրուածների մէջ ամենեւին չշօշափել կրօնը՝ ոչ բնականը, ոչ էլ յայտնակալը: Քիչ յետոյ նա հրաժարուեց նաև միւս կողմնակի դասախօսութիւններից և կարդում էր միայն տրամաբանութեան ու բնագիտութեան դասընթացը, իսկ 1797 թ. զգալով մօտալուտ գաղափարութիւնը, բոլորովին բնդհատեց դասախօսելը: Նա մտադիր էր կեանքի մնացորդը նուիրելու իր սկսած ընդարձակ աշխատութեան, որը պէտք է բովանդակէր բոլոր գիտութիւնների հանրագիտութիւնը, բայց մտային ընդունակութիւնների թուլանալը արգելք եղաւ այդ գործը շարունակելու և աշխատութիւնը մնաց հատուածական: Երկու ամիս էր պակաս 80 տարեկան դառնալուն, որ Վանտը մեռաւ ծերութեան անզօրութիւնից:

Վանտի անձնաւորութիւնն ու կեանքը ներկայացնում են մի բոլորովին ամբողջական պատկեր, որտեղ խոհականութիւնը մշտապէս զերակշռում է աֆֆեկտներին և բարոյական պարտաւորութիւնը՝ կրքերին ու ստորին չահերին: Իր գիտա-փիլիսոփայական կոչումն ըմբռնելով իբրեւ գերագոյն պարտականու-

թիւն, Կանտը նրան ենթարկեց ամեն բան: 'Նրա համար նա յաղթեց մինչև իսկ բնութեան՝ իր թոյլ ու հիւանդոտ մարմինը դարձնելով ամենալարուած մտային եռանդի յենարան: Կանտը կարծում էր, որ ընտանեկան կեանքը արգելք է մտաւոր աշխատանքին, ուստի և առ միշտ մնաց մենակ, թէև մեծ յակում ունէր դէպի սրտակցութիւնը: Չնայած որ մեծ սէր ունէր դէպի աշխարհագրութիւնն ու ճամբորդութիւնները, նա մինչև վերջն էլ դուրս չեկաւ Կոնիգսբերգից, որ դրանով արգելք չլինի իր պարտականութիւնները կատարելու: Լինելով ի բնէ հիւանդոտ՝ նա իր կամքի ուժովն ու կեանքի կանոնաւոր ընթացքով հասաւ խորին ծերութեան առանց մի անգամ հիւանդանալու:

Սրտի պահանջներին Կանտը գոհացում էր տալիս բարեկամութիւն անելով այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք ոչ միայն չէին խանգարում, այլ և օգնում էին նրա մտաւոր աշխատանքին: Նրա ամենամտերիմ բարեկամն էր վաճառական Պրինը, որ գործնական մեծ ընդունակութիւնների հետ ունէր և այնպիսի մտաւոր զարգացում, որ ամբողջ «Ջուտ բանականութեան քննութիւնը» նախապէս անցել էր նրա հաւանութեան բովից: Մտերմութիւնը կարող է արդարացնել նաև այն միակ մարմնական թուլութիւնը, որ ունէր Կանտը. նա սիրում էր լաւ ճաշեր մտերիմների փոքրիկ չրջանում: Բայց այդ էլ հնարաւոր դարձաւ նրա կեանքի երկրորդ կիսին միայն, երբ նշանակուեց պաշտօնական պրոֆէսոր և հեղինակութիւններն ըսկսեցին արդիւնք բերել, իսկ մինչև 1770 թ. նա տարեկան ստանում էր 62 տալեր*): Վերջերք նրա տնտեսական դրութիւնն այն աստիճան լաւացաւ, որ կարողանում էր փող խնայել, որով և մի տուն գնեց: Բայց պէտք է ասել, որ Կանտը ոչ փողաւէր էր և ոչ էլ ժլատ: Այսպէս երբ մինիստր Ֆոն-Յէտլիցը նրան ամբիոն էր առաջարկում Հալէի համալսարանում կրկնակի ռոճիկով, նա մերժեց այդ ձեռնառու առաջարկը: Լսելով որ իր բարեկամներից մէկի որդին գրավաճառութիւն է սկսում, նրա գործին նպաստած լինելու համար չնչին գնով զիջաւ նրան իր գրութիւնների հրատարակութիւնը, չընդունելով ուրիշ գրավաճառների անհամեմատ աւելի չահաբեր պայմանները:

*) Արծաթ փող, որ 1857 թ, կարգադրութեամբ = 3 մարկ ոսկու՝ մօտ 1 ր. 50 կ.: Ծ. Թ.

Կանտի գեղագիտական զարգացումը շատ աւելի ստոր էր նրա մտաւոր ու բարոյական զարգացումից: Նա ըմբռնում էր գեղեցկի վերացական նշանակութիւնը, բայց այդ բնագաւառը նրա մէջ կենդանի հետաքրքրութիւն չէր զարթեցնում: Արուեստներից խոհարարականն էր, որի մէջ նա ամենից շատ ճաշակ էր գտնում և որը նրա սիրած նիւթն էր կանանց հետ զրոյց անելիս. բանաստեղծութեան մէջ յարգում էր խրատական ճիւղը միայն. երաժշտութիւնը տանել չէր կարող: Գէպի պլաստիք արուեստները անտարբեր էր լիովին: Գեղարուեստական տարրի այս սակաւութիւնը շատ հասկանալի է Կանտի մէջ: Նրա կոչումն էր՝ ամեն տեղ խոր բաժանում մտցնել լինելութեան իդէալական ձևի և ուէալ բովանդակութեան միջև, մինչդեռ գեղեցիկ և գեղարուեստի էութիւնը այն երկուսի անբաժանելի միութիւնն է:

Թարգմ. Ն. Ա.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՆԻՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ: Բանաստեղծութիւններ:
Թիֆլիս. 1904.

Բայց միշտ ակամայ լարերը բեկ-բեկ,
Տխուր ևն հնչում օրհներգը սիրոյ,
Էւ չի երևում ինձ սէրը երբէք
Իբրեւ վառ գեղմունք երջանիկ հոգւոյ:
Յով. Յովհաննէս.

Զարմանալի չէ բոլորովին, որ մեր քիչ թէ շատ տաղան-
դաւոր քնարերգուք մեր ազգի ընդհանուր գրութեան արտա-
յայտիչ են ներկայանում և նրանց երգերի գլխաւոր յատկանիշ-
ներից մէկը թախիժն է և տխրութիւնը. Յովհ. Թումանեանը,
որի երկերի ժողովածուն մի քանի ամիս առաջ լոյս տեսաւ,
մեր տաղանդաւոր քնարերգուներից մէկն է և ունի այնքան բնո-
րոշ և ինքնուրոյն զոյն, որ արժէ նրա մասին մի քանի անկեղծ
խօսք ասել: Սակայն Թումանեանի ոտանաւորների մասին գրելուց
առաջ չենք կարող չյայտնել մեր խորին գաւակցութիւնը, որ
մինչև այսօր մեր մամուլը չի կարողանում ստեղծել զրականա-
կան քննադատութիւն և առօրեայ ընթացիկ յօդուածները
այս ճիւղից զժրադատաբար չեն համապատասխանում միայն զիտ-
նական գրականութեան սկզբունքներին, այլ և մեղանչում են
հասարակ ճշմարտութեան դէմ, որ գրողի համար մեծ յանցանք է
Յով. Թումանեանի մասին մի երկու յօդուածներ երևացին մեր
թերթերում և այդ յօդուածները ոչ թէ չեն բնութարար հեղինա-
կի երգերը, չեն պարզում նրա մտքերը, արժանաւորութիւնները
և թերութիւնները, այլ ընդհանուր բառեր են, որոնք ի հար-
կէ բառեր էլ կմնան և ոչինչ նշանակութիւն չպիտի ունենան
զրականութեան պատմագրի համար, բայց չցաւել այս մասին
չի կարելի: Չենք կարող չգիտել, որ պ. Լ., որ այնքան շատ աշխա-
տում է և աշխատել է մեր մամուլի մէջ և ձգտում է պատմագիր

գիր և քննադատ լինելու մի վերին աստիճանի խալ և զարգացած գրագէտին անհասկանալի յօդուած տպագրեց Թումանեանի մասին: Բաւական է յիշել, որ յօդուածագիրը թոյլ էր տուել ասելու, որ Թումանեանը առաջ տաղանդ ունեցել է, իսկ այժմ չունի, բայց ոչ միայն ոչնչով չէ ապացուցել թէ ինչումն է եղել այդ տաղանդը, այլ և ինչպէս նա այժմ չունի կամ չէ զարգացրել: Տաղանդը այնպէս բան է, որ մի հատ ստանաւորըն էլ կարող է ապացոյց լինել տաղանդի, ուստի և կորցնել տաղանդի մասին չի կարելի ասել: Ռուսաց մատենագիր Պրիբոեգովը իսկապէս մի հատ «խելքից պատուհաս» է գրել, իսկ մեր «ծիծեռնակ» երգի հեղինակը (գուցէ Դոդոխեանը) մի հատ երգ է գրել, բայց տաղանդը մնում է տաղանդ: Վարելի է ասել, որ տաղանդը հանգամանքների շնորհիւ չի կարողացել լիովին արտայայտուել և ժշակուել, բայց տաղանդը միշտ կը մնայ տաղանդ: Այս գեռ մեծ ցաւ էր լինի, եթէ պ. Լ. միայն այս տեսակ սխալ արած լինէր: Ցաւը նա է, որ գրագէտի անուն վայելող մարդը մեր շատ արժանաւոր մի երիտասարդ բանաստեղծի մասին աննպաստ յօդուած է տպագրում Ֆրանկներով, առանց ապացոյցների: Հէնց այս պատճառով այսպիսի յօդուածները դատապարտելի են, որովհետեւ անհիմն են և անիրաւոյի, իսկ ձեռքը գրիչ վերցնող մարդը պիտի անխարդախ և անկեղծ լինի իւր գրուածներում, ապա թէ ոչ տպագրական խօսքը կորցնում է իւր նշանակութիւնը: Եւ մեղաւոր է պ. Լ. իբրեւ գրագէտ, որովհետեւ իւր յօդուածում նոյն իսկ ինքը հակասում է իրեն ասելով, որ Յ. Թումանեանը թոխչքներ ունի, բայց տաղանդ այժմ չունի: Մենք այս տողերը գրում ենք ի հարկէ ոչ ի պաշտպանութիւն Թումանեանի, որովհետեւ նրա շնորհքը ոչ ոքի յօդուածով ոչ կպակասի և ոչ էլ կաւելանայ: Մենք միայն ցաւում ենք, որ տակաւին տպագրական խօսքի արժէքը նոյն իսկ մամուլին ի պաշտօնէ ծառայող մարդիկ կարեւոր լըրջութեամբ չեն ըմբռնում, իսկ պ. Լէօի յօդուածը «Գեղունի»ի երկրորդ գրքի մէջ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի և Յով. Թումանեանի մասին միանգամայն անարդար և նեղսիրտ մարդու գրածի տպաւորութիւն է գործում: Մեր բանաստեղծը այնքան շնորհալի է և ապագայ ունեցող, որ եթէ նրա ինքնուրոյն երգերից և ոչ մէկը չլինէր՝ բաւական են նրա մի քանի թարգմանութիւնները իբր ապացոյց նրա տաղանդի: Պուշկինից թարգմանած նրա «Օլէգի երգը», «Ջրահեղձը», «Եթէ իրաւ է»

ոտանաւորները, Վալցովից—«Գեղջուկի մոորմունքը», Բայրընի «Շիլիօնի կայանաւորը» և Լերմոնտովի «Մծիրի» երգը այնքան բանաստեղծօրէն փոխադրած են, այնքան սահուն և գեղեցիկ ոճով, որ հէնց այս աշխատութիւնների համար Թումանեանը արժանի է արգար գնահատութեան և խրախուսանքի և ոչ փոքրոգի խծրծանքի: Եթէ վիճակուած է մեզ մի օր ազգային գրականութեամբ կրթելու հայ սերունդներ՝ Թումանեանը պատուաւոր տեղ կունենայ մեր նորագոյն գրականութեան մէջ:

Բայց դառնանք հեղինակի գրուածներին: Բանաստեղծը ինքը բաժանել է իւր երկերը չորս մասի, որոնցից առաջին տեղը բռնում են երգերը, յետոյ լեզենդներ, պօէմաներ և Թարգմանութիւններ:

Մեր ազգի քաշած օրերը ներշնչել են մեր եկեղեցու հայրերին սրտառուչ շարականներ, մեր «Արի Աստուած հարցն մերոց» մեր դառն օրերի արձագանքն է, որ ալօթք է դարձել, մենք այսօր էլ հրատարակում ենք դեռ մեր նահատակների կենսագրութիւնները և պ. Մանանդեանի և Աճառեանի կալմած «Հայոց նոր վկաներ» գիրքը անցեալ տարուայ մեր հրատարակութեանց լաւագոյնը և մեր սրտին յօտ գրքերից մէկն է: Պատմութիւնը մի քանի ազգերի համար, որպէս ճակատագիրը և բաղբը մասնաւոր մարդկանց համար, շատ անգամ խորթ մայր է դառնում: Այս տեսակ ազգերի իսկական բանաստեղծներն էլ իրենց հարազատ պատմութեան արտայայտիչներն են, ուստի և մեր երգիչներն էլ համարեա բոլորը համակուած և տոգորուած են հասարակական և անձնական վըշտով և Թախիծով: Այս այսպէս է եղել հնումը, այսպէս և այսօր: Դեռ Մ. Նալբանդեանցը իւր «մանկութեան օրեր» երգի մէջ նկատել է, որ վիշտը մտածող հայի բաժինն է, երբոր նա հէնց մանկական հասակին հրաժեշտ է տալիս: Մեր նորագոյն երիտասարդ բանաստեղծները՝ բոլորը իրենց երգերում վիշտ են կրում: Յով. Թումանեանի երգերը նոյնպէս խորին վշտի դրոշմ ունին: Բանաստեղծի անհատական կեանքն էլ Թախիծով է պատած և նա տխուր ու տրտում շիւարած ձգտում է դէպի մի անորոշ նպատակ:

Ելած կեանքի ամեն ճամբից

Կարօտներով անմեկին

Ազա՜հ, անվերջ ու անհանգիստ

Թախառում է իմ հոգին:

Յովհաննէս Թումանեանը քնարերգու է, լիրիկ է բառիս

բուն նշանակութեամբ, Բնարերգութիւնը, որ քնար խօսքի հետ կապ ունի և սկզբնական ժամանակներում քնարերգական տաղերն ու երգերը քնարի նուագման հետ զուգընթացաբար են ասուել, արտայայտում է սրտի պէսպէս զգացմունքները, որպէս և քնարը, լիրան: Այսպէս քնարերգու բանաստեղծը գործ ունի զգացմունքների աշխարհի հետ և արժարժում է գլխաւորապէս սեփական հոգւոյ կրած զգացողութիւնները և այն բոլորը, ինչ որ կեանքն է զարթեցնում նրա մէջ: Վերև նկատեցինք, որ Թումանեանի երգերում տիրապիտող զգացմունքներից վիշտը և թախիծը առաջին տեղն են բռնում: Բանաստեղծի իդէալների և ձգտումների ու դառն իրականութեան հակասութիւնները թէ՛ ազգային խնդիրներում և թէ՛ հեղինակի անձնական կեանքում—ահա այն հասկանալի պատճառները, որոնք վիշտ են երգել տալիս նրան: «Տխուր գիշեր» երգի մէջ բանաստեղծը խոստովանում է, որ վիշտը նրա անբաժան ընկերն է:

Աստ, իմ վիշտ, իմ սև թախիծ
Այ անբաժան կեանքիս ընկեր,
Դու ո՞ր օրից կամ ո՞րտեղից
Ինչ դէպքով ես ինձ հետ ընկել:

Թէպէտ բանաստեղծը կարծես չգիտէ իւր վշտի պատճառները, բայց միւս երգերի մէջ նա շատ պարզ կերպով բացատրում է իւր թէ՛ հասարակական գաւերի և թէ՛ անձնական տանջանքների աղբիւրը: Մենք արդէն վերև յիշեցինք, որ հայի պատմական կեանքում վշտի պատճառները չեն պակասել երբէք և մեր բանաստեղծը մի դառն հեգնութեամբ ակնարկում է այն երևոյթները, որ ծնունդ են տալիս նրա հասարակական տխրութեան:

Տէր, մինչև երբ մեր աչքերը Բեզ մընան,
Մեր գոյժն հասաւ հեռու, հեռու ազգերին,
Աշխարհ լըցուեց մեր ազադակ, մեր կական,
Ու չի անցել մեր տանջանքը տակաւին:
Ինչո՞ւ Աստուած, որբերն արգեօք հայրական
Գութըդ կօբհենն կոտորածի պս՝ ձորում,
Թէ տարագիր պանդուխտները կպատմեն
Ողորմութիւնդ օտար—օտար ափերում:

«Մեր նախորդներին» վերնագրով ոտանաւորի մէջ երգիչը աւելի որոշ է խօսում իւր հիասթափման մասին:

Երանի էր ձեզ, զոված երգիչներ,
Դուք երգում էիք վաղ առաւօտեան,

Երբ երազներն ապրում էին դեռ,
 Ոսկի երազներն հայի փրկութեան:
 Թշուառ հայրենիքի խորտակուած յոյսերի կսկիծները և
 մտածող հայի իդէալների խորտակումն է, որ արձագանք են
 գտել բանաստեղծի հոգեւոյ մէջ:

Ախ, նա յօշոտուեց մեր աչքի առջև
 Եւ մեր զգայուն սրտերն իրեն հետ.

Ոսկի երազներ, միրաժի նման,

Մեր անապատում չըքացան անհետ:

Եւ մի՞թէ դառն իրականութիւնը և իդէալների հակա-
 սութիւնները բոլոր տաղանդաւոր և մտածող քնարերգուներին
 թախծալից երգեր չեն ներշնչել: Բանաստեղծ-իդէալիստ Շիլ-
 լերի հեռեւեալ տողերը մի՞թէ նոյնպէս հիասթափութեան գե-
 ղեցիկ արտայայտութիւն չէ.

Արդէն մարած են վառ կրակները,
 Դեռահաս կեանքիս լոյս ճրագները,
 Խորտակուած են իմ իդէալները,
 Եւ կտրատուած են սրտիս թելերը:
 Իմ երազական քաղցր յոյսերը,
 Եւ սիրտս լցնող իմ անհուն սէրը,
 Հոգեկան կեանքը լոյս գեղեցկութիւն
 Ձոհուել է դառն իրականութեան:

(Շիլլեր—Ս. Թառայեանցի)

«Նախերգանք» և «Գութանի երգը» վերնագրով ոտանա-
 ւորները մօտիւններով շատ նման են Յ. Յովհաննիսեանի
 թախծալից երգերին, որի քնարը նոյնպէս չէ կարողանում
 ուրախ հնչել:

Քեզ մօտ եմ գալիս, իմ հին տրամուծիւն,
 Վեհափառ դայեակ մանուկ օրերիս,
 Այնժամ էլ չէիր իսկ հանգիստ տալիս՝
 Սըրտիս ականջին խօսելով թաքուն...
 Ով, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ
 Հազար գաւերով, հազար ձևերով,
 Ոգևորութեան հրջօր թևերով
 Քեզ մօտ եմ գալիս, հայրենիք իմ հէք:

(Նախերգանք):

Անհատական վշտի շարժառիթներ էլ քիչ չեն մեր կեան-
 քում առհասարակ, իսկ հայ գրագէտի և բանաստեղծի համար
 աւելի ևս շատ են այն հանգամանքները, որոնք ուրախութեան
 տեղ չեն թողնում: Հայ բանաստեղծի անապահով և ողորմելի
 կացութիւնը, հայ հարուստի մեռելային անտարբերութիւնը

գէպի գիրը ու գիրքը, հայ ինտէլիգենտի կատարեալ տգիտութիւնը մեր զրականութեան վերաբերմամբ բաւական զօրեղ փաստեր են բանաստեղծին յուսահատեցնելու համար:

«Տրտմութեան սաղմոսներէց» երգում բանաստեղծը երկու խօսքով հրաշալի կերպով է նկարագրում այս վիճակը:

Հացս նախատինք եղաւ օտարի,
Հանգիստս ճամբում հայածանքների,
Լըսեցի ցերեկն աղալակ ու բօթ
Գիշերը լացի. մինչև առաւօտ:

Եւ մի՞թէ բոլոր հայ բանաստեղծների և զրագէտների հազը օտարի նախատինք չէ դառնում և մի՞թէ աւելի զօրեղ պատճառ կարող է լինել անձնական տխրութեան:

Այսպիսով Յ. Թումանեանի առաջին գիրքը համարեա ամբողջապէս տխուր երգերից, էլէգիաներից է բաղկացած գլխաւորապէս հասարակական մօտիւններով և խնդիրներով ներշնչուած: Այս երգերը սրտառուչ են և բանաստեղծական: Նոյն իսկ մի քանի սիրային երգերում էլ բանաստեղծի քնարը տրտուր է հնչում:

Հեղինակի հայրենի բնութեան պատկերները և ժողովրդական առօրեայ կեանքը նոյնպէս մի փոքր տեղ են գտել այս երգերի մէջ, որպէս երևում է «Սարերում» և «Էին օրհնութիւն» ոտանաւորներից: Պէտք է ցանկանալ, որ այս տարրերը բանաստեղծի ստեղծագործութեան զլխաւոր նիւթը լինին, որովհետեւ Թումանեանի տաղանդի բոլոր նշանակութիւնը նրանումն է: Գրքի այս բաժնում կան և մի քանի հատ գեղեցիկ մանր ոտանաւորներ փիլիսոփայական բնաւորութիւն ունեցող: Այս տեսակից են «Ախ, ես երանի», «Երկու ամպ», «էյ, Աստղեր» երգերը:

Գրքի երկրորդ բաժինը մեր բանաստեղծը բոլորովին սխալ կերպով անուանել է «Լեգենդներ», որ բոլորովին անհասկանալի է: Հատ լայն մտքով պէտք է հասկանալ լեգենդան, որպէսզի այս բաժնում չետեղած երգերը բոլորը լեգենդա ընդունենք: Լեգենդան ծագում է ժողովրդական պատմութեան լեգենդաները առնուած էին լինում սուրբ գրքից, Աւետարանից, սրբերի կեանքից և այլն: Յետագայում բարոյախօսական և պատմական բովանդակութիւն ունեցող ժողովրդական աւանդութիւններն էլ լեգենդայի անուն կրեցին: Յով. Թուման-

նեանի լեգենդներից միմիայն մէկը — «Լուսաւորչի կանթեղը» և «փարվանա» հազիւ կարելի է լեգենդա անուանել, իսկ մնացածները բոլորը ժողովրդական բանաւոր բանաստեղծութեան արդիւնքներ են, որոնք աւելի առակի և վէպիկների բնաւորութիւն ունին:

Այս լեգենդաներից շունը ու կատուն» «անիծած հարաք» «Լուսաւորչու կանթեղը» և «փարվանա» երգերը շատ գեղեցիկ բաներ են: Ժողովրդական այս կամ այն աւանդութիւնը բանաստեղծը շատ պարզ, ժողովրդի ոգուն մօտ և գեղարուեստօրէն պատմում է, պահելով ժողովրդական ֆանտազիայի բոլոր նշանները:

Այս առարկայի բովանդակութիւնը կատուի և շան թըշնամութեան առաջին պատճառի պատմութիւնն է: Մի օր շունը մի մօրթի էր ճանկել և բերել կատուին տուել, որ նա գտակ կարի, բայց կատուն այդ մօրթին սեպհականացրել էր և այս պատճառով մինչև այսօր միմեանց պատահելիս շունը յետ է պահանջում իւր մօրթին, իսկ կատուն փշտացնում է նրան՝ իբր թէ դեռ նոր պիտի կարի գտակը: Այս ոտանաւորի մէջ բանաստեղծը այնքան հարազատ է մնացել ժողովրդական լեզուին և ոճին և այնքան բնական կերպով է ստեղծագործել իւր երգը, որ արժէ մի քանի կտոր յիշել այստեղ:

Երբոր շունը բերում է մօրթին և խնդրում կատուին շուտով մի գտակ կարել՝ վերջինս պատասխանում է:

Աչքիս վըրայ, բեռի Գուչի,

Մի գտակ ա, հօ մի քուրք չի,

Քու թանկագին խաթեր համար

Ուրբաթ օրը համեցէք տար:

Փողի մասին աւելնորդ ա,

Մեր մէջ խօսելն էլ ամօթ ա:

Կատուն սակայն իւր խօսքը չի կատարում և երկար տանել-բերել տալուց յետոյ մինչև անգամ բարկանում է շան վերայ, որ նա շուտ շուտ է գալիս գտակի յետեւից, իսկ շունը պատասխանում է:

— Դէ հէր օրհնած, էտենց ասա,

Էդ բարկանալդ էլ բնչիս ա:

Փող եմ տուել, վախտին կարի,

Թէչէ՛՛ ասա էզուց արի:

Համ ասում ես, համ չես կարում,

Համ խօսում ես, վըրէս գոռում,

Համ, համ, համ, համ,

Քանի, ախպեր գընամ ու գամ:

«Լուսաւորչու կանթեղ» լեգինդայի մէջ բանաստեղծը պատկերացնում է մեր ժողովրդի այն հաւատալիքը թէ Արագած լեռան կատարին երկնքից կախուած է Լուսաւորչի կանթեղը և նրան կարող են տեսնել միմիայն անմեղները և արդարները:

Երբ պատում է մութ խաւարը
Չընաշխարհիկ մեր երկրին,
Երբ տիրում է ահն ու վախը
Թոյլ, կասկածոտ սրբտերին,
Ով անմեղ է, լիքը սիրով
Ու հաւատով անսասան,
Ով նայում է վառ յոյսերով
Դէպի Հայոց ապագան,
Նա կտեսնի այն մշտավառ
Ջահը կախուած երկնքից,
Ասես Աստու աչքը պայծառ
Հըսկում է ցած երկընթից:

«Փարվանայ» վերնագրով երգը իսկապէս մի գեղեցիկ ժողովրդական վէպ է, որ շատ սիրուն կերպով և միանգամայն հրաշալի լեզուով բանաստեղծը պատմում է իբրեւ մի ժողովրդական աւանդութիւն: Փարվանայ թաղաւորի դուստրը պիտի մարդու գնայ և սրա համար ահա եկել, հաւաքուել են կըտրիչները Կովկասի ծեր Փարւանայ թաղաւորի ապարանքի յանդիման և սպասում են մրցութեան:

Ահա աղջիկն իր նաղելի
Ու թագաւորն ալեհեր
Հայրը ինչպէս մըռայլ մի ամպ,
Աղջիկն անուշ մի լուսին,
Ամպ ու լուսին իրար փարած
Դուրս են գալիս միասին:

Սրանից յետոյ հայրը առաջարկում է աղջկանը դիտել կտրիչների մրցութեան և խնձորով զարկել նրան, որին կընտրէ իւր համար փեսացու:

Այժմ պիտի հանդէս դուրս գան,
Պայքար մըտնեն քո առաջ,
Մէկը իրեն ուժը ցոյց տայ,
Միւսը շնորհքն իր բազկի,
Որը ճարպիկ ձիարշաւը,
Որն էլ թափը իր վազքի,
Իսկ երբ կըռնեն առնի դադար,
Յայտնի լինին բաջն ու վատ,
Ու երբ անցնին մեր առջեւից
Կըտրիչները պայապատ,

Ընտրիր, զարկիր ձեռքիդ խնձորն
Անյաղթներից անյաղթին:

Բայց Փարվանայ թագաւորի աղջիկը յայտնում է, որ նա
իւր փեսացուից ոչ բաշուժիւն և ոչ էլ գանձ ու ոսկի է պա-
հանջում: Կայ սիրոյ անշէջ հուր և ով կրերի անշէջ հուրը՝ նա
կլինի ընտրած փեսան: Եւ ահա կտրիչները թռան աշխարհի
չորս կողմը աղկայ խնդրած հուրը փնտռելու և մինչև այսօր
էլ դեռ չեն գտել և չեն վերադարձել:

Հատ սպասեց արքայական դուստրը կըտրիչներին բայց
իզուր և այնքան լաց եղաւ, որ լիճ կտրեց արտասուները ու
ծածկեց քաղաքն ու ամրոց և այժմ այնտեղ Փարվանայ խոր
լիճն է ծփում: Այս գեղեցիկ երգը վերջանում է մի շատ սի-
րուն բանաստեղծական պատկերով, որ ստեղծել է ժողովրդա-
կան ֆանտազիան:

Ասում են այն թիթեռները,
Որ գեշերւայ խաւարում,
Որտեղ ծըրագ, որտեղ կըրակ,
Որտեղ լոյս է հենց վառում,
Հաւաքում են, շուրջը պատում,
Մէջն են ընկնում խելագար,
Ասում են, թէ՛ այն փարվանայ
Ջահիլներն են սիրալաւ:
Ըշտապելուց թե՛ են առել,
Դարձել թեթե և թիթեռներ,
Ու տակաւին հուր տեսներին
Մէջն են ընկնում անհամբեր:
Ջանք է անում ամեն մինը
Հուտով տանի, տիրանայ...
Ու այրւում են, այրւում անվերջ
Կտրիչները փարվանայ:

Թումանեանի լեգենդներից արդէն կարելի է գուշակել
որ մեր բանաստեղծից պէտք է սպասել մի նոր բան, նրա
այս երգերը ինքնուրոյն վերաբերմունքի նշան են դէպի ժողովրդ-
ական բանաստեղծութիւնը, լեզուն և ոճը, որից նա տալանդա-
ւոր կերպով օգտւում է: Այստեղ բանաստեղծը ինքը ձուլւում
է ժողովրդական ստեղծագործութեան հետ և ընթերցողին
մօտեցնում է իւր երգերի միջոցաւ ժողովրդի հասկացողութիւն-
ներին և զգացմունքներին և զգալ է տալիս մեզ նրա հոգին:
Նրա «շունը ու կատուն» լեգենդան նշանաւոր է նրանով, որ
այստեղ Թումանեանը հանդէս է հանում ժողովրդական բանաս-
տեղծութեան լատկանիչ կողմերից մէկը—երգիծաբանական

տարրը, հումորը: Մեր բանաստեղծի պոէմաները և ապա թարգմանութիւնները ի հարկէ նրա գլխաւոր գրուածներն են: Թումանեանը առհասարակ աւելի պոէմաներ գրելու ձիրք ունի և սրա մէջ է նրա ապագան: Մենք մի քանի խօսքով կը գծագրենք նրա պոէմաների արժանաւորութիւնները և թերութիւնները: Պոէմաները թուով շատ չեն, բայց վեց երգերից երեքը շատ գեղեցիկ են: «Անուշը», «Սասունցի Դաւիթը» և «Պօէտն ու Մուսան» միանգամայն գեղարուեստական գեղեցիկ գոհարներ են պարունակում և մեր բանաստեղծին փառաւոր ապագայ և տեղ են գուշակում մեր նորագոյն գրականութեան մէջ: Պօէման առհասարակ գեղարուեստական գրականութեան այն ձիւղն է, ուր բանաստեղծը նկարագրում է իւր ազգի կեանքի նշանաւոր հասարակական և նրան հետաքրքրող երևոյթները և բնաւորութիւնները մանրամասնօրէն և բազմակողմանի կերպով: Մեր յիշած պոէմաներից մէկը դիւցապներգութիւն է, որի նիւթը միշտ լինում են այն պատմական նշանաւոր դէպքերը և անցքերը, որոնք ամբողջ ժողովրդի համար նշանակութիւն են ունեցել կամ այն անցքերը, որոնց մասնակցել է ժողովուրդը: դիւցապներգութեան մէջ պատմութիւնը շատ անգամ երևակայութեան հնարած փաստերով է բողբոջուած լինում և տարեգրութիւնը, գործող անձինք և անցքերի տեղերը շփոթուած միմեանց հետ, բայց ժողովրդի ոգին, իդէալները չգաղափարները, դաղափարները և բնաւորութիւնը միշտ ցոլանում է այս երկերի մէջ: Դիւցապներգութիւն և պատմական պոէմաներ գրող բանաստեղծի տաղանդը երևում է նրանում, թէ ո՞րքան պատկերաւոր, գեղարուեստօրէն կերպով նա կարողացել է հաւատարիմ մնալ իւր պատմութեան մէջ ժամանակի ոգուն և աւանդութիւններին և որքան կենդանի է լեզուն և ոճը, որքան ճիշտ է պատկերացրել ժողովրդի իդէալները և հայեացքները: «Դաւիթ Սասունցի» դիւցապներգութեան կորիզը հանդուցեալ Գ. եպիսկոպոս Սրուանձտեանի հրատարակածն է: Ներանից յետոյ երևան եկան մի քանի վարիանտներ — պ. Աբեղեանի, Խալաթեանի և Հ. Գ. վ. Յովսէփեանի և այլն: Որքան կարելի է հասկանալ այս վարիանտների ընթերցանութիւնից՝ մեր բանաստեղծը բոլորովին յաջող կերպով է ստեղծագործել իւր երկը: Թէ հերոսների նկարագրութիւնը և թէ ժողովրդական բանաստեղծութեան յատկանիշ չափազանցութիւնները շնորհալի կերպով է Թումանեանը գծագրել: Պոէմայի ի-

դէան հերոսի հայրենասիրութիւնն է, որ գրգռում է նրան հերոսութեան: Մեր ազգը պետական կեանք երբեք չէ կարողացել ստեղծել, բայց մի վարմանայի յատկութիւն է ցոյց տուել ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահելու: Պատմական ամենաձանր մոմենտներում այս ազգը միշտ առաջ է բերել հանձարեղ ուժի և կամքի տէր մարդիկ, որոնք մարմնացրել են ժողովրդի լաւագոյն իդէալները: Բնական է, որ և եղել են ազգային դիւցազնների սերագործութիւնները յաւերժացնող երգիչներ և բանաստեղծներ և այսպէս է ծնել ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, որ իւր մէջ ամփոփում է ազգի կրօնական, բարոյական, քաղաքական և կենսական հայեացքները: ժողովրդի իդէալները, նիստ ու կազմ, սովորութիւնները: Իսկ ժամանակակից բանաստեղծը վերաստեղծելով ժողովրդական բանաստեղծութեան նիւթերը նպաստում է ազգի ինքնագիտակցութեան զարգացմանը: «Սասունցի Դաւիթ» երգն էլ մեր պատմութեան արգասիքն է, սա էլ մի տեսակ Եղիշէի պատմութիւն է, սա էլ ոչ միայն հայրենիքի պաշտպանութեան առիթով, այլ և ազգային կրօնն ու հաւատը թշնամուց ազատող հերոսի համար ստեղծուած պատմութիւն է: Երբոր Սասունի իշխան Մըհէրը մեռնում է՝ նրա երկիրն ընկնում է օտարի լծի տակ մինչև որ նրա որդի Դաւիթը նորից կամենում է տիրապետել հայրենի լեռներին և վերաշինել Մարութայ սարի վրայ եղած աւերուած վանքը:

Էլ չեմ իջնիլ ես Մարութայ սարից
Մինչև չչինեմ մեր վանքը նորից:
Հինգ հազար բանուոր, հինգ հարիւր վարպետ,
Վարպետ ու բանուոր եկան կանգնեցին,
Զըրըխկ հա թըրըխկ, նորից շինեցին,
Առաջուան կարգով, փառքով փառաւոր
Բարձր Մարութայ վանքը Տիրամօր:
Ցըրուած միաբանք ետ նորից եկան,
Նորից թընդագին աղօթք, շարական,
Ու երբ շէն արաւ հօր վանքը նորից՝
Ցած իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարից:

Իմանալով Դաւթի ձեռնարկութիւնը Մըսրա Մելիքը, որ տիրում էր Սասունին՝ ահագին զօրքով գալիս է Դաւթի վրայ, բայց Դաւիթը նրան կիսում է իւր հարուածով, թէպէտ և Մելիքը սարսափից մտել է խոր հորի մէջ և վերան քաշել էր քառասուն կաշի ու քառասուն ջաղացի քար: Դաւթի թուրկայծակի հարուածը այնքան ուժեղ էր, որ՝

Անցաւ քառսուն զովի կաշին,
 Անցաւ քառսուն քարերը ցած,
 Միջից կըտրեց ժանտ հրէշին
 Օխտը գալ էլ դէնը զընաց:

Վերև նկատեցինք, որ Թումանեանը այս պոէմայի մէջ ապացուցել է, որ նա շնորհալի կերպով և հարազատօրէն է ստեղծագործել իւր նիւթը: Մենամարտութեան ժամանակ Մըսրա Մելիքը հեռանում է կռուի տեղից մինչև Դիարբէքի ու էնտեղից է գալիս Դաւթի վրայ, որ զարկը ուժեղ լինի և թէպէտ մարդիկ կարծեցին, որ երկիր քանդուեց կամ ժաժք եղաւ, բայց հսկայ Դաւթը կենդանի մընաց, ուստի և Մըսրայ Մելիքը երկրորդ անգամ քշեց իւր ձին և Հայաբից և մինչև անգամ վերջին անգամ գնաց մինչև Մըսրա հողը և այնտեղից եկաւ Դաւթի վրայ: Ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ յաճախ պատահող չափազանցութիւնները, կենդանի նկարագրութիւնները և համեմատութիւնները զեղեցիկ կերպով արտայայտում է մեր բանաստեղծը: Ահա թէ ի՞նչ հրաման է տալիս Մըսրա Մելիքը, երբոր իմանում է Սասունցի Դաւթի յանդուգն մտադրութիւնը ազատելու հայրենիքը Մելիքի լծից:

— Կանչեցէք ասաւ, իմ՝ զօրքը բոլոր,
 Հազար հազար մարդ նորելուկ մանուկ,
 Հազար հազար մարդ անբեղ, անմօրուք,
 Հազար հազար մարդ բեղը նոր ծըլած,
 Հազար հազար մարդ նոր թախտից ելած,
 Հազար հազար մարդ թուխ միրուքաւոր,
 Հազար հազար մարդ սիպտակ ալեւոր,
 Հազար հազար մարդ, որ փողեր հընչեն,
 Հազար հազար մարդ, որ թըմբուկ զարկեն...
 Կանչեցէք, թող գան, հագնին զէնք, զըրահ,
 Կըռիւ պիտ գնամ ես Դաւթի վրայ,

Սասունն աւերեմ
 Հեղեղեմ բերեմ:

Այնքան շատ էր Մելիքի զօրքերը, որ Բաթմանայ գետը ցամաքեց զօրքի խմելուց: Սյս պոէմայի մէջ, որպէս և միւս բոլոր գրուածներում, հեղինակին չէ դաւաճանում գեղարուեստական տակտը, նրա լեզուն և ոճը բոլորովին համապատասխան է նիւթի վսեմութեանը, պատմութիւնը պոէմային վայելօրյեկտիւ կերպով է առաջ գնում գեղարուեստական բնագոյման շնորհիւ բանաստեղծը համարեա չէ երևում պատմութեան մէջ: Թումանեանի միւս պոէմաները «Անուշը», «Մարօն», «Լո-

ոեցի Սաբոն», «Պօէտն ու Մուսան» ապացոյց են, որ բանաստեղծը ուղիղ ճանապարհի վրայ, որ նա ունի կեանքը հասկանալու և ըմբռնելու ընդունակութիւն, բայց նա բնականաբար դեռ լեռնոտ հայրենիքի տպաւորութիւնները և կեանքն է նկարագրում: Բացի «Պօէտն ու Մուսան», մնացած համարեա բոլոր պօէմաները Լօռու գաւառի գիւղական կեանքի նկարագրութիւններ են: Այս պօէմաների մէջ հայրենի երկրի զեղեցիկ պատկերները, սովորութիւնները, նախապաշարմունքները և տիպերը միմեանց յաջորդում են: Եւ սրա մէջ է բանաստեղծի թեալական բնազդումը և տաղանդը: Ճիշտ է որ այդ պօէմաների հերոսների տիպերը ամբողջացած չեն նրանց առանձնայատկութիւնների բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ, որ նրանց նիւթը առայժմ տեղական նշանակութիւն ունի, բայց որոնք ապացոյց են, որ բանաստեղծի ոյժը և ապագան պոէմաների մէջ են:

«Պօէտն ու Մուսան» բանաստեղծի տաղանդի բոլորովին նոր տարր է բաց անում մեր առաջ, Բանաստեղծը մի օր մը տածում էր թէ ո՞ւմից պարտք անի, որ կարողանայ հաղի փող գտնել, երբ նրան ներկայանում է Մուսան և առաջարկում երգ հիւսել թշուառների օգտին:

Վեր կաց, բանաստեղծ, կանչում է այսպէս,
Վե՛ր կաց, ներշնչուի՛ր, դուրս արի հանդէս.
Տանջւում են ահա եղբարբդ թշուառ,
Հեծում, հալածւում աշխարհից աշխարհ:
Երկինք են հասել արցունք ու արիւն
Ահա քեզ համար բերել եմ աւիւն:

Բայց բանաստեղծը Մուսայի երեսից այնպիսի դառն օրեր էր քաշել, որ համբերութիւնից դուրս եկած՝ սկսում է կշտամբել նրան և ասում է թէ աւելի շնորհակալ կլինէր, եթէ անիրաւ Մուսան բոլորովին տուած չլինէր նրան բանաստեղծական ձիրք:

— Հերիք է, Մուսա, երկինքը վկայ,
Էլ համբերելու սիրտ ու տեղ չկայ,
Այնպէս կանեմ քեզ, որ դու մոռանաս
Արեւն ու գարուն, պօէտ ու Պառնաս,
Անիծուած լինին այն օրն ու տարին,
Երբ գերի դառայ ես քու քընարին.
Քեզ հետ մըտերիմ դառնալու օրից
Զըրկուած մընացի կեանքում բոլորից:

Բնականաբար օրամէջ քաղցած մնացող պօէտը ասում է,

որ աւելի լաւ կ'լինէր, եթէ ինքը մի վաշխառու կամ տէրտէր
լինէր, որովհետեւ գոնէ դատապարտուած չէր լինի սովից
մեռնելու:

Թող լինէի մի կեղեքող,
Հաւաքէի միշտ փող ու փող.
Առաջ թէն «գազան ու ցեց»
Կգառնայի շուտով ես մեծ,
Վեհ բարերար
Ազգի համար:

Մեռած օրս էլ պըսակ տային
— «Իր որբ ազգից» միակ հային,
Թէ չէ լինել ի ծնէ գերի
Մերկ Մուսայի ու երգերի,
Որդիք ու կին
Թողած բաղդին,
Մերձաւորի ծաղր ու ծանակ
Ուժից ընկնել անժամանակ:

Թէպէտ Մուսան շատ է աշխատում պօէտին համոզելու,
որ բանաստեղծի արուեստը աւելի վսեմ է և կոչումը վեհ, որ
նա պիտի ինչպէս արեւ վերելից 'յուսաւորէ պայծառ և հըզօր
և որ աշխարհի բոլոր գանձերը չարժեն պօէտի ներշնչումներին,
բայց պօէտին կեանքը այնպիսի զօրեղ ապացոյցներ է տուել,
որ նա չի համաձայնում Մուսայի հետ: Վերջապէս պօէտը առա-
ջարկում է Մուսային մի ուրիշի մօտ էլ ասելու թէ բանաս-
տեղծի քանքարը փողից լաւ է:

Այ, թէկուզ մեզ մօտ, հէնց իմ կընկանը
Ասա՛ թէ մենակ փողը չի բանը:

Բանաստեղծը շատ լաւ գիտէ, որ անփող մարդու կնոջը
անկարելի է համոզել, որ փողից բարձր մի ուրիշ յոյժ կարող է
լինել աշխարհում: Զէ որ բանաստեղծը լաւ գիտէ նոյնպէս
կուսակցական կամ անձնական հաշիւներով ղեկավարուող լրա-
գիրներին վերաբերմունքն էլ դէպի իրան, որոց կարծիքը նոյն-
պէս լսել է նա:

Ներշնչման համար
Այսպէս է յարմար—
Ով սովից մեռել՝
Նա է լաւ գրել,
Կարող ենք մենք էլ
Այսպէս մտրակել
Ու ծաղրել մի մի,
Որ առաջ գիմի:

Չնայելով Մուսայի խոստումներին՝ բանաստեղծը չի հա-
մաձայնում հետեւել նրա խորհուրդներին և ոչ էլ կամենում է

գնալ նրա հետ երկինք երջանիկ ոգիների երգելու կամ Ուրիմ-
պոսի վրայ նեկտար խմելու, այլ գերադասում է թքել պոէտի
պսակի վրայ և հրաժարուել գրելուց:

Գրադարանս չինում եմ կասսա
Թըքում եմ և քեզ և քու պսակին,
Երկրպագում եմ փողի քըսակին:
«Փողի քըսակը, փողի քըսակը,
Բարձրացնում է մարդու հասակը,
Գեղեցկացնում է հըրէշ տըգեղին,
Սըրբազործում է գարշն ու աղտելին:
Նրա յոժն է որ դարձնում է լոկ
Անասուններին յալգի ու խելօք:
Վոյսին, զառամին մօտեցնում իրար,
Զարին, վաշխառուն շինում բարերար,
Պըճնում ձակատը լիրբ աւազակի,
Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:
Նա է միշտ շարժում դատողի լեզուն,
Նա է հասցնում աղօթքն Աստուծուն...»

Այս պոէմայի մէջ նոր տարրը հեղինակի հուժօրն է, եր-
գիծաբանական հնչիւնները, որոնք Թումանեանի ստեղծագոր-
ծութեան գլխաւոր նշանները չեն, բայց կեանքը և նրա բա-
ղասական երևոյթները աւելի խոր ուսումնասիրելու ժամանակ
բանասանդղը կարող է այս ուղղութեամբ գեղեցիկ բաներ գը-
րել: Գրքի երրորդ մասը բռնում են բանաստեղծի թարգմա-
նութիւնները, որոնք միանգամայն յաջող պէտք է համարել:
Մենք համեմատեցինք Պուշկինից և Լերմոնտովից թարգմանած
երգերը և համոզուեցինք, որ Թումանեանը մեծ ծառայու-
թիւն կմատուցանէր մեր գրականութեան, եթէ ձեռնարկէր
աւելի մեծ երկեր փոխագրելու և կլասիքական հանճարների
հետ ծանօթացնել հայ ընթերցողին: Մեր բանաստեղծի թարգ-
մանութիւնները աղատ թարգմանութիւններ չեն, բայց միևնոյն
ժամանակ նա բնագրին ստրկարար հաւատարիմ մնալու համար
չէ զոհում բանաստեղծական գեղեցկութիւնները: Բայրոնի «Հի-
լիօնի կալանաւորը», Պուշկինի «Օլէգի երգը», Լերմոնտովի
«Մծիրի» իրենց լեզուով և թարգմանչական ներշնչմամբ բո-
լորովին հաւասար են բնագրի արժանաւորութիւններին և մեծ
հաճոյքով են կարգացւում:

Ահա «Օլէգի երգի մի երկու տուն.

Ելնում է ահա հըզօր Օլէգը
Խենդ խաղալիներից վրէժ առնելու,
Նըրանց համարձակ յարձակման համար

Գիւղերը սըրի-հըրի առնելու...

Ոչ մի վըտանգից չի վախում քու ձին,
Տիրոջ կամքը միշտ հասկանում է դա,
Մերթ կանգնում է հեշ նետերի տակին,
Մերթ թռչում ուղիղ դաշտերի վերայ —
Եւ ցուրտ, և կըռիւ ոչինչ են դըրան
Բայց... դա կլինի պատճառ քու մահուան:

Այս կտորները ինքնուրոյն ստեղծագործութեան կնիք են
կրում և երևում է, որ բանաստեղծը բնագրի ոգին ըմբռնել է:
Ի՞նչ խօսք, որ այն բոլոր բանաստեղծները, որոնք սիրելի են
եղել մեր երգչին, յայտնի բարերար ազդեցութիւն են թողել
հեղինակի միւս երգերի մէջ ևս: Բոլորովին զուր աշխատանք
կլինի մանրամասն համեմատութիւններով ապացուցանել, որ
բանաստեղծը իւր սիրած երգիչներից ազդուած է և երե-
ւելի քնարերգուք նրա համար պեղարուեստի դաստիարակի գեր
են կատարել: Այս հանգամանքը միայն Թումանեանի տաղանդի
օգտին են ծառայել և նրա արժանաւորութիւններից մէկն է:
Սիրուհուն տեսնելու սաստիկ տենչանքը և ցանկութիւնը Թու-
մանեանը արտայայտում է «Վարօտ» երգի մէջ հետեւեալ
կերպով:

Սրտիս թագուհի,
Կարօտել եմ քեզ,
Ախ, ինչ կլինի
Յանկարծ յայտնուես
Եւ, թէկուզ իսկոյն,
Դարձեալ չքանաս,
Ինչպէս գիշերուան
Վարձատե երազ,
Միայն թէ տեսնեմ
Պատկերդ մէկ էլ
Միայն թէ ասեմ
Ոնց եմ կարօտել:

Միթէ նոյն կարօտը չէ Ֆիրդուսին յօրինել տուել մի
գողտրիկ և վերին աստիճանի գեղարուեստական երգ, որի մօ-
տիւը մեր բանաստեղծը արտայայտել է վերոյիշեալ տողերում:
Ահա թէ Ֆիրդուսին նոյն զգացմունքը ինչպէս է երգել, որ բե-
րում ենք մենք այստեղ Թումանեանի թարգմանչական երկերից:

Պուղէի հալւել, ձուլւել իմ երգին
Ու այս տողերում թաղնւել ծածուկ,
Որ երբ կարդայիր մի օր, իմ անգին,
Վարող լինէի անտես, կամացուկ,

Ամեն հընչիւնի, ամեն խօսքի մէջ

Դիպչել շուրթերիդ, համբուրել անվերջ:

Վերջացնելով մեր համառօտ ակնարկը Յով. Թումանեանի մասին, հարկաւոր ենք համարում ասել, որ մենք ընդհանուր գծերով ենք բնորոշել հեղինակի երգերը, որովհետեւ դեռ յոյս ունենք, որ նրա տաղանդը դեռ չէ տուել այն բոլորը, ինչ որ պէտք է սպասել ապագայում: Բանաստեղծի երգերը արժանի են ուշադրութեան զխաւորապէս նրա համար, որ նրանց մէջ գաղափար և մտածողութիւն կայ, հեղինակի զգացմունքները կենդանի կեանքի և հայրենի բնութեան տպաւորութիւնների արդիւնք են. նա զգում է ժողովրդի ցաւն ու վիշտը և համարութիւն է զարթեցնում դէպի աշխատաւորը, նրա թախիծը անկեղծ է և հասարակական, նրա մի քանի պօէմաները զիւղական կեանքի և սովորութիւնների պարզ և կենդանի պատկերներ են, նրա լեզուն ճկուն է և ոտանաւորների չափերը բազմատեսակ են, որ շատ թեթեւացնում է ընթերցանութիւնը, նրա թարգմանութիւնները գեղարուեստական են և բնագրի ոգւոյն մօտ, նրա լեզուն պարզ, մաքուր և քաղցրահնչիւն և հարուստ ժողովրդական լեզուի ձևերով ու ոճերով:

Մի երևոյթ, որ արժանի է դիտելու այդ բանաստեղծի պատկերների և արտայայտութիւնների շատ մօտիկութիւնն է ժողովրդական բանաստեղծական ձևերին: Յայտնի չափով սա և արժանաւորութիւն է և խերութիւն: Հանձարները ժողովրդական ֆանտազիայի ստեղծած պատկերներին և համեմատութիւններին յայտնի գեղարուեստական նրբութիւն են տալիս:

Ժողովրդական հոլմօրը, որ ծաղրում է կեանքի բացասական երևոյթները, նոյնպէս յատուկ է Թումանեանին և պէտք է ցանկանալ, որ «Պօէտն ու Մուսայի», «Անուշի», «Լօռեցի Սաքօյի» և «Մարօյի» տեսակ պօէմաները աւելի մեծ տեղ բռնեն բանաստեղծի ստեղծագործութեան մէջ, որովհետեւ կենդանի կեանքը և միմիայն կեանքի ճշդրիտ և գեղարուեստական պատկերացումը պիտի լինի և ամեն մի բանաստեղծի իդէալը, իսկ այս տեսակէտից Թումանեանը տաղանդաւոր բանաստեղծ է և արժանի խրախուսանքի և արգար գնահատութեան:

2ի կարելի չնկատել, որ զրքի գինը երեք րուբլի թանգ է և ցանկալի է, որ մեր բանաստեղծի «Անուշը», «Սասունցի Դաւիթը» «Շունը ու կատուն» և միւս պօէմաները էժանագին դրքոյկներով հրատարակուին ժողովրդի համար:

ԳԱՐ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ

Նկարչի կեանքից յիշողութիւններ. Գ. ԲԱՇԽՆՋԱ-
ՂԵԱՆԻ Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ 1903

Անցեալ տարի մեր տաղանդաւոր նկարիչ Բաշինջաղեանը հրատարակեց մի փոքրիկ գրքոյկ իւր յիշողութիւններէր, Բանաստեղծ նկարիչը իւր ճանապարհորդական յիշողութիւնները ժամանակ առ ժամանակ տպագրում էր պարբերական հրատարակութեանց մէջ, բայց հազուագիւտ երեւցող այդ պատկերները համարեա աննկատելի էին անցնում ընթերցողի համար, իսկ մի քանի պատկերների միատեղ ամփոփած ընթերցանութիւնը բոլորովին այլ տպաւորութիւն է անում և առիթ է տալիս մըտածելու նրանց մասին: Մինչև այժմ Բաշինջաղեանի գրական պատկերների վրայ շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձրել:

Թերթերով այս փոքրիկ գրքոյկը սակայն, մենք այնքան գեղեցիկ բանաստեղծական կտորներ գտանք նրա մէջ, որ միանգամայն կարևոր ենք համարում ծանօթացնել այս գրքոյկի հետ հայ ընթերցողին: Առաջին պատկերը բանաստեղծ նկարիչը առել է իւր հայրենի Սղնախի գաւառի բնութիւնից: Սըղնախի և Ալազանի դաշտավայրը, Թամար թաղուհու ամրոցի աւերակները Ցարսկի-Սելոյի մօտերքում, Վրաստանի գեղջկական տնակները և այլիները—ահա առաջին պատկերի նիւթը: Երկրորդ նկարը պատմական լիճը, երրորդը ոչ պակաս նշանաւոր ռազմավիրական ճանապարհը, ապա Արարատեան դաշտը և Արագածը, Անին իւր աւերակներով և վերջապէս դարձեալ Պոկասեան լեռները իւր անտառներով: Բնութեան սիրահար նկարիչը իւր գրականական պատկերների մէջ ևս բնութիւն է փնտռում ու նկարագրում և կատարում է նոյնպէս պարզ, կենդանի և բանաստեղծօրէն, որպէս և իւր պատկերներում: Ուրախալի է դիտել Բաշինջաղեանի և նկարագրական հրմտութիւնը և պատմութեան բնական կենդանի ոճը: Ահա ձեզ Բաշինջաղեանի նկարագրութեան մի սիրուն օրինակ: Հեղինակը նկարագրում է Սևանայ լիճը ցերեկուայ անդորրութիւնից յետոյ, լուսնի ծագման ժամանակ, երբ եղանակը փոխում է:

«Անցնում է ժամանակ, եղանակը փոխում է. բարձրանում է հողմը և արեւութեան այս սրբազան անդորրութիւնը խանդարւում: Մթան սիրահարի դէմքից պոկւում է քողը և մի կողմը շարսւում: Նա կարծես կերպարանափոխւել է, քնքշացել, մաքրուել և արծաթապատել իրան: Հողմը փչում է ծովակի վրայ և յանկարծակի հարուած տալիս: Նա քաղցր քնից արթնանալով սգեւ կամաց շարժւում է տեղից, յետոյ խուլ հառաչում, ընկնում այս ու այն «կողմը և կատաղաբար փրփուրներ արձակում կրծքի միջից: Շուշուրոցով մտնում է ժայռերին, դարձեալ յետ քաշվում, նորից մօտենում, բարձրանում և զանգուրներով զարդարուած ճակատով մարտնչում նրանց հետ: Ճակատամարտն անընդհատ շարունակւում է. ալիքներն անթիւ անգամ քարդ ու փշուր եղած յետ են վազում: Նրանց կտտաղութիւնը սաստկանում է:

«Հագարաւոր ալիքներ իրանց գլուխը բարձրացրած՝ խումբ խմբի ետեւ
ԼՈՒՄՆՑ

«Էից մանչալով նորից յարձակում էին ցանկանալով պատառել իրանց ճնշող
 դժայգի կուրծքը, ուստի ճիգ են թափում, բայց զգալով հսկայի անվեհերու-
 թիւնը՝ յետ են քաշւում ամօթով, իսկ ժայռն իր թրջած փեշերով նայում է
 դարձրութիւնից ներողամտաբար և ժպտում նրանց անմտութեան վրայ: Լուս-
 նի դէմքը, որ մի ժամ առաջ պայծառ երևում էր անշարժ ջրի մէջ, այժմ բիւ-
 դուր մանր կտորներէ է փոխուել և իր փշրանքները տարածել ծովակի մի
 որոշ մակերևոյթի վրայ: Ալիքները չեն կարողանում հանգիստ գտնել, նրանք
 դարձրանում են, իջնում ճնշում իրար և դարձնալ յիշելով անհրաժեշտ պա-
 դանքները, ձեռք ձեռքի տուած մօտենում են ժայռին, հաւաքում իրանց ամ-
 դրով դժը, փքովում, ուռչում, բայց իզուր, անյաղժ հսկայի ոտների տակ միշտ
 յայդթուած են հանգիստանում: Լուսինը տեսնելով ծովի կատաղութիւնը
 դատիճանաբար բարձրանում է երկնակամարի վրայ աղմուկ չլսելու համար
 նրան շրջապատել են մաքուր ամպերը, ինչպէս ընկերութիւնը հարսնացուն
 և իրանց մէջ բոլորովին ծիածան կազմելով փայփայում են նրան Նրկինքը
 թափանցիկ է և սև, ուստի լուսնեակը իր սքանչելի կայծերով
 աւելի պայծառ է նկատուած խաւար ֆօնի վրայ, ինչպէս գեղեցկու-
 թիւնը սգազգեստի միջից: Գեղամայ կղզին մօայլ ու դաժան կերպարանքով
 ննջում է ջրի վերայ: Այլ լուսնի գրաւիչ դէմքը, ոչ ասողների ժպիտը և ոչ էլ
 յայնկոծուած ծովի աղաղակը չեն աղղում նրա վրայ: Անքերի գմբէթները ի-
 դրանց խաշակիւր գագաթներով սև դոյներով նկարուած են ծովակի լուսաւո-
 դուած մասի վրայ: Լճի զայրացած ալիքները, շրջապատած կղզու շորս կող-
 մը՝ երբեմն աղբրանքով դիմում են նրա օդնութեան, երբեմն սպառնալիք-
 անք են ուղղում. բայց քար է նրա սիրտը և խիղճը մեռած.— Նա անգիթու-
 րթեամբ յետ է մղում նրանց: Յուսահատուած յետ են դառնում և հանդիպե-
 լով ընկերներին, գրկախառնում են իրար և ընդհանուր դժբերով աղաղակ
 դարձրացնում, գլուխ գլխի են զարկում և փոփուրը մինչև երկինք բարձրաց-
 րում. բայց, աւաղ, երկինքն էլ խուլ է և համր»:

Բնութեան նման գեղեցիկ նկարագրութիւններով լիքն է
 այս փոքրիկ գրքոյկը: Այլպանի դաշտի պատկերները, Արա-
 գածի լանջերը, Անիի աւերակները, Ճիաւուրի անտառը—բոլոր
 հրաշալի լեզուով և բանաստեղծական վրձինով են գծագրուած
 հեղինակից (եր. 11, 17, 75, 76, և այլն):

Բայց միմայն բնութեան պատկերաւոր նկարագիրները
 չեն կազմում գրքոյկի արժանաւորութիւնը, այլ և հեղինակի
 ընդունակութիւնը կենդանի և գեղեցիկ լեզուով պատմելու
 ձևը: Տեղ տեղ նշմարում է շատ բնորոշ հումոր, որ ընթերցա-
 նութիւնը դարձնում է հաճելի: Երգիծաբանական այս տարրը
 միանգամայն գրականական տաղանդի նշան է: Ահա մի տեղ
 նկարիչը կամենում է նկարել մի վրացի գիւղացու անակ,
 բայց վրացին դադանակը վերցրած գալիս է նկարչին հեռացնե-
 լու, որովհետև կարծում է թէ նկարիչը նրա տունը վեր գրե-
 լու է եկել (իբրեւ սուղերնի պրիստաւ) (եր. 13): Մի ուրիշ
 տեղ նկարիչը քսան կոպէկ է խոստանում մի վրացու որ կէս
 ժամ հանդիստ նստի և թոյլ տայ իրան նկարելու, բայց վրա-
 ցին քսան կոպէկի վրայ խնդրում է աւելացնել և չէրթի տա-

քանից արաղի» (մի բաժակ էլ օղի): Միւս օրը սակայն վերացի Բիտօն հայհոյանքներով գալիս է նկարչի բնակարանը և յիշոցներ է տալիս նրան:

Բանից դուրս է գալիս, որ Բիտոյին հաւատացրած են եղել, որ նկարիչը նրա պատկերը քաշել է իշխանութեան ներկայացնելու համար, որը եթէ հաւանի պատկերը Բիտոյին զինուոր կրտանեն, իսկ եթէ ոչ՝ հրացան կարձակեն պատկերի վերայ և Բիտօն էլ որտեղ և լինի կրմեոնի:

Այսպիսով Յ. Բաշինջաղեանը ոչ միայն տաղանդաւոր նկարիչ է այլ և զրականական նկարագրողի լաւ շնորհք ունի և ցանկալի է, որ նա չըդադարէ գրելուց, որովհետեւ հայրենի բնութեան և կեանքի գեղեցիկ պատկերներ կարող է տեղեկագործել:

ԳԱՐ. ՆՆԳ.

ՎԱՀԱՆ ԹԱԽԱՐԱԷԴԵԱՆ. Բանաստեղծութիւններ. Տփլիս 1903

Մաքուր և գեղեցիկ հրատարակուած այս գրքովը արտաբերնով յիովին «բանաստեղծութիւնների» է նմանում՝ փոքրիկ երեսներ, կարճ-կարճ տողեր, գեղեցիկ անուններ, ինչպէս «Սիրոյ նուագներ», «Մրմունջներ», «Նոր գարուն», և այլն: Բայց դրանք, իմ կարծիքով, տպարանատիրոջ, սրբագրչի և մէտրանպաժի ճաշակի և փորձառութեան մասին են խօսում, քան հեղինակի տաղանդի: Արջիկնս պէտք է փնտրել բանաստեղծութիւնների մէջ, սակայն բանաստեղծութիւններ չկան: Պան ոտանաւորներ, որոնց մեծամասնութիւնը առանց տաղաչափութեան կանոնների են գրուած, ուստի և պրոլայի տպաւորութիւն են թողնում. օրինակ՝

Հուրջս գարուն է և յստակ

Լսում է սոխակի երգ, —

Միայն հոգիս է աւերակ,

Ուր երգ չէ հնչում երբէք:

Երկրորդ տողը փառաւոր պրոլայ է. էլ չեմ խօսում «յստակի» մասին, «երգ և երբէք» ի մասին և այլն:

Արձակ «ոտանաւոր» ի մի ուրիշ օրինակ՝

Այդպէս էլ ես, երբոր տեսայ

Չնաշխարհիկ քո աչեր,

Իսկոյն, սիրելիս, հասկացայ,

Որ դու պիտ լինիս իմ սէր...

Ես էլ «իսկոյն, սիրելիս, հասկացայ, որ դու» բանաստեղծ չեմ: Ինչ հարկ կար այդ «սիրոյ մրմունջներ» և թոթովանքները հրապարակ հանել և այդպիսով նեղ տեղը գնել և «օր. Ս. Ա.» ին որին որ նուիրուած են բոլոր ոտանաւորները: Մասնաւոր որ այն սէրը, որը ունեցել է հեղինակը դէպի օրիոր-

դը— աւա՛ղ— յաւիտենական բնաւ չէ։ Մինչդեռ նա սկզբում երգու-
ւում է, որ ապրում է միայնեթ այդ սիրով— ահա 55-րդ երեւ-
սի վերայ նա փոխում է իր երգի մեղեդին և ասում՝

Ես պիտի ձգտեմ կեանքիս ընթացքում

Դէպի մնայուն, յաւիտենական...

Հաճոյք ու զգուանք, սիրոյ հեշտութիւն

Տեսում է միայն ուղիղ մի վայրկեան։

Ուր էր որ հեղինակը սկզբից ևեթ այդ գաղափարին լի-
նէր, նա այն ժամանակ ոչ ոտանաւորներ կգրէր և ոչ էլ ի-
լոյս աշխարհ կընծայէր այն՝ ինչ որ սովորաբար ծածկում են,
բանդի ամօթ է։ Նրա գանկութիւններն էլ այս փուլ աշխար-
հում անշուշտ աւելի բարձր կլինէին, թէ չէ այժմ խոստովա-
նում է հեղինակը՝

Ես կը ցանկայի...

Ծծել վարդագոյն շուրթիցդ նեկտար,

Հոլանի կրծքիդ գլուխս հանգչեցնել...

Իսկ մի ուրիշ ոտանաւորի մէջ ցանկութիւն է յայտնում
իր սիրուհուն լսեղմել պրուռոյ կրծքին և համբուրել— աւե-
լացնելով միենցն ժամանակ, որ երբ որ պ. Վահան Թաւար-
բէգեանը համբուրում է— նա «չովանում է»։

Դա ինձ յիշեցրեց Փատինիցա օպերէտկայի փաշային,
որը գրեթէ նոյն հանգամանքում ասում է «НѢМОЖЕО ПЕРМѢ-
НИТЬ, НѢМОЖЕО ОСВѢЖИТЬ— ЧТОБЪ ПОЛЗА БИЛА...»

Բայց բաւական է, մանաւանդ որ Մօզգօլը այնքան փոքր
բաղաք է, որ այդ տեսակ ոտանաւորների պատճառով կարող
է սկանդալ էլ տեղի ունենալ։ Ես հաւատացած եմ, որ հեղի-
նակը այլ ևս հազիւ թէ փորձ անի իր գաղտնիքները բանա-
լու մեր առաջ։ Ճիշտ է— սէրը մարդու «բանաստեղծ» է շի-
նում, բայց ոչ միշտ ոտանաւոր գրող բանաստեղծ։ Միրահարուա-
ծը հոգով բանաստեղծ է դառնում, նա բարձրանում է առօ-
րեայ կեանքից, մտքով և ցնորքներով սաւառնում ուրիշ, եթե-
րական աշխարհներում, նա սկսում է սիրել և հասկանալ բնու-
թիւնը, նա մաքրւում է և ողևորւում... Պատրաստ եմ հաւա-
տալու, որ պ. Թաւարբէգեանն էլ սիրելիս վերաստեղծուել է,
բայց բանաստեղծ չի դառնել։ Ուրիշների նման նա էլ սխալուել
է և կարծել է թէ Ճիշտ է իր զգացմունքները արտայայտել
ուրիշին, այն էլ գեղարուեստօրէն։ Ոչ, դրա համար բաւական
չէ սիրել, հարկաւոր է ծնունդ

Մ. Բ.

ՄՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

Տնային բժշկարան, պրակ առաջին և երկրորդ, հրատարակութիւն և խմբագրութիւն բժշկ. Գ. Բաբեանի, թարգմ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանի և Իս. Յարութիւնեանի: Թիֆլիս 1903—4.

Ընդարձակ Օրացոյց ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց 1904. Կ. Պօլիս.

Յար. Նսայեան. Առաջին մուրացկանութիւնը. Թիֆլիս 1904.

Յար. Թումանեան. Մոսկա. պատմ. պօէմ. նուագ բ. Թիֆլիս 1904.

Մեր էփանագին Գրադարանը. հրատ. տիկ. Զաքելի. Քարը երգում է. Վ. Կօզլով. Կովկասեան լեզենդա. փոխադր. Յ. Դուրբախեան. Ս. Պ. Բ. 1904.

Մկրտիչ Մարիկեանց. Անետան. երգ. Թիֆլիս 1904.

Բժ. Ա. Բուդուդեան. Գործարան թէ երկրագործութիւն: Ս. Պ. Բ. 1904.

Իվ. Նաթիլին. Լեզենդա. թարգմ. Վ. Ազատեան. Թիֆլիս 1904. Լուսաբեր. գրական հաւաքածոյ 'ի յիշատակ ս. Էջմիածնի 1600-ամեակին, պրակ Ա. Նիկոսիա 1903.

Хр. Кучукъ-Іоаннесовъ. Старинныя армянскія надписи и старинныя рукописи въ предѣлахъ юго-западной Руси и въ Крыму. С. П. Б. 1904.

Սարպետ. Երգերի ժողովածու. հ. I. Պատկերներ. Թաւրիզ 1904.

Յ. Բամաշեան. Օրուան մը մէջ լուսանկարիչ ըլլալ առանց ուսուցչի. Պարիս 1903.

Մ. Զմչկեանի տարեցոյց 1904 թ. «Армянскій календарь» 1904 г.

Յ. Ղապարեան. Եղ'աստ. վօդ. մէկ ար. հրատ. Գ. Գալստեանի Թիֆլիս 1904.

Տրիլի. դրամա 4 ար. թարգ. Լ. Մելիք-Աղամեան. հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս 1903.

Գ. Մեծատուրեան. ընտրութիւն կաթնատուների. հր. Յ. Ա.

բամեանցի. Ս. Պ. Բ. 1904

Տեղեկագիր Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան գործունէութեան 1903 թ. Բագու 1904.

Dr. Mkrtitsch Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches. Marburg 1903

Բժ. Վ. Արծրունի. Ծագիկ և պատուաստ Թիֆլիս 1904.

Թէոփ. Խուսկիվաձէ. Գերեզմանատանը. վրաց. թարգմ. Ղ. Կ. Թիֆլիս 1904.

Հ. Համբարձումեան. Անհոնի էջերում. Ս. Պ. Բ. 1904

Խ. Շահմազեան. Վարդուհի, Թիֆլիս 1904

Մ. Աւետիսեան. Կոյր բարին. քերթուած Բագու 1904

Իս. Յարութիւնեանց. 1500 տարի առաջ. Հայոց տառերի գիւտը Տիֆլիս 1904.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԼՈՒՍԱԲՈՒԺՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ԵՂԱՆԱԿ: Վերջին ժամանակներս ֆրանսիացի Բրոկա և Ալֆրէդ Շատէն բժշկները ըսկըսել են լուպուսի բժշկութեան ժամանակ գործածել նոր տեսակի ելեքտրական գործիքներ: Այդ գործիքների մէջ ածուխէ կամարների տեղ չինուած են երկաթէ կամարներ, որովհետեւ երկաթէ հիկտրասայրերը աւելի հարուստ են ածուխէ ելեկտրասայրերից, մանիշակագոյն և խիստ-մանիշակագոյն ճաճանչներով: Իսկ այդ ճառագայթները լուպուսի բուժման ժամանակ առաջնակարգ նշանակութիւն ունին:

Մի շարք փորձերից յետոյ Շատէն և Նիկօլօն հաստատեցին, որ երկաթէ կամարը, պարունակելով իր մէջ մեծ քանակութեամբ քիմիական ճաճանչներ, վերին աստիճանի քայքայիչ կերպով է ազդում բակտերիաների վրայ: Այդ պատճառով հնարաւոր է դառնում գործածելու շատ աւելի պակաս ոյժ ունեցող լամպաներ, քան այն ժամանակ, երբ գործ են ածում ածուխէ կամարները: Նոր տեսակի գործիքներում շատ քիչ տաքութիւն է առաջանում, իսկ ճառագայթների ազդեցութիւնը աւելի բարձրանում է: Այդ պատճառով Բրոկի և Շատէնի գործիքները եթէ մօտեցնենք հիւանդի զլխին, բոլորովին չեն տաքացնում նրա հիւսուածքները:

Բրօկան և Շատէն հաւատացնում են, որ իրանց գործիքի ճաճանչները շատ լաւ թափանցում են հիւսուածքների մէջ: Բայց պէտք է ասել, որ դանիացի յայտնի պրոֆեսօր Ֆինզենը չի համաձայնում վերեւ ասուածի հետ: Ֆինզենի ասելով, լուսաբուժութեան զլխաւոր պայմանը պէտք է կայանայ նրա մէջ, որպէսզի օգտուենք այն գործիքներով, որոնք տալիս են ամենաուժեղ կապոյտ գոյն, իսկ դորա համար անհրաժեշտ է վերցնել 60—80 ամպիրեան ոյժ ունեցող լամպ ածուխէ կամարներով: Իսկ մետաղեայ ելեկտրասայրերը բոլորովին անպէտք

են, որովհետև նրանք թէպէտ և առաջացնում են մեծ քանակութեամբ խիստ մանիչակագոյն ճառագայթներ, բայց չեն տալիս թափանցող ճառագայթներ:

Յետագայ փորձերը ցոյց կտան ի հարկէ, թէ երկու են. թաղրութիւններից որն է ճշմարիտը:

ԲԱԴԴԻԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԽԼԻՐԻԻ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ: Կոկորդի խլիրդային հիւանդութիւնը ամենաարսափելի հիւանդութիւններից է պատկանում, որովհետև հիւանդները այդ հիւանդութեան ժամանակ սովամահ են լինում: Տարածող վնասաբեր ուռոյցքներից կոկորդի անցքը հետզհետէ կուչ է գալիս. հիւանդը կարող է կուլ տալ նախ միայն փափուկ կերակուր, յետոյ ջրալի, և վերջապէս հասնում է այն ընդունել, երբ հիւանդը այլևս չէ կարողանում կերակուր ընդունել: Այնատուժ են ամեն կերպ դորա առաջն առնել. հիւանդներին վիրահատութեան են ենթարկում. կտրում են ստամոքսը և միջից խողովակ անցկացնում, որի միջոցով և կատարւում է կերակրումը: Այդ վիրահատութիւնը շատ վտանգաւոր է և շատ քչերն են համաձայնում ենթարկուել նրան: Առհասարակ բժիշկները դիմում են զննաձողին (ЗОНДЪ). կոկորդում անց են կացնում զանազան հաստութեան զննաձող և այդպիսով արգելք են լինում կոկորդի սեղմուելուն երկար ամիսների ընթացքում, մինչև որ վնասաբեր ուռոյցքները չեն խոցոտւում և հիւանդը չէ մեռնում չարատանջ մահով:

Վերջին ամիսների ընթացքում ֆրանսիացի և գերմանացի դիտնականները հետաքրքիր յայտնութիւններ արին. Նըրանք գտան որ՝ կաշուի, չրթունքների, քթի և ուրիշ սարկոմաները քչանում են Բադդիի ճառագայթների ազդեցութիւնից: Կանանց կրծքի կարցինոման նոյն ճառագայթների ազդեցութիւնից քայքայւում է և ուռոյցքների մէջ անցքեր են գոյանում:

Վիէննայի վիրաբուժական հիւանդանոցի բժիշկ Էկսները, բժիշկ Սօկոլովսկու ասելով, մտածեց կոկորդի խլիրդը բռնել Բադդիով:

Մի հասարակ գործիքի օգնութեամբ նա Բադդին (պարունակուած մի կապսիւլի մէջ) ամրացրեց միջին հաստութեան մի վիրաչափին և այդ վիրաչափը անցկացրեց հիւանդի կոկորդի միջով: Բժիշկ Էկսները հիմնուելով իր կատարած երեք փորձերի վրայ ապացուցանում է հետևեալը. զննաձողը երկու արաթուայ ընթացքում անց են կացրել կոկորդի միջով եօթն

անգամ. ամեն անգամ թողնում էին մէջը զանազան բարձրութեան վրայ $1/2$ ժամուայ չափ. դրանից յետոյ բժիշկ Եկաները կարող էր ազատ կերպով անց կացնել աւելի հաստ վիրաչափ. իսկ աւելի ուշ, կոկորդը աւելի լայնացաւ և հիւանդները հեշտութեամբ կարողանում էին կուլ տալ չոր կերակուրը:

Սրանից հեշտ է եզրակացնել, որ Բադդիի ճառագայթների ազդեցութիւնից, որոնք ներգործում էին կոկորդի ուռոյցքների վրայ, այդ ուռոյցքները քայքայւում էին և քչանում:

Նթէ այս եզրակացութիւնը կը ճշտուի, մարդկութիւնը, ինչպէս ասում է բժիշկ Սօկոլովսկին, կը հարստանայ մի նոր զէնքով սարսափելի հիւանդութեան դէմ, որ ահագին զոհեր է տանում:

Բժիշկ Եկաները շատ քիչ Բադդի ունի (60 միլիգրամ) այնպէս որ նա կարող է գործածել միայն մի հաստութեան զննածոյ: Բադդիի նոր քանակութիւն ձեռք բերելուց յետոյ՝ նա կը բաշմացնի իր փորձերը և հետազօտութիւնները:

ԹՈՒՔԱԽՏԻ ԷԼԻ ՆՈՐ ԻՆՂ: „Borsen Courrer“-ը հազորդում է թոքերի թոքախտի դէմ եղած մի նոր գիւտի մասին, որ գտել է Պադեր-Բորնում Դենցեն քիմիկոսը:

Այդ միջոցը կոչւում է „Hezesintactes Natio—Clycogen“ և նրա առողջարար յատկութիւնը բացատրւում է հետեւեալ կերպով. թոքախտը կարելի է բժշկել միայն այն ժամանակ, երբ կը լաւանան այդ հիւանդութիւնով վնասուած տեղերը: Վնասուած տեղերի լաւանալը պայմանաւորուած է նոր ցանցերի առաջանալով, իսկ նոր ցանցեր կարող են առաջանալ միայն այն ժամանակ, երբ մարդու կազմուածքի մէջ բաւականաչափ գլիկօգէն կայ:

Բոլոր արագ աճող գործարանները պարունակում են իրանց մէջ մեծ քանակութեամբ գլիկօգէն: Այն ժամանակ, երբ աւողջ երիտասարդի կազմուածքի մէջ կայ 300 գրամ գլիկօգէն, թոքերի հիւանդութիւն ունեցողների կազմուածքի մէջ շատ քիչ կը գտնուի այդ նիւթից. թոքախտը ոչնչացնում է գլիկօգէնը և ուրիմն ամենից առաջ պէտք է աշխատել գլիկօգէն մտցնել թոքերի մէջ: Գլիկօգէն ընդունելով, հիւանդը ոչ թէ դեղ է ընդունում, այլ նրա կազմուածքին պակասող սննդարար միջոցը. Գենցի նոր հնարած գիւտը, բժիշկների ասելով, հետեւեալ ազդեցութիւնն է ունենում. վեց շաբաթից յետոյ հազը, խորիւ գալը գադարում են. դողի երևոյթները հե-

տրզհետէ թուլանում են, ստամոքսը ամրանում է. գիշերուայ քրտինքը կորչում է, ախորժակը բացւում է և մարմինը չաղանում: Թերթի ասելով, չատ դէպքերում հիւանդը չափազանց շուտ էր կազդուրուել և մեծ մասամբ հիւանդները առողջացել են:

Գենցի գլիկօգէնը պատրաստւում է նկանակների ձևով. թեթե հիւանդները ընդունում են օրական 3—5 նկանակ, իսկ ծանր հիւանդները 1—2 հատ մի ժամուայ մէջ: Նդել են այնպիսի դէպքեր, երբ հիւանդները մի շաբաթուայ ընթացքում ընդունելով այդ դեղը, ոչ մի փոփոխութիւն չեն զգացել. այն ժամանակ նկանակի լուծուածքը սրսկում էին կաշուի տակ և դորանից յետոյ շարունակում ընդունել: այդ բանը բացատրւում է ստամոքսի խանգարումով. սրսկումը մարդու կազմուածքը ընդունակ է դարձում գլիկօգէնը ընդունելու և իւրացնելու:

ԾՈՎԻ ՅԱՏԱԿԸ ՏԵՍԱՆԵԼԻ. Անգլիացի օգաչու Բակօնը մի շատ կարևոր գիւտ է արել: Բարձրից անցնելով խաղաղական ովկիանոսի վրայով, նա տեսաւ որ ծովի յատակը պարզ երևում է: Այս բանը հաստատելու համար Բակօնը անգլիական ծովապետութեան ներկայացրեց ծովային յատակի իւր հանած լուսանկարները: Նթէ այս գիւտի հետագայ դիտողութիւնները լաւ հետևանքներ կունենան, այն ժամանակ օգաչուները մեծ դեր պիտի խաղան ոչ միայն ծովագնացութեան նկատմամբ այլ և ծովային պատերազմների ժամանակ—կարելի կլինի գրտնել թշնամու դրած ականները և ջրի տակի նաւերը:

ԻՆՉՊԷՍ ԿՈՌԻԼ՝ ԾՆԻՌԻԹԵԱՆ ԴԷՄ. Կեանքի հիմքը կազմում է նիւթերի փոխանակութիւնը. Մէկը քայքայւում է, միւսը նորոգում: Պաշարով ապրել կարելի է միայն մի քանի ժամ. ուստի և գործարանական բջիջները միշտ պէտք է նորոգուին: Մարմինը մեծ ուժով է կազմակերպւում կեանքի նախնական ժամանակ: Զուռ չափազանց արագութեամբ է մեծանում կշռով և ծաւալով: Յղութեան սկզբում նա կշռում է $\frac{8}{1000}$ մսխալ, իսկ վերջում 8—10 գրվ: Պտուղը երևալուց յետոյ յօրինման ոյժը սկսում է աստիճանաբար թուլանալ, աւելանում է քայքայման գործողութիւնը և այս ոյժերը հաւասարւում են:

Հասնում է այրական չրջանը, որ մեր խնդութեան ժամանակն է և այս տեսում է 20 տարի Սնուհետև քայքայումն աւելանում է. երիկամները, փայծաղը և լեարդը պնդանում

են: Հիւսուածների պնդութիւնը հեշտ կարելի է նկատել վառեկի և ծեր աքաղաղի մսի վերայ:

Արեան չըջանառութիւնը ծերութեան հասակում չի կարող կանոնաւոր կատարուել: Սրտի պատերը հաստանում են, երակների պնդութիւնը սորան զրկում է սննդառութիւնից:

Այս բաժակը ոչոքից անցնել չի կարող: Պնդութիւնը դէպի կաթուած է տանում: Մեջնիկովը յոյս է տալիս ծերութեան դէմ կռուելու: Նորա ասելով, պէտք է միջոց գտնել մակրոֆագների դէմ, որոնք պնդացած գործարանները փոխում են միաւորիչ հիւսուածների, և այն ժամանակ ծերութիւնը հեռացրած կլինենք: Իսկ այս միջոցը՝ ցիտոտոկսինն է, որ ստացւում է մարդու արիւնը կենդանուն՝ պատուաստելով, իսկ յետոյ այս պատուաստի չիճուկով պատուաստում ենք մարդուն:

Այս չիճուկը կարող է արագահաս մահ պատճառել, իսկ աննշան քանակութեամբ՝ սակաւարին մարդուն դարձնում է լիարին: Նոյնը կարելի է անել և փայծաղի վերաբերութեամբ և այսպիսով մարդուն մաս առ մաս նորոգել: Մինչև Մէջնիկովի այս տեսութիւնը ամենայաւ տեսութիւնն այն էր, որ ամեն տեսակ վնասակար բանից հեռու պահէ մարդ իրան և չափաւոր լինի ամէն բանում. այն ժամանակ կարելի էր հասնել խորին ծերութեան:

Ծերութիւնը զտրհուրելի է նորանով, որ նա զարգանում է նոյն թոյները, որոնք ստացւում են ալքոօլից, վատ հիւանդութիւնից և սնդկով թունաւորումից: Աղիքներում զլխաւորապէս բուն են դնում բակտէրիաներ, թուով մօտ 130 տրիլիօն: Նոքա զլխաւորապէս զարգանում են մսեղէն կերակրից և զոյացնում են կարբօմենեան թթուութիւն՝ միսը քայքայող մի նիւթ: Բոլոր ծերերը, իրանց կենսագրութեան նայելով, զրապել են իրանց մսից և առհասարակ գործ են դրել խիստ փոքրը քանակութեամբ կերակուր:

Ուրեմն պահեցողութիւնն ու Մէջնիկովի ցիտոտոկսինը ծերութեան դէմ կռուելու յաջող միջոցներ են. չպէտք է մոռանալ և առողջապահութիւնը:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ Ա.ՂԱՆԵԱՆՑ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ԲԱԳՈՒԻ ՀԱՅՈՅ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՏՈՒՆԸ:

Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը, Թումայեանների կտակած 30,000 ռուբլիով և պ. Լ. Սերգէյեանցի նուիրած 10,000 ռուբլի դրամով քաղաքի նուիրած ընդարձակ գետնի վերայ, Ստանիսլաւեան փողոցում բլրի գլխին՝ կառուցել է մի փառաւոր բնակարան, որտեղից երևում է ամբողջ քաղաքն ու ծովը: Այդ բնակարանում աղքատները ստանում են ձրի բնակարան, այդտեղ են զետեղուած ընկերութեան ձրի ճաշարանն ու աշխատանքի տունը իւր բոլոր բաժանմունքներով, այն է կօշկակարական, կազմարարական և այլն. ունի և յատուկ սենեակ երթեկ հիւանդների համար:

ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԿԱՐԴ ԴՊՐՈՅԸ

«Բիւզանդինոս»-ից տեղեկանում ենք, որ Կեսարիայի ս. Կարապետ վանքում՝ թեմի առաջնորդ Տ. Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի աշխատութեամբ բացուել է մի նոր միջնակարգ գիշերօթիկ դպրոց նախկին ծխական դպրոցի փոխարէն: Նոր կրթարանը պէտք է ծառայէ Փոքր Ասիայի այդ բազմաճայ կեդրոնի հայ բնակչութեան արժանաւոր ուսուցիչներ և հոգևորականներ մատակարարելու: Այս ցանկալի հաստատութեան համար արդէն կառուցուած է նոյն վանքին կից մի հոյակապ շէնք դասարաններով, ննջարաններով, ուսուցչաց սենեակներով, գծագրատնով, գեղարանով, հէրանոցով, սեղանատնով, խոհանոցով, մառանով, լուացարանով, ծառաների սենեակով և այլն, շրջապատուած ընդարձակ բակով և գեղեցիկ պարտէզով: Գովելի է Տրդատ սրբազանի, ինչպէս նաև Կեսարիայի հայ ժողովրդի եռանդը, որոնց նուիրարերութիւններով կառուցուել է այդ մեծածախ շէնքը:

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՍՏԵՐԷՍՍԿՈՊԻՔ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Պ. Վրոյրը ձեռնարկել է մի գեղեցիկ գործ, որի սկիզբը դրել է մեր մէջ հանգուցեալ Յ. Քիւրքչեանը, այն է՝ պատրաստել հայրենի վանքերի ու այլ աւերակների ստէրէօսկօպիք պատկերները: Մեր խմբագրութեան ուղարկուած են այդ պատկերներից ս. Էջմիածնի զանազան տեսարանների ընդօրինակութիւններ, որոնք բաւական յաջողուած պատկերներ են:

Պ. Վրոյրի մեզ ուղարկուած ցուցակից երևում է, որ առայժմ պատրաստել և հրատարակել է հետևեալ ստէրէօսկօպիքական պատկերները:

ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀ. Հաղբատի, Սանահնի, Սնորգեաց ձորի և շրջակայքի նշանաւոր վայրերի տեսարաններից բաղկացած. (գինը 25 պատկերի Ա. մաս. 6 ռ.)

ԱՆԻ Ա. մասը. 50 պատկերներից բաղկացած (գ. 10 ռ.):

ԱՆԻ Բ. մասը. նոյնպէս 50 պատկերներից բաղկացած (գ. 10 ռ.):

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՆԻ ՇՐՋԱՎԱՅԲԸ (Ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան 1600-ամեակի առիթով Ա. մասը 25 պատկերներից բաղկացած—Ս. Էջմիածնի, Գալիանէի, Հոխիսիմէի, Ճեմարանի, Զուարթնոց նոր պեղուած եկեղեցու և այլ նշանաւոր տեսարաններ. (գինը 6 ռ.):

Նւ պատրաստուում են հրատարակութեան համար ԱՆԻԻ Գ. մասը, Գեղարքունիք, Սիւնիք, Արարատ և Շիրակ:

«ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԼՐԱՔԵՐ»

«Բիւզանդիօն» լրագրում կարդում ենք, որ Սպահանի մօտ գտնուած Նոր-Զուղայի Ամենափրկչեան հռչակաւոր վանքը, որ ունի իւր տպարանն ու մատենադարանը, սկսել է հրատարակել մի ամսաթերթ «Նոր-Զուղայի լրաքեր» անունով իբրև գուտ թեմական ամսագիր, որ պէտք է կարեւոր եկեղեցական, դպրոցական ու թեմական տեղեկութիւններն ու շրջաբերականները հաղորդէ Պարսկա Հնդկաստանի վիճակին: «Նոր Զուղայի լրագրի» առաջին համարում պետեղուած է եղել այդ թեմի հայերի վիճակագիրը, որոնց թիւը համարուած է 40,000 հոգի, բացի Հնդկաստանի, Բիրմանիայի և Զաւայի հայերից:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻՑ

— Նոր-Նախիջևանից հաղորդում են մեզ հետևեալ տեղեկութիւնները:

— Յանձնուած են մամուլին և շուտով լոյս կտեսնեն Նոր-Նախիջևանում՝ Լ. Պատկանեանի երկերի III-րդ հատորը, և Միք. Նալբանդեանցի երկերը երկու հատորով: Երկուսի խմբագրութիւնն էլ սկզբից յանձն էր առել և կատարում էր Եր. Շահագիրը, իսկ նրա հրաժարուելուց յետոյ—առանձին յանձնաժողով Նոր-Նախիջևանի գրական անձինքներից: Հրատարա-կութիւնը մասնաւոր մարդու ծախքով է կատարուում:

—Նոյնպէս Նոր-Նախիջևանում լոյս է տեսնելու Աւ. Իսա-հակեանի բանաստեղծութիւնների նոր ժողովածուն:

—Մուշէ վարդապետ Դանադեօզեանը տեղափոխուել է Մոսկուա:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱՐԻՆ

Ծնուել ես Ապարան

Մնուել ես Բաշապարան

Քեզ ոնց հասկացին՝

Ի՞նչ է վէշ, ի՞նչ Երեան

Ժողովրդ առած:

Այս երեկոյ ես կարդացի կամաւելի ուղիղն ասած թերթեցի «Աղբիւրի» առաջին համարը, որ ահա ես քսան և երկու տարի աչքի տակով միշտ անցեմկացնում, որպէս և մեր միւս թերթերը: Մենք արգէն շատ անգամ առիթ ենք ունեցել դիտելու, որ հայը իւր լեզուով կարգալ չէ սիրում և բաղտի մի զարմանալի խաղ, որ հային մեղադրում են հէնց այս բանում, որ նա շատ է սիրում իւր մայրենի լեզուն: Եւ ոչ ոք էլ ճշմարտութիւնը պարզել չի կամենում: Մեր այժմեան միակ օրագիրը, որ սպառնում է «պատժելու» մնացեալ թերթերին, կարիք չունի այժմ ի հարկէ խօսելու հայի վերոյիշեալ պակասութեան մասին, որովհետեւ նա միլիօնաւոր ժողովրդի մէջ ամեն տեսակ յանցանքների միջոցաւ շատ ընթերցողներ ունի: Բայց իրողութիւնը նա է, որ հայը լուրջ բան չի կարդում, իսկ մանկական միակ ամսագիրը համարեա մոռացութեան է տրուած: Քսան երկու տարի միակ մանկական ամսագիր է հրատարակում, ուր միշտ գրել են մեր լաւագոյն գրագէտները և շարունակում են գրելու, բայց նա դարձեալ քսան և երկու հարիւր բաժանորդ չունի, իսկ Բաքուայ հայ ինտէլիգենցիան «Զարուի» թերթում տպագրում է իւր ազգասիրական ցուցակ ծառայութեանը: Մի երկու անգամ թատրոն եմ գնացել, ուսանող ժամանակն սուտ ազատամիտ եմ եղել, այժմ էլ ամեն տեղ քիթըս խոթում եմ իբրեւ գործիչ և ազգասէր—ահա նոցանից մէկի ծառայութեան ցուցակը: Իսկ կարդալ և գիտնալ մայրենի գրականութիւնը, իրօք նպաստել ընթերցանութեան տարածմա-

նը—այս բոլորը երևացող բաներ չեն: Դժացէք, հայեր, մեր մանուկներին և կրթէք նրանց գէթ մի լեզուով հիմնաւոր կերպով, ապա թէ ոչ հարիւր լեզուներով խօսող երեսնան և ոչ մի լեզուով չէ կարող խօսել և տուէք մեր միակ մանկական թերթին այնքան բաժանորդ, որքան վայել է մեր ժողովրդի թուին:

ՆՈՒՇԵՐՈՎԱՆ

ԱՂՅՄԻՔ

Մեր յարգոյ աշխատակից Պ. Ն. Շահաղիզը ուղարկեց մեզ Նալբանդեանի «Աղցմիքի» տպարանում կորցրած կտորը, որ զետեղում ենք այստեղ.

Ի

ՈՉ ՀԱՆԻՑ ԱՐՏԱՔՍ

Ի բուրաստան ծաղկոցիս իջեալ,
 Ինձ հանդէպ գայ տիկին գուարթերես,
 Բայց թխաթոյր զանձամբ ինչ արկեալ
 Լօգիկ ազնիւ, տխուր յոյժ ի տես:
 «Ողջոյն քեզ, բոյր, տիրաւանդ ողջոյն»...
 Այլ նա առ այս.—Եւ ո՞ր իցես դու:
 «Յոյր ի դրախտին երգի վարդենւոյն՝
 Սոխակին ցանգ մեղեդի աղու»...
 Նա դարձեալ, թէ—Ո՛չ գիտեմ զքեզ,
 «Ո՛չ գտիւրոյ քաջ գերգի՛չ վսեմ».
 —Զիմանամ իսկ, այր դու, զոր ասես,
 «Եւ ո՛չ ժմտիս—այո՛, տեսանեմ»...
 Յական քթթել նմա վակժոյժ լեալ՝
 Բուռն հարկանեմ զխրոխտ բրգանց...
 Եւ ի համբոյր վառ վարդիցն եկեալ.
 Այլ նա խուսել ճգնի յիմ ձեռաց,
 Եւ ընդվզեալ ամբառնայ զձայն,
 Եւ ի դարպաս ձգտեալ պարտիզիս՝
 Բայց տուժեցաւ... զի իմ առժամայն
 Յից ընդ ներքին վարեալ ծամելիս...
 Զարթուցեալ ի քնոյ
 Հրեշտակն զգայ զպատրանս
 Ի տակաւ հոսելոյ
 Որոյ բնաւից տայ զկեանս:

«ԱՐԱՐԱՏԻ» ՄԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

«Արարատ» ամսագրի վերջին համարում տպուած է Հ. Մեսրոպ վարդապետի մի յօդուած «Ներսէս ե. կաթողիկոսի կոնդակները» վերնագրով, ուր խօսելով նաև իմ հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Դիւան Հայոց պատմութեան» ժողովածոյիս մասին՝ նկատում է թէ «համանման աշխատութեան համար թէ աւելի պատրաստութիւն է հարկաւոր և թէ մանաւանդ աւելի մեծ չքանի աջակցութիւն»։ Այս նկատողութիւնը մեծ քաւականութեամբ արտատպել է «Մշակը»։

Բոյորովին ճիշտ է նկատում Հ. Մեսրոպը, որ ամեն գործ պէտք է պատրաստ մարդու ձեռքով կատարուի, այսպէս օրինակ, պատմական նիւթեր ժողովող և հրատարակողը պէտք է այն լեզուն լաւ գիտենայ, որով հրատարակում է նա. և մենք ոչ աւելին ենք անում, եթէ ոչ միմիայն ժողովում ենք ու հրատարակում հում նիւթեր մեր ազգային պատմութեան վերաբերեալ և կարող ենք Հ. Մեսրոպի հետ հայագիտութեան մէջ քննութեան մտնել։ Բայց աշխարհ գողդացնել գերմանական ուսումով և գերմաներէնից թարգմանել Գեյցերի բիւզանդեան պատմութիւնը՝ առանց բնագիրը հասկանալու և անհասկանալի հայերէնով՝ սա արդարև պատրաստութիւն չունենալու նշան է։

Այո՛, ամեն գործի համար մարդ պէտք է պատրաստուած լինի և գործի առանց կեղծիքի, առանց ոէկլամի և առանց ցուցամոլութեան։

ԳԻՒՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵՍՆՅ

«ԼՈՒՄԱՅ» ՆՈՒԻՐՈՂՆԵՐ

Արժ. Մեսրոպ քահ. Տէր Ոսկանեանցը 2 օրինակ «Լումայ» ստորագրուելով՝ մի օրինակը թողել է Խմբագրութեանս տնօրէնութեան, որ որոշուեց ուղարկել Հայլէի հայ ուսանողութեան։

Մեծ. պ. Գ. Արաֆերեանցը ստորագրուելով «Լումայի» 3 օրինակ, 1 օր. թողել է մեր տրամագրութեան. որոշեցինք ուղարկել Թիֆլիսի տիւնիկական դպրոցի հայ աշակերտներին։

Ներկայ համարից սկսում ենք տպագրել «Լումայի» յաւելումով բաժնում էդուարդ Բէլլամիի յայտնի «Հարիւր տարուց յետոյ» ուսմանի հայ թարգմանութիւնը, որ կատարել են պ. պ. Ղ. Աղայեանց և Ռ. Խանազադեանց։ Յարգելով պ. Աղայեանի ցանկութիւնը՝ իբրև նոր ուղղագրութեան հեղինակի՝ մենք այդ թարգմանութիւնը տպում ենք անփոփոխ՝ նորա իսկ ուղղագրութեամբ։

«Լումայ»-ի անցեալ տարուայ վերջին համարներում տը-
պուած բժշ. Լ. Տիգրանեանի «Գերմանական Դարպատ համալ-
սարանը և նորա հայ ուսանողները» յօդուածի մէջ սպրդել է
մի սխալ: Դոդոխեանի մասին տպուած է թէ «նա ունէր կա-
նացի բնաւորութիւն», պէտք է լինի «նա ունէր կծող բնա-
ւորութիւն»:

«Լումայի» այս համարի հետ ուղարկում ենք մեր բոլոր
քաժանորդներին տեղւոյս «Գուտտեմբերգ» դրավաճառանոցի
հայերէն գրքերի փոքրիկ գրացուցակը:

Մեր աշխատակից պ. Մուրացանի տկարութեան պատճառով
նորա «Վահան Գողթնացի» պատմական վէպի տպագրութիւնը
յետաձգւում է մի առ ժամանակ:

Քաղցր պարտք եմ համարում սրտադին շնորհակալու-
թիւնս մատուցանել բազմահմուտ և անշահասէր բժշկապետ
պ. Յակովբ Աբամեանցին, որ իրեն յատուկ անձնուիրութեամբ
և հպրական խնամատարութեամբ ապատեց իմ զաւակ Երուան-
դիկի կեանքը ծանր և վտանգաւոր հիւանդութիւնից:

ԳԻՒՑ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆ.

† ՄԱՀԳՈՅԺ

ՏԻԿԻՆ ՍՐԲՈՒՀԻ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Միջերկրական ծովի ափին՝ Սան-Ռեմո բաղադրում անցեալ փետրուարի 14-ին, վախճանուել է աիկին Սրբուհի Բերբերեանը, մեր յարգոյ աշխատակից պ. Մինաս Բերբերեանի ամուսինը: Հանգուցեալը դեռ 28 տարեկան չկար: Նրա կեանքը և գործունէութիւնը դեռ ապագայումն էր, բայց անգութ հիւանդութիւնը ընտրում է իր զոհերին երիտասարդների մէջ:

Հանգուցեալի մասին մեր Ն. Նախիջևանի մի թղթակցից ստացանք հետեւեալ կենսագրական տեղեկութիւնները:

Ծնուած Ռուսսիայի Բախմութ բաղադրում—նա իր ուսումը ստացել էր նախ տանը՝ հմուտ և զարգացած լեհուհու հրակողութեամբ, յետոյ Խարկովի պանսիօն-գիմնազիաներից մէկի մէջ, ուր և աւարտում է ուսումը ոսկի մեդալով: Մի տարի Խարկովում և մի տարի Մոսկովում կատարելագործւում է երաժշտական և երգեցողութեան մէջ և Ռոստով տեղափոխուելով, արդէն ամուսնանալուց յետոյ, աւարտում է իր երաժշտական—երգեցողական ուսումը այնտեղի երաժշտական արքունական դպրոցում:

Ամուսնութիւնը հաստատում է նրան Նախիջևանում, որ տեղացի էին և նրա ծնողները: Այստեղ նա ծանօթ էր հասարակութեան իր վերին աստիճանի բարի բնաւորութեամբ և համեստ կեանքով: Համեստ կեանքը—նրա սկզբունքներից մէկն էր. չնայած իր կարողութեանը, նա երբէք իրան թոյլ չէր տալիս ոչ մի շուայութիւն և ընդհակառակը ամեն կերպ հասնում էր օնգութեան ուրիշին: Նոր-Նախիջևանի աղքատախնամ օրիորդների և տիկիկների ամենաեռանդուն անդամներից մէկն էր, նոյնպէս և Ռոստովի բանուոր աղջիկներին խնամող ընկերութեան, որի վարչութեան փոխ-նախագահուհին էր: Բարե-

գործական ասպարիզի վերայ նա գործում էր այնպիսի ձևով, որ երբեք չէր վերաւորում իրանից ստոր կանգնածի ինքնասիրութիւնը, ընդհակառակը, կապում էր նրան իր հետ, շնորհիւ իր անկեղծ և զէլիկատ վարմունքի: Բայց դա միակ ասպարէզը չէր, որին նուիրուած էր հանգուցեալը: Նա շատ էր սիրում և գրականութիւնը, որին մասնակից էր իր յօդուածներով և թարգմանութիւններով Ռոստովում հրատարակուող Донская Рѣчь թերթում: Ահա ինչ է ասում վերջինս նորա մասին խօսելիս.

«Հանգուցեալը աշխատակցում էր «Донская Рѣчь»-ին 1901-ից մինչև 1903 թ. և եռանգուն կերպով աշխատում էր իւր այդ նոր ասպարիզում իբրև թարգմանիչ, փոխադրող և այլն: Մի ժամանակ այդ թերթում տպուող թարգմանական և մասամբ ինքնուրոյն վիպական բաժինը նա էր կառավարում:

Բացի գրական գործունէութիւնից, վաղաթառամ Ս. Կ.-ի յիշատակը թանկ է «Д. Р.»-ի աշխատակիցներին համար նաև նորանով, որ նա միշտ իւր սրտին մօտ էր համարում բոլոր այն ձախորդութիւնները, որ ունեցել է նորա աշխատակցութեան ժամանակ մեր լրագիրը, այնպիսի յափշտակութեամբ և անշահասիրութեամբ, որ յատուկ է տպագրական խօսքին անկեղծ հաւատացողներին ու սիրողներին միայն...»:

Նոյնպիսի համակրական տողեր նուիրուած են Ս. Բերբերեանի յիշատակին և «Մշակ»-ին Նոր-Նախիջևանից ուղարկուած թղթակցութեան մէջ: Այստեղ, ի միջի այլոց, յիշուած են տիկնոջ կազմած գրական երեկոյթները:

Տիկնոջ բնակարանում տեղի ունեցած գրական երեկոյթներին, զանազան ժամանակ մասնակցել են թէ տեղական գրական ոյժերը (Նր. Շահազիզ, Գ. Զուրար, Մուշէ վրդ., հանգուցեալի ամուսին Մինաս Բերբերեան և այլն), նոյնպէս և ժամանակաւորապէս Նախիջևանում գտնուող հայ գրականները, ինչպէս Ղ. Աղայեան, Յ. Տէր Միրաքեան, Ատրպետ և այլն: Քանիցս ինքը տիկինն էլ կարգացել է այդ երեկոյթներին իր յօդուածները և ճանապարհորդական նկատողութիւնները: Հանգուցեալը շատ է ճանապարհորդել իր կեանքում և եղել է Եւրոպայի բոլոր նշանաւոր կենդրոններում, ինչպէս Լոնդոն, Պարիզ, Բէրլին, Ամստերդամ և այլն, նոյնպէս և Զուլիցարիայի և Գերմանիայի բազմաթիւ վայրերում. իր առաջին ճանապարհորդութիւններից մէկը նա արել է Մայր Հայաստանում, ուր

այցելել է ճեմարանի 25-ամեակի առթիւ Ս. Էջմիածինը, չրջակայ վանքերը և գիւղերը Աղէքսանդրօպօլը, Անին, Թիֆլիս և այլն: Այդ ճանապարհորդական նկատողութիւններից նա կարդացել էր մի օր Անիի մասին, որը լիովին կարող է գաղափարտալ թէ տիկնոջ գրական ընդունակութիւնների և թէ այն անկեղծ սիրոյ մասին, որով նա սիրում էր իր ազգը և նրա յիշատակները: Ազգին օգտակար լինելու մասին նա շատ էր մտածում և ամենավերջին ժամանակներս որոշել էր ամուսնու հետ միասին թարգմանել ռուսերէն և հրատարակել նորագոյն հայ վիպասանների գրուածքները: Սակայն ծրագիրը մնաց ծրագիր, որի իրագործումը մնում է այժմ սպասել նրա ամուսնուց:

Յաւիտենական հանգիստ հանգուցեալի ոսկրներին:

ՀԱՅ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ. Ե. ՀԱՀ.—Մ. Նալբանդեանցի «Աղջմի-
քի» կորած կտորը շեկանից ստացանք, երբ «Լու-
մայի» № 1 լոյս էր տեսել: Զետեղում ենք այս-
համարում: Հնորհակալութիւն Ձեր աշխատութեան
համար:

ՀԱԼԼԷ.—Ն. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ: Գերմաներէն գիր-
քը ստացանք, Ստացանք նաև Բեօրնսօնից Ձեր թարգ-
մանած «Ուժից վեր» գրաման. կսկսենք տպել առա-
ջիկայ համարից: Երկրորդ մասը կարծեմ որ չպիտի
կարողանանք տպել, բայց երկուսը միմեանցից ան-
կախ գրուածքներ են:

ԲԱԳՈՒ.—Մ. ԲԱՐԻ. «Հնոց և նորոցը» շարոււմ է միւս
համարի համար:

ԹԻՖԼԻՍ.—Յ. Ե. Ձեր յօդուածը չի տպուիլ, կարող էք
յետ ստանալ:

Կ. ՊՕԼԻՍ.—Մ. Ձեր ուղարկած նիւթերը ստացանք. յար-
մարները կտպուին «Լումայում», պատմական մասե-
րը կպետեղուին «Դիւաններում»:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ թարգմանական յօդուածներ և վե-
պեր ուղարկողներից շատերը զժգոհութիւն են յայտ-
նում, որ իրանց աշխատութիւնները չեն տպուում
«Լումայում». այդպիսիներին առաջարկում ենք, որ
թարգմանելու համար ընտրեն աւելի հետաքրքրա-
կան նիւթեր, որովհետեւ մեզ ուղարկուածներից շա-
տերը չեն տպուում հէնց ձանձրալի բովանդակու-
թեան պատճառով:

ԻԳԴԻՐ. Գ. Տ.—Թ. «Երիտասարդի յիշատակարանից» յօ-
դուածը չի տպուիլ:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Ղ. Ք.—«Փէրզէին ետեւը» պատկերը ստացանք:
ԵՐԵՒԱՆ. ԲԺ. Լ. Տ.—Ձեր «Մրրիկը Մասիսի վերայ» և
«Ծիծեռնակաբերդ» յօդուածները կը տպուին առաջի-
կայում:

ԲԱԳՈՒ. Ե. ԹԱՂԻԱՆՍԵԱՆՑ: Ձեր ցանկութիւնը, ցաւօք սըր-
տի, անկարող եղանք կատարել:

საქსაქართველოსთვის

„Тифлисскій Листокъ“

(ГОДЪ ИЗДАНИЯ XXVII-й)

Въ 1904 году, какъ и раньше, газета будетъ выходить ежедневно, заключая въ себя слѣдующіе отдѣлы и подотдѣлы: I. Дѣйствія и распоряженія правительства. II. Телеграммы отъ совѣстныхъ корреспондентовъ и «Россійскаго телеграфнаго агентства». III. Статьи по общимъ краевымъ вопросамъ, а также по вопросамъ городской жизни и городского самоуправления. IV. Внутреннія извѣстія. V. Иностранныя извѣстія. VI. Мѣстный отдѣлъ (хроника тифлисской жизни и другихъ мѣстъ Кавказа и Закавказья). VII. Корреспонденція изъ разныхъ мѣстъ Кавказа (отъ нашихъ корреспондентовъ). VIII. Злободневные Фельетоны. IX. Судебный отдѣлъ. X. Письма читателей. XI. Обзоръ печати (общей и кавказской). XII. Фельетоны (городской, обзоръ кавказской жизни, популярно-научный, историческій, беллетристика, иностранной и внутренней общественной жизни, журнальное обозрѣніе и др.). XIII. Театръ и музыка. XIV. По Россіи. XV. Смѣсь. XVI. Справочный отдѣлъ и объявленія.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы съ справочнымъ отдѣломъ и объявленіями.

Подписная цѣна

На годъ: съ доставкой въ Тифлисъ—5 р., съ пересылкой иногороднимъ—7 р.—за границу—12 р. На полгода: въ Тифлисъ—3 р., для иногороднихъ—4 р. и за границу—7 р. На 3 мѣсяца въ Тифлисъ—1 р. 75 к., для иногороднихъ—2 р. 50 к. и за границу—4 р. На одинъ мѣсяць: въ Тифлисъ—75 к., для иногороднихъ—1 р. и за границу—1 р. 50 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1-го числа каждаго мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія, Головинскій проспектъ № 3.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой петита передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста—5 коп. Извѣщенія о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по 20 коп. за строку и на 4—по 10 коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ взимается по 8 коп. за строчку. Объявленія въ предѣлахъ Закавказья принимаются исключительно въ центральной конторѣ торговаго дома Л. и Э. Метцль и К.^о въ Москвѣ, Мясниц-

кая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его—въ С-Петербургѣ, на Большой-Морской, № 11; въ Варшавѣ, Краковское предместье, № 53. по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста. (3)

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 г.

на болшую ежедневную съ полной программой, выходящую, газету

„БАКИНСКАЯ ИЗВѢСТІЯ“

ВЪ ГАЗЕТѢ ПРИМУТЪ УЧАСТІЕ:

Н. А. Азефъ, Н. П. Ашешовъ, Е. З. Барановъ, кн. В. В. Барятинскій, Г. А. Берлинъ, Везпокойный, В. Богучарскій (В. Я. Яковлевъ), В. в. Бруснянскій, Л. К. Бухъ-Х. С. Варданянцъ, П. Л. Васильевъ, Ю. А. Веселовскій, В. С. Веишалъ, К. Воиновъ, Вѣди-Азъ, Л. Е. Габриловичъ. П. П. Гелешвили, Б. Г. Голцевъ, Горичъ, С. О. Гули, шамбаровъ, М. М. Гутманъ, Н. К. Дживилеговъ, К. И. Диксонъ, С. Докукинъ (С. Д.), В. Е. Ермиловъ, З. Н. Журавская, Б. И. Ивинскій (В. Борскій), А. С. Изгоевъ. Ю. Кавказскій, М. В. Кечеджи-Шаловаловъ, Н. П. Козеренко, А. Н. Котельниковъ, Е. Д. Кускова, Д. А. Линевъ (Далинъ), Мечтатель (Ө. Трозинеръ), Мрачный Типъ, Е. С. Некрасова, А. И. Новиковъ, П. Огловецъ, Н. Паларинъ, А. В. Петрищевъ, Конст. М. Пономаревъ, В. Португаловъ, С. Н. Протопоповъ, Д. Д. Семеновъ, С. С. Семеновъ, М. В. Сабина, Орестъ-Семинъ, А. С. Скларъ, М. А. Славинскій, И. Ф. Сливинская, Ю. Стекловъ, В. Ө. Тотоміанцъ, М. И. Туганъ-Барамовскій, А. Ю. Финнъ, М. И. Фридманъ, В. І. Харитовъ, Чужой (И. К. А.), Г. И. Шрейдеръ, И. И. Шрейдеръ и друг.

Газета имѣетъ собственныхъ корреспондентовъ въ крупныхъ городахъ Кавказскаго края, а также въ С-Петербургѣ, Москвѣ и заграницей.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА

Для городск. подписчиковъ		Для иногород.	
На годъ	7 р.	8 р.	50 к.
На 6 мѣсяцевъ	4 р. 50 к.	5 р.	25 к.
На 3 мѣсяца	2 р. 50 к.	3 р.	25 к.
На 1 мѣсяць	1 р. — »	1 р.	25 к.
Для годовыхъ подпис. допускается разсрочка:			
Для городск.		Для иногород.	
При подпискѣ	3 р.	3 р.	50 к.
Къ 1 апрѣля	2 р.	3 р.	— »
Къ 1 іюля	2 р.	2 р.	— »

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 ГОДЪ
на ежедневную политическую и литературную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

(XXI—й годъ изданія)

Изданіе газеты возобновлено СЪ 15-ГО
января 1904г.

Подписчики нынѣшняго года. какъ горюдекіе, такъ и иногородные желающіе, подписаться на будущій годъ, вносятъ 6 руб. за годъ и 3 руб. за полгода. Новые же подписчики на обычныхъ основаніяхъ вносятъ 7 руб. за годъ и 4 руб. за полгода.

Допускается разсрочка платежа: къ 1-му января—4 р. къ 1-му іюня — 3 р.

Для сельскихъ учителей, народныхъ и школьных библиотекъ и благотворительныхъ учрежденій сдѣлана скидка: годовая плата для иногородныхъ—6 руб., для городскихъ—5 руб.

Лицъ, желающихъ подписаться, контора проситъ уведомить ее о томъ и внести плату заблаговременно, по возможности не позже января, чтобъ успѣть заготовить адреса.

Подписка принимается въ Тифлисъ, въ конторѣ газеты, Баятинскія ул., д. № 8. (3)

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 ГОДЪ

На дешевую, ежедневную вечернюю газету общест. жизни.
литературы, телеграммъ, справокъ и объявленій

“ТЕЛЕФОНЪ”

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

ВЪ Т И Ф Л И С Ъ: (съ доставкой)		для иногородныхъ: (съ пересылкой)	
На 12 мѣс. . . .	3 р	На 12 мѣс. . . .	3 р. 50 к.
“ 6 мѣс. . . .	2 “	“ 6 мѣс. . . .	2 р. 50 к.
“ 3 м. . . .	1 “ 50 “	“ 3 мѣс. . . .	2 “ “
“ 1 м. . . .	“ “ 60 “	“ 1 мѣс. . . .	“ “ 75 “

(Окраины по соглашенію)

Въ розничной продажѣ номеръ газеты стоитъ 2 коп.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ газеты.

ТАКСА ДЛЯ ОБЪЯВЛЕНІЙ:

строка пята на 1-й стр. или мѣсто заним. ею — р. 5 к.

На остальныхъ страницахъ — р. 3 „

Траурное на 1-й страницѣ 2 р. 50 „

„ „ „ 4-й страницѣ 1 р. 50 „

(Многократныя объявленія со скидкой).

Редакціонныя письма и деньги просятъ адресовать на имя редактора Н. А. Грикурова Михайловскій пр., д. № 65. (3)

Открыта подписка на празднующую въ 1904 г. свой десятилѣтній юбилей

ВСЕОБЩУЮ МАЛЕНЬКУЮ ГАЗЕТУ

за 2 р. С.-ПЕТЕРБУРГЪ за 3 50 к.
одъ мѣс.

Газета безцензурная.—Изданія годъ одиннадцатый.

Содержаніе газеты: придворныя, правительственныя, политическія и общественныя новости и руководящія къ нимъ статьи; хроника происшествій и уголовныхъ дѣлъ, новости научныя, историческія, медицинскія, о воспитаніи, о загадочныхъ явленіяхъ и пр.; романы, стихи, заметки о спортѣ, театрахъ новыхъ книгахъ и пр.

Въ теченіе 1904 г. будутъ помѣщены романъ изъ современ. русской жизни „Три товарища“ соч. А. Молчанова и переводъ лучшаго изъ новѣйшихъ германскихъ романовъ подъ заглавіемъ „Насущный хлѣбъ“.

Въ теченіе года [болѣе сотни портретовъ современныхъ дѣятелей и рисунковъ текущихъ событій.

Подписная цѣна съ } за 2 р. за пол. 1 р. за 3 50 к.
Дост. и пересылкой } годъ 2 р. года 1 р. мѣс. 50 к.

Марками на 20 к. дороже. Газета выходитъ три раза въ недѣлю.

Адресъ Типографіи, Редакціи С.-Петербургъ, Невскій, 139.
и Конторы:

Редакторъ-Издатель А. Молчановъ.

(3)

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 Г. НА ЕЖЕНЕДѢЛЬНОЕ ИЗДАНІЕ

„ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА“

Принимая на себя изданіе „Экономической Газеты“, редакция поставила своей цѣлью привлечь къ обсужденію интересующихъ наше общество текущихъ экономическихъ и финансовыхъ

вопросовъ всѣхъ извѣстныхъ русскихъ экономистовъ и специалистовъ по государственному, земскому и городскому хозяйствамъ, полагая, что разногласія, могущія существовать между ними по отдѣльнымъ теоретическимъ отдѣламъ науки, не могутъ помѣшать выработкѣ солидарныхъ взглядовъ на ближайшія практическія задачи, поставленныя на очередь современнымъ финансово-экономическимъ положеніемъ.

Эта главная мысль, положенная въ основаніе нашей программы, встрѣчена сочувствіемъ въ литературныхъ кругахъ, какъ можно судить по списку сотрудниковъ, который мы печатаемъ ниже, хотя онъ и не полонъ въ виду краткости времени, бывшаго въ распоряженіи редакціи, для организаціи дѣла. Отъ нѣкоторыхъ экономистовъ пока не получены отвѣты, а съ другими, по равнымъ обстоятельствамъ редакція не могла еще войти въ непосредственные переговоры.

Кромѣ того, въ нашемъ изданіи будетъ отведено значительное мѣсто освѣщенію фактовъ иностранной жизни и, между прочимъ, нѣкоторые изъ заграничныхъ профессоровъ и ученыхъ, отмѣченные ниже, изъявили уже свое согласіе на участіе въ „Экономической Газетѣ“.

Списокъ сотрудниковъ „Экономической Газеты“:

Н. Ф. Анненскій, В. И. Анофриевъ, П. А. Берлинъ, Э. Бернштейнъ, проф. С. Н. Булгановъ, Л. К. Бухъ, И. А. Вернеръ, Б. А. Витмеръ, В. П. Зоронцовъ (В. В.), Н. П. Гибнеръ, прив. доц. І. М. Гольдштейнъ, В. А. Гольцевъ, С. О. Гулишамбаровъ, проф. В. Э. Денъ, К. И. Диксонъ, проф. Ш. Жидъ (Парижъ), проф. В. Зомбартъ, (бреславль), А. С. Изгоевъ, Н. И. Іорданскій, проф. Н. А. Карышевъ, В. В. Каррикъ, Л. Н. Клейнбортъ, А. М. Коллонтай, А. Н. Котельниковъ, проф. А. А. Мануиловъ, А. П. Мертваго, С. Н. Прокоповичъ, А. В. Пѣшихоновъ, А. А. Ридцигъ, В. Ю. Скалонъ, проф. А. И. Скворцовъ, Л. З. Слонимскій, проф. М. Н. Соболевъ, П. Я. Стебницкій, В. Θ. Тотоміанцъ, М. И. Туганъ Барановскій, кн. Г. М. Тумановъ, прив.-доц. В. П. Тютюрскій, Н. П. Цакни, А. Ю. Финнъ, проф. А. Ф. Фортунатовъ, В. В. Хижняковъ, Г. Шрейдеръ и др.

Редакція и контора „Экономической Газеты“: С. Петербургъ, Коломенская ул., д. 42, кв. 24.

Цѣна газеты, съ пересылкой и доставкой на домъ, на годъ:—7 руб. и на полгода—4 руб. Заграницу—8 руб. на годъ и 4 руб. на полгода.

Подписка принимается въ Конгорѣ „Экономической Газеты“ и во всѣхъ значительныхъ книжныхъ магазинахъ. Книжнымъ магазинамъ дѣлается уступка 5% съ подписной суммы.

Контора „Экономической Газеты“ открыта ежедневно, кромѣ праздничныхъ дней, отъ 12 до 5 ч. вечера.

Въ редакціи пріемъ, для личныхъ объясненій, по вторникамъ, отъ 11 час. до 12 час. утра. (2)

Редакторъ-Издатель Л. Бухъ.

Открыта подписка на 1904 годъ на журналъ

VI г. изд. **Новый Міръ** VI г. изд.

Иллюстрированный вѣстникъ современной жизни, политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаній, съ преміями и положеніями

Изданіе товарищества М. О. Вольфъ.—Общая Редакція П. М. Ольхина.
Въ теченіи года каждый подписчикъ **НОВАГО МІРА** получаетъ съ доставкой и пересылкой

Слѣдующія изданія и преміи къ нимъ:

НОВЫЙ МІРЪ богато иллюстрированный литературно-художественный журналъ, въ формѣ лучшихъ европейскихъ иллюстрацій, заключающій въ себѣ: беллетристику, поэзію, исторію, критику и статьи по всѣмъ отраслямъ знаній. Всего въ годъ 24 № №.

ЖИВОПИСНАЯ РОССІЯ иллюстрированный вѣстникъ отчизновѣдѣнія, исторіи, культуры, государственной, общественной и экономической жизни Россіи. Въ годъ 24 № №

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КУРЬЕРЪ обзоръ событій и явленій въ русскомъ и иностранномъ литературномъ мірѣ, составляющій, вмѣстѣ со „Всемирной Лѣтописью“, составную часть „Новаго Мира“, 24 № №

ВСЕМІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ иллюстрированный обзоръ текущей жизни—политической, общественной и художественной—24 № №

ВРЕМЕННИКЪ Живописной Россіи обзоръ текущей русской жизни, представляющій собою газету-лѣтопись, 24 № №

МОЗАИКА иллюстрированный журналъ прикладныхъ знаній и новѣйшихъ изобрѣтеній, съ хроникой самообразованія и справочнымъ отдѣломъ,—24 № №

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА въ колич. 24 книжекъ, въ составъ которыхъ войдутъ 20 романовъ въ 24 томахъ русскихъ и иностранныхъ беллетристовъ. Серія эта будетъ заключать въ себѣ историческіе, бытовые и социальные романы.

Изданія, преміи и прилож., которыя получ. въ 1904 г. гг. подписчики „Новаго Мира“ уплачивая по 2 рубля въ теченіи семи мѣсяцевъ.

библіотека

РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ

въ 20 книгахъ, въ составъ которыхъ войдутъ:

Сочиненія Лесинга

въ 10 томахъ, въ переводѣ русскіхъ писателей, подъ редакціей
П. Н. Полевого, съ портретомъ и біографіей Лесинга

полное собраніе

ПОСЛОВИЦЪ РУССКАГО НАРОДА

поговорокъ, реченій, присловій, чистоговорокъ, прибаутокъ, загадокъ, повѣрій и пр.

Капитальный трудъ В. И. Даля въ 8 томахъ.

ЭНЦИКЛОПЕДІЯ ОСТРОУМІЯ

собраніе перловъ всемірнаго остроумія въ 2 томахъ, составленное В. Поповымъ.

Независимо отъ всего вышеперечисленнаго, всѣ подписчики получаютъ еще:

ЦАРЬ ІОHNЪ ГРОЗНЫЙ

Его царствованіе, его дѣянія, его жизнь, современники и дѣтели въ портретахъ, гравюрахъ живописи, скульптурѣ, памятникахъ зодчества и пр. и пр. (около 300 иллюстрацій), подъ редакціей
Н. В. Головина.

Особую цѣвную, премію:

17 ГЕЛІОГРАВЮРЪ

съ картинъ всемірно извѣстныхъ художниковъ.

Годовая подписная цѣна „Новаго Мира“ на веленовой бумагѣ на 1904 г., со всѣми вышеобъявленными преміями и приложен., съ доставкою и пересылкою **14** рублей.

Годовые подписчики, уплачивающіе сразу всю подписную сумму, получаютъ всѣ 17 геліографюръ при самой подпискѣ, а подписчики съ разсрочкой при послѣднемъ взносѣ. Допускается льготная разсрочка платежа по 2 руб. въ мѣсяцъ или же, по желанію, отъ 2. при подпискѣ и отъ 1. въ мѣсяцъ до полной уплаты всей подписной суммы.

Печатается ограниченное количество экземпляровъ журнала на лучшей слоеной бумагѣ. Подпис. цѣна тако- **18 Р.**
го изданія, съ указанными выше преміями и прилож.
Подписка на „НОВЫЙ МІРЪ“ принимается въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ: въ Петербургѣ, Гостиный Дворъ, 18 и въ Москвѣ Кузнецкій Мостъ, 12, д. Джамгаровыхъ, а также въ редакціи журнала: С. Петербургъ, Вас. Остр., 16 л., 5-7, с. д.

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

ԵՐԿԱՄԱՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Ներկայ 1904 թուին կհրատարակուի նոյն ծրագրով և հետեւեալ աշխատակիցների մասնակցութեամբ. Պ. Պոռշեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան. Վ. Փափազեան, Իս. Յարութիւնեան, Գ. Ենգիքարեան, Ն. Զարամեան, Յարոյ, Զաքրերունի, Ե. Շահազիզ, Մ. Բերբերեան, Մուշէ Վ., Տ. Վ. և ուրիշներ։ Տարեկան թատաճորդագիւնն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի ճանապարհաւաճախով և տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանկ։

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լուսաւոր» խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրալաճառանոցում։

Մեր զաւառական գործակալները

ԲԱԳՈՒ. Արժ. Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց
 , Ներսէս ք. Տէր Կարապետեան
 պ. Արմենակ Յակոբեան
 Գրալաճառանոց Պրոմէթէոս
 , Գաբրիէլ Մխիթարեանց
 Վ. ԱԳՈՒԼԻՍ. Արժ. Մելքիսեդեկ Բ. Թումանեանց
 ՄՕԶԴՕԿ. պ. Սերովրէ Գեանջումեանց
 ԶՈՒՂԱՅ. պ. Գէորգ Աղամալեանց
 ԵՐԵՒԱՆ. պ. Յովհաննէս Համբարեան
 ՆՈՐ ՆԱԽԷ. արժ. Պօղոս ք. Բեդեկեան
 ԳԱՆՁԱԿ. պ. Յովսէփ Խօջայեան
 արժ. Յուսիկ ք. Վերդեան.
 ԿԱՐՍ. , Մինաս ա. ք. Տէր-Պետրոսեանց
 ԱԼԷԿՍԱՆԴՐՈՒ. պ. Հայկ Սարոյեան
 ՀԱՄԱԽԻ արժ. Տաճատ ա. ք. Մարաղեան
 ՄՈՍԿՈՒԱ. պ. Ղուկաս Քեմեչէճեան.

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ։

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ. Редакция
 журнала „ЛУМА“, артаааа-համայնք՝ Tiflis, Rédaction
 du journal armenien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ԳԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ